

SA-I-01

साहित्याचार्यः

प्रथमवर्षम्, प्रथमपत्रम्

मुक्तस्वाध्यायपीठम्

(Institute of Distance Education)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

काव्यप्रकाशः

व्यञ्जनाया अनिवार्यता

SA-I-01

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

काव्यप्रकाशः

साहित्याचार्यः, प्रथमवर्षम्
प्रथमपत्रम्

खण्डः

व्यञ्जनाया अनिवार्यता

षड्विंशः पाठः	०५-१०
सप्तविंशः पाठः	११-१९
अष्टाविंशः पाठः	२०-४२
उनत्रिंशः पाठः	४३-६०
त्रिंशः पाठः	६१-७७
एकत्रिंशः पाठः	७८-९२
द्वात्रिंशः पाठः	९३-१०३

प्रधानसम्पादकः
प्रो० राधावल्लभत्रिपाठी
कुलपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पाठलेखनम्

डा. सुमनकुमारझा: श्री ला.ब.रा.सं.वि., नवदेहली (२६-२७ पाठौ)	डा. प्रकाशपाण्डेयः प्राचार्यः, रा.सं.सं. गरलीपरिसरः, हि.प्र. (२८-३० पाठाः)	डा. रामकुमारशर्मा रा.सं.सं., जयपुरपरिसरः, राजस्थानम् (३१-३२ पाठौ)
--	--	---

सम्पादनम्

आचार्यः रामानुजदेवनाथः
प्राचार्यः, श्रीराजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी

प्रबन्धसम्पादकः

प्रो. के.बी. सुब्बारायुडु:
कुलसचिवः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पाठ्यक्रमसंयोजनम्

डा. रत्नमोहनझा:
वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्

डा. रमाकान्तपाण्डेयः
निदेशकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनरीक्षणम्

डा. रमाकान्तपाण्डेयः

प्रकाशनवर्षम् : 2012

प्रतयः - 1000

ISBN : 978-93-82091-30-1

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०१२

सर्वाधिकारः सुरक्षितः। नवदेहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य लिखितरूपेणानुमतिम् अप्राप्य
येन केनापि माध्यमेन अस्याः पाठ्यसामग्र्याः कञ्चिदप्यंशं पुनः प्रस्तोतुम् अनुमतिः नास्ति।
प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः

राजीवकुमारसिंहः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

मुद्रकः

डी.वी. प्रिन्टर्स

97-यू.बी., जवाहर नगर, दिल्ली-7

खण्डपरिचयः

काव्यप्रकाशस्यऽन्तिमेऽस्मिन् पञ्चमे खण्डे भवतः स्वागतम्। चतुर्थे खण्डे भवता गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मुख्या अष्टौभेदाः सोदाहरणं समधीताः, रसादीनामङ्गतायां रसवदादयोऽलङ्कारा भवन्तीत्यपि बुद्धम्। ततोऽपि पूर्वं तृतीये खण्डे ध्वनेर्भेदा भवता ज्ञाताः। एवं पूर्वं भवता विलोक्तिं यत् ध्वन्यादिरूपेण काव्यभेदस्य मूलं व्यङ्ग्यार्थो वर्तते। तस्यैव प्राधान्यम् अप्राधान्यं विवक्षाया अविषयत्वं चाश्रित्य काव्यस्य त्रयो भेदाः प्रतिपादिताः। व्यङ्ग्यार्थो व्यञ्जनया एव बोध्यते। इयं व्यञ्जना मीमांसादिशास्त्रेषु न स्वीकृता। एषा स्वीकार्या, तत्रापि काव्ये साऽनिवार्या। अत एव विरोधिमतानि निरस्य मम्मटेन काव्यप्रकाशस्य पञ्चमे उल्लासे व्यञ्जनाया अनिवार्यता साधिता। भवान् अस्मिन् पञ्चमे पाठे पूर्वं पक्षनिरसनं पुरः सरं व्यञ्जनाया अनिवार्यतां पठिष्यति। अत एव पञ्चमः खण्डोऽयं भवतः पुर उपस्थाप्यते। अत्र षड्विंशात् पाठाद् आरभ्य द्वात्रिंशं यावद् आहत्य सप्त पाठाः सन्ति।

तत्र षड्विंशे पाठे रसादीनां व्यङ्ग्यतैवेति प्रतिपादितम्, सप्तविंशे मीमांसकद्वयमते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता निरूपिता, अष्टविंशे मीमांसैकदेशिमते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता निरूपिता, अष्टविंशे मीमांसैकदेशिमते व्यञ्जनाया अनिवार्यता प्रकाशिता, ऊनत्रिंशे वाच्यव्यङ्ग्ययो भेदः सोदाहरणं प्रकाशितः, त्रिंशे लक्षणया व्यञ्जनाया गतार्थता निरस्ता, त्रिंशे च अखण्डवाक्यवाक्यार्थ-वादिनां वेदान्तिवैयाकरणानां मते व्यञ्जनायः स्वीकारोऽभिहितः। अन्तिमे द्वात्रिंशे पाठे काव्यप्रकाशे षष्ठउल्लासे प्रतिपादितस्य चित्रकाव्यस्य विश्लेषणं विहितम्।

एवमस्मिन् खण्डे भवान् व्यञ्जनाया अनिवार्यतां चित्रकाव्यस्यभेद्वयं च पठिष्यति।

पाठसरंचना

- २६.१ प्रस्तावना
- २६.२ उद्देश्यम्
- २६.३ व्यङ्ग्यार्थस्य त्रिविधता
 - २६.३.१ अविचित्रः
 - २६.३.२ विचित्रः
 - २६.३.३ ताभ्यां भिन्नः
- मूलग्रन्थः- (संकलनेन...स्वप्नेऽपि न वाच्यः)
- बोधप्रश्नः
- २६.४ रसादिः व्यङ्ग्य एव
 - २६.४.१ अभिधाया अविषयः
 - २६.४.२ लक्षणाया अविषयः
- मूलग्रन्थः- (स हि रसादि...लक्षणीयः)
- बोधप्रश्नः
- २६.५ सारांशः
- २६.६ शब्दावली
- २६.७ सन्दर्भग्रन्थः
- २६.८ सहायकग्रन्थः
- २६.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
- २६.१० अभ्यासप्रश्नाः

२६.१ प्रस्तावना

अत्र काव्यप्रकाशस्य षड्विंशःपाठे भवतः स्वागतम्। भवान् शास्त्रतृतीयवर्षे साहित्यदर्पणस्य पञ्चमे परिच्छेदे व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनाव्यापारेणैव भवति इति पठितवान्। भवान् इमां कारिकां पुनः स्मरतु-

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम्।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम्॥^१

भवान् ज्ञातवान् यत् आचार्यविश्वनाथः साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे रसादीनां बोधाय व्यञ्जनाव्यापारस्य अनिवार्यतां स्वीकृतवान्।

अस्ये विषयस्य विशिष्टं विवेचनं कृतवान् अस्ति स्वकाव्यप्रकाशग्रन्थे मम्मटाचार्यः। वस्तुतः आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशग्रन्थे व्यञ्जनासिद्धान्तविरोधिनां सर्वेषाम् आचार्याणां मतानां खण्डनं कृत्वा स्वानुपमपाण्डित्येन काव्ये व्यञ्जनावृत्तिं स्थापितवान्। आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकरूपेण मम्मटाचार्यः अस्ति काव्यशास्त्रे प्रसिद्धः।

आचार्यप्रथमवर्षे प्रथमपत्रे भवान् सम्प्रति रसादिरूपोऽर्थः व्यञ्जनाव्यापारेणैव बोधगम्यः इति विस्तरेण पठिष्यति। तत्रापि अस्मिन् पाठे भवान् व्यङ्ग्यार्थस्य त्रिविधता, रसाद्यर्थः सर्वदा व्यङ्ग्य एव, रसादिः अभिधायाः विषयः न, न वा लक्षणायाः विषयः इत्यादिविविधविषयाणाम् अध्ययनं करिष्यति।

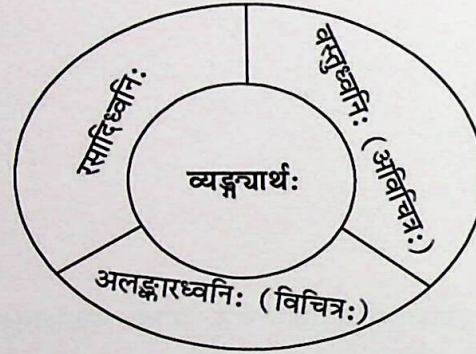
२६.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्—

१. व्यङ्ग्यं कतिविधं भवति इति ज्ञातुं समर्थो भविष्यति।
२. विचित्राविचित्रयोः व्यङ्ग्ययोः निरूपणं कर्तुं शक्यति।
३. रसादिः सर्वदा व्यङ्ग्य एव इत्यस्य प्रतिपादनं कर्तुं दक्षो भविष्यति।
४. अभिधावृत्त्या रसादीनां बोधः किमर्थं न भविष्यति एतदपि ज्ञास्यति।
५. रसाद्यर्थः न लक्षणीयः एतस्य निरूपणे क्षमो भविष्यति।
६. व्यङ्ग्यार्थबोधाय व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता प्रतिपादयितुं शक्यति।

२६.३ व्यङ्ग्यार्थस्य त्रिविधता

मम्मटेन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः भेदान्निरूप्य काव्यप्रकाशस्य पञ्चमोल्लासे व्यञ्जनाविरोधिनां मतान्युपस्थाप्य तेषां खण्डनमपि कृतम्। अपि च व्यञ्जनावृत्तेः अपरिहार्यता प्रदर्शिता। वस्तुतः संक्षेपेण ध्वनेः वस्तुध्वनिः। अलंकारध्वनिः वाच्यभिनिरसभावादिध्वनिः इति त्रयः प्रकारः वर्तन्ते।

एतेषु त्रिविधेषु ध्वनिषु यद् वस्तुरूपम् अलङ्काररूपञ्च व्यङ्ग्यं तत् वाच्यतयापि निबद्धं शक्यते, यत्तु रसभावादिरूपं व्यङ्ग्यं तद् वाच्यतां न सहते। त्रिरूपत्वादिति— वस्त्वलंकाररसादिरूपत्वात् यत् वाच्यसहं व्यङ्ग्यं तदपि द्विविधम्। वस्तुव्यङ्ग्यम् अलङ्कारव्यङ्ग्यञ्च। तत्र वस्तुव्यङ्ग्यं अविचित्रम्, अलङ्कारव्यङ्ग्यं तु विचित्रं भवति। द्वयमपि शब्दार्थाभिधानयोग्यम्। वस्त्वलंकारयोर्वाच्यतायां योग्यतास्तीत्यर्थः, केवलं वाच्यत्वात्।

२६.३.१ अविचित्रः

वस्त्वलंकाररसध्वनिषु यद् वस्तुध्वनिः तद् अविचित्रः। वस्तुव्यङ्ग्यम् अविचित्रम्। तत्र शोभाऽनाधायकं भवति। वस्तुमात्रं वैचित्र्यरूपं रूपान्तरं निरस्यते। मात्रशब्दात् एतदुच्यते यत् विधिनिषेध तदुभयात्मतारूपेण वस्तुनो ध्वनिः संक्षिप्तः न तु अलङ्काराणां बहुत्वात्।

२६.३.२ विचित्रः

विचित्रं तु अलङ्काररूपम्। वस्तुतः वस्त्वलंकाररसध्वनिषु अलंकारध्वनिः विचित्रः। यत्र-यत्र अलङ्काराः व्यङ्ग्यरूपेण व्यज्यन्ते, तत्र-तत्र वैचित्र्यम् भवति एव। अलंकारेषु उक्तिवैचित्र्यस्य प्राधान्यं भवति। विचित्रं शोभाधायकं भवति। काव्येषु अलङ्कारैः सौन्दर्यमागच्छति।

यत्र अलङ्काराः व्यङ्ग्यत्वेन तिष्ठन्ति तत्र प्रधानत्वेन तद् अलङ्कार्यं तदा ते कथम् अलङ्काराः कथ्यन्ते? एतदर्थम् उक्तं मम्मटाचार्येण-यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते^१ तथा च कश्चित् ब्राह्मणः कालान्तरे श्रमणो बौद्धसंन्यासी भवेदपि, पूर्वप्रत्यभिज्ञया तस्मिन् यथा ब्राह्मणत्वव्यपदेशः, तद्वत् अत्रापि इदानीं-अलङ्कार्यस्यापि अलङ्कारत्वावस्थाप्रत्यभिज्ञावलात् अलङ्कारत्वव्यपदेशः इति भावः।

२६.३.३ ताभ्यां भिन्नः

तृतीयः यः रसादिरूपः ध्वनिः स तु स्वप्नेऽपि न वाच्यत्वं सहते, अर्थात् रसध्वनिः कदापि न स्वशब्दवाच्यः। सर्वथा सर्वदा च व्यङ्ग्य एव। रसादिः केवलं व्यञ्जनाव्यापारेण आस्वाद्यमानजीवतया भाति, न तु व्यापारान्तरेण। यथा चोक्तं मम्मटाचार्येण-रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः।^२ अतएव ताभ्यां वस्त्वलङ्काराभ्यां भिन्नः भवति रसादिध्वनिः।

मूलग्रन्थः-

“सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सहते-किञ्चित्वन्यथा। तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति। अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम्। यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते। रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः।

बोधप्रश्नः

१. ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिपादकः कः?
२. ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकः कः?
३. व्यङ्ग्यं कतिविधं भवति?
४. अविचित्रं किम्?
५. विचित्रं किम्?
६. कः सर्वदा सर्वथा च व्यङ्ग्य एव?

२६.४ रसादिः व्यङ्ग्य एव

रसभावादयस्तु कदापि वाच्यार्थप्रतीतिकक्ष्यां नाधिरोहन्ति। आदिपदेनात्र भावादिरलक्ष्यक्रमः सर्वोऽपि संगृह्यते। स्वप्नेऽपीति सर्वथैवेत्यर्थः। अर्थात् कदाचिदपि वाच्यत्वं न सहते। रसादिर्वाच्यः स्यात् तदा अयं रसः, अयं शृंगारः, अयं वीरः इत्यादिशब्दैरभिधेयेत्, परं नाभिधीयते न च कथ्यते। अतएव रसादिध्वनिः सर्वदा व्यङ्ग्य एव भवति।

२६.४.१ अभिधाया अविषयः

रसादिध्वनिः कदापि अभिधावृत्त्या न बोध्यते, यतो हि रसभावादयस्तु अभिधायाः विषयः एव नास्ति। अभिधावृत्त्या केवलं सङ्केतितार्थस्य बोधो जायते। न हि सङ्केतितार्थः रसादिः। स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्वा विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैर्वाऽभिधीयमानश्च-मत्कारकारी स्यात्, न त्वेवम्। तेन रसादिव्यङ्ग्य एव। अपि च वाच्यार्थः भिन्नः भवति

व्यङ्ग्यार्थः भिन्नः वाच्यार्थस्यानन्तरं भवति व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः। एकवाक्यस्य वाच्यार्थस्य एक एव परं व्यङ्ग्यार्थस्तु नैकः भवति। अतएवोक्तं— “नाभिधा समयाभावात्।” व्यङ्ग्यार्थः तु व्यञ्जनाव्यापारेण गम्यः।

२६.४.२ लक्षणाया अविषयः

रसादिध्वनिः लक्षणाव्यापारेणापि न बोध्यते, यतो हि रसभावादयस्तु लक्षणायाः विषय एव नास्ति। लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यार्थस्य बोधो जायते, व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनाव्यापारेणैव भवति। लक्षणा तत्र भवति यत्र मुख्यार्थबाधः। मुख्यार्थबाधं विना लक्षणा न सिद्ध्यते। परं व्यङ्ग्यार्थबोधाय मुख्यार्थबाधः नावश्यकः। अतएव उक्तं मम्मटेन—“मुख्यार्थबाधाद्य-भावान्नपुनर्लक्षणीयः।” अतः रसभावादयः न लक्ष्यः ते तु सर्वदा व्यङ्ग्य एव, तदर्थं व्यञ्जनावृत्ति अपरिहार्याऽस्ति।

मूलग्रन्थः

स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाभिधीयते। न चाभिधीयते। तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेस्तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते। तेनासौ व्यङ्ग्य एव। मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्षणीयः।

बोधप्रश्नः

१. अभिधावृत्त्या कोऽर्थः बोध्यते?
२. लक्षणावृत्त्या कोऽर्थः बोध्यते?
३. व्यङ्ग्यार्थः कया वृत्त्या बोध्यते?
४. कं विना लक्षणा न सिद्ध्यते?
५. के कदापि वाच्यार्थप्रतीतिकक्ष्यं नाधिरोहन्ति?

२६.५ सारांशः

इत्थं भवान् काव्यप्रकाशस्य पञ्चमोल्लासे निरूपितो ‘रसादिरूपोऽर्थः व्यञ्जनैकगम्यः’ एतस्य अध्ययनं कृतवान्। सम्प्रति भवान् ज्ञातवान् यत् व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनाव्यापारेणैव भवति। अपिच आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितस्य ध्वनिसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकरूपेण अस्ति प्रसिद्धः मम्मटाचार्यः।

एतदपि भवता ज्ञातं यत् व्यङ्ग्यार्थः त्रिविधा तद्यथा— वस्तुध्वनिः अलङ्कारध्वनिः रसादिध्वनिश्च तद् यथा— वस्तुव्यङ्ग्यः, अलङ्कारव्यङ्ग्यः, रसादिव्यङ्ग्यः। तत्रापि वस्तुव्यङ्ग्यम् अविचित्रं भवति अलङ्कारव्यङ्ग्यं विचित्रं भवति। वस्तुव्यङ्ग्यम् अविचित्रं भवति यतो हि तत्र शोभाऽनाधायकत्वात्। अलङ्कार व्यङ्ग्यं विचित्रं भवति शोभाधायकत्वात्। तृतीयः यः रसादिरूपः स तु स्वप्नेऽपि वाच्यत्वं न सहते। अतएव सः ताभ्यां भिन्नः भवति। रसादिः तु सर्वदा सर्वथा च व्यङ्ग्यत्वेन तिष्ठति। इदमपि भवता अवगतं यद् रसादिध्वनिः कदापि अभिधावृत्त्या न बोध्यते, यतो हि रसभावादयस्तु अभिधावृत्तेः विषयः एव नास्ति। अभिधावृत्त्या तु संकेतितार्थस्य बोधो जायते, रसभावादयः न सङ्केतिताः भवन्ति काव्येषु। अतएव रसभावादयः अभिधायाः

विषयः न। इदमपि ज्ञातं यत् रसभावादयः लक्षणाया अपि विषयः न। यतो हि लक्षणावृत्त्या लक्ष्यार्थस्य बोधो जायते। लक्षणा तत्र भवति यत्र मुख्यार्थ बाधः, मुख्यार्थबाधं विना लक्षणा न सिद्ध्यते। परं व्यङ्ग्यार्थबोधाय मुख्यार्थबाधः नावश्यकः। व्यङ्ग्यार्थबोधाय तु व्यञ्जनावृत्ति अपरिहार्याऽस्ति।

रसादिरूपोऽर्थः व्यञ्जनैकगम्यः

एवं सम्प्रति भवान् रसभावादयः किमर्थं व्यञ्जनाव्यापारैकगम्यः इति बोधने प्रतिपादने च समर्थः अस्ति।

२६.६ शब्दावली

१. ध्वनिः — ध्वन + इन्। श्रूयमाणः स्फोटव्यञ्जकः शब्दः। व्यञ्जकः शब्दः, व्यञ्जकः अर्थः, व्यङ्ग्यः अर्थः, व्यञ्जनाव्यापारः, उत्तमं काव्यम्।
२. सहते — 'सह' धातुः भ्वादिगण-आत्मनेपद-लट्लकार-प्र. पु. एकवचनम्।
३. विचित्रम् — विशेषेण चित्रम्। सुन्दरं मनोहरम्।
४. प्रतिपत्तेः — (प्रति + पद् + क्तिन्) स्त्री. षष्ठी एकवचनम्। प्रत्यक्षज्ञानं, यथार्थज्ञानम्, अनुभूतिः।
५. प्रतीयते — (प्रति + इ + यक् + आ.) - स्वीक्रियते।
६. अन्वयः — अनु + इ + अच्, सहचर्यं, संबंधः, अभिप्रायः।
७. व्यतिरेकः — वि + अति + रिच् + घञ् - भेदः, पार्थक्यम्।
८. अभिधानम् — अभि + धा + ल्युट् - नाम, संज्ञा, कथनम्।
९. अभिधीयते — अभि + धा + यक् + आ., लट्लकार, प्र. पु. एकवचनम् कथ्यते।
१०. निश्चीयते — निस् + चि + यक् - आ. प्र. पु. एकवचनम्, लट्लकार निर्धारयति, निर्णीयते।

२६.७ सन्दर्भग्रन्थः

१. साहित्यदर्पणः ... ५/४ (२५१ पृ.)।
२. काव्यप्रकाशः ... ५/४७, वृत्ति- (२१६ पृ.)।
३. काव्यप्रकाशः ... ५/४७, वृत्ति- (२१७ पृ.)।
४. काव्यप्रकाशः ... २/२४- (पृ.-७०)।
५. काव्यप्रकाशः ... ५/४७, वृत्ति- (२१७-पृ.)।

२६.८ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः- (इलकीकर वामनाचार्यः, भण्डारकरइंस्टीट्यूट, पूणे, १९६५ ई.)
२. काव्यप्रकाशः- आचार्यविश्वेश्वरः, ज्ञानमण्डललिमिटेड, वाराणसी, अष्टमसंस्करणम्-१९९८।

३. साहित्यदर्पणः— (शेषराजशर्मा रेग्मी, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, नवमसंस्करणम्-२००१)
४. साहित्यदर्पणः— श्रीरामचरणतर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया विवृत्यासमेतः श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदी, मेहरचन्द लछमनदास-नई दिल्ली १९८२।
५. काव्यप्रकाशविमर्शः— डा. सुमनकुमार झा, अभिषेक प्रकाशन, जवाहरनगर, नईदिल्ली-०७ प्रथम संस्करणम्-२००७।
६. काव्यप्रदीपः— श्रीगोविन्दठक्कुरप्रणीतः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् १९८२।
७. काव्यप्रकाशः— काव्यादर्शसङ्केतसमन्वितः, राजस्थान प्राच्यविद्याप्रतिष्ठान, जोधपुर, १९५९।
८. काव्यप्रकाशः— सङ्केतटीकासहितः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः मैसूरू विश्वविद्यालयः, मैसूरू-१९७४।

२६.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

२६.३

१. आनन्दवर्धनः।
२. आचार्यमम्मटः।
३. व्यङ्ग्यं त्रिविधं भवति वस्तुव्यङ्ग्यम्, अलङ्कारव्यङ्ग्यम् रसादिव्यङ्ग्यम्।
४. वस्तुव्यङ्ग्यम् अविचित्रं भवति।
५. अलङ्कारव्यङ्ग्यं विचित्रं भवति।
६. रसादिः सर्वदा सर्वथा च व्यङ्ग्य एव भवति।

२६.४

१. अभिधावृत्त्या वाच्यार्थः बोध्यते।
२. लक्षणावृत्त्या लक्ष्यार्थः बोध्यते।
३. व्यङ्ग्यार्थः व्यञ्जनावृत्त्या बोध्यते।
४. मुख्यार्थबाधं विना लक्षणा न सिद्ध्यते।
५. रसभावादयः कदापि वाच्यार्थप्रतीतिकक्ष्यां नाधिरोहन्ति।

२६.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. “रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः” एतस्य व्याख्या कार्या?
२. रसादिध्वनिः अभिधावृत्त्या कथं न बोध्यते इति विवेचनीयम्।
३. रसादिध्वनिः लक्षणया अविषयः इत्यस्य व्याख्या विधेया।
४. ‘व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्’ इत्यस्य विवेचन करणीयम्।

पाठसरचना

- २७.१ प्रस्तावना
 २७.२ उद्देश्यम्
 २७.३ अभिहितान्वयवादिनः मते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता
 मूलग्रन्थः- (अर्थान्तरसंक्रमित... व्यङ्ग्यत्वम्)
 बोधप्रश्नः
 २७.४ अन्विताभिधानवादिनः पक्षसमीक्षा
 २७.४.१ अन्विताभिधानवादिसङ्केतग्रहस्वरूपम्
 मूलग्रन्थः- (अर्थशक्तिमूलेऽपि.....अन्विताभिधानवादिनः)
 बोधप्रश्नः
 २७.५ उभयोः मीमांसकयोः समीक्षणम्
 २७.५.१ उभयनयेऽपि अपदार्थ एवं वाक्यार्थः
 २७.५.२ उभयोः मते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता
 मूलग्रन्थः (तेषामपि मते.....एव वाक्यार्थः)
 बोधप्रश्नः
 २७.६ सारांशः
 २७.७ शब्दावली
 २७.८ सन्दर्भग्रन्थः
 २७.९ सहायकग्रन्थः
 २७.१० बोधप्रश्नोत्तराणि
 २७.११ अभ्यासप्रश्नाः

२७.१ प्रस्तावना

अत्र काव्यप्रकाशस्य सप्तविंशः पाठे भवतः स्वागतम्। भवान् शास्त्रितृतीयवर्षे साहित्यदर्पणस्य पञ्चमे परिच्छेदे व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनाव्यापारेणैव भवति इति पठितवान्। तत्रैव भवान् अभिहितान्वयवादः अन्विताभिधानवादः इति मतद्वयं पठितवान्। द्वयमपि मतं मीमांसकानामस्ति। तत्र मीमांसकद्वयस्य कृते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता अस्ति इति प्रतिपादितम् आचार्यविश्वनाथेन।

अस्यैव विषयस्य विशिष्टं विवेचनं कृतमस्ति स्वकाव्यप्रकाशग्रन्थे मम्मटाचार्येण। अस्मिन् पाठे भवान् मीमांसकेषु अभिहितान्वयवादिनाम् अन्विताभिधानवादिनाञ्च मतयो उपस्थापनं तयोः खण्डनञ्च, मतद्वयस्य कृते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता, व्यञ्जनां विना व्यङ्ग्यार्थबोधनेत्यादिविषयाणाम् अध्ययनं करिष्यति।

२७.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

१. व्यङ्ग्यार्थबोधाय व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता प्रतिपादयितुं शक्यति।
२. मीमांसकेषु अभिहितान्वयवादिनः परिचयदाने समर्थो भविष्यति।
३. अभिहितान्वयवादस्य निरूपणं कर्तुं शक्यति।

४. अन्विताभिधानवादस्य वर्णने क्षमो भविष्यति।
५. अन्विताभिधानवादिनः के सन्ति इत्यपि ज्ञास्यति।
६. अन्विताभिधानवादिमते सङ्केतग्रहस्वरूपं किम् अस्ति विवरीतुं समर्थो भविष्यति।

२७.३ लक्षणामूलध्वनौ अभिधामूलशब्दशक्त्युत्थध्वनौ च व्यञ्जनाया अनिवार्यता

अभिधामूलध्वनौ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरसाद्यर्थस्य प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता भवता षड्विंशपादे पठिता, इदानीं ध्वनेः अन्येषु भेदेषु अपि व्यञ्जनावृत्त्या एव व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते, एतदर्थं सर्वप्रथमं लक्षणामूलध्वनेः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः व्यञ्जनाया अनिवार्यता प्रदर्शिता मम्मटाचार्येण यथा च—

अर्थान्तरसङ्क्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम्^१॥

केवलं रसादिप्रतीत्यनुसारेणैव न व्यञ्जना कल्प्यते, किन्तु वस्त्वलङ्कारप्रतीत्यर्थमपि सा अवश्यं कल्पनीया।

अभिप्रायोऽयमस्ति यत् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेः 'त्वामस्मि वच्मि'^२ 'अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणामूलध्वनेश्च 'उपकृते बहु तत्र'^३ इति द्वयोः उदाहरणयोः प्रथमोदाहरणे 'वच्मि' इत्यादि पदम् उपदेशादिरूप अर्थान्तरे संक्रान्तो भवति। द्वितीयोदाहरणे उपकृतं' इत्यादि पदम् अपकृतम् इत्यर्थे अत्यन्ततिरस्कृतं भवति।

उपर्युक्तद्वयोः उदाहरणयोः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्य प्रतीतिरेव लक्षणया आधारोऽस्ति। तत्र व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवति। स च व्यङ्ग्यः अभिधया लक्षणया वा न कथ्यते। अतः लक्षणामूलध्वने अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः प्रयोजनप्रतीत्यर्थं व्यञ्जनावृत्ति अनिवार्या एव।

इत्थम् अभिधामूलध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदे, लक्षणामूलध्वनेः द्वयोः भेदयोः च व्यञ्जनाशक्तेः अपरिहार्यता प्रतिपादिता। अथ च अभिधामूलध्वनेः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता अस्ति। संलक्ष्यक्रमध्वनिस्त्रिविधः भवति। शब्दशक्त्युत्थ - अर्थशक्त्युत्थ - उभयशक्त्युत्थ च। एतेषु प्रथमं शब्दशक्त्युत्थध्वनौ व्यञ्जनाया अपरिहार्यता प्रतिपादयति मम्मटाचार्यः—

शब्दभक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेर-लङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्^४॥

यत्र अनेकार्थकशब्दस्य प्रकरणादिवशात् प्राकरणिकार्थे एव नियन्त्रितत्वात् अन्यार्थः प्रतीयते तत्र शाब्दी व्यञ्जना भवति सा च वस्तु अलङ्कारत्वेन द्विविधा। अत्र अभिधाया एकस्मिन्नर्थे नियन्त्रितत्वात् अन्यार्थः अभिधया न प्रतीयते परं व्यञ्जनयैव प्रतीयते।

एवमेव स्थलेऽस्मिन् प्रतीयमानप्राकरणिकाप्राकरणिकार्थयोः उपमानोपमेयभावादिरलङ्कारो-अपि व्यञ्जनया एव बोध्यते। अतः शब्दशक्तिमूलध्वनावपि व्यञ्जना अनिवार्या एव।

काव्यप्रदीपकारेणापि उक्तमस्ति यत्— “अभिधामूलेष्वपि प्रकरणादिना अभिधायाः प्रथमेऽर्थे नियन्त्रणात् तया बोधयितुमशक्यस्यार्थान्तरस्य वस्तुरूपस्योपमादेरलङ्कारस्य चाभिधा-वृत्त्यविषयस्य व्यङ्ग्यत्वमेव।”

मूलग्रन्थः

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम्। शब्दभक्तिमूले तु अभिधायानियन्त्रणेनानभिधेय-स्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्॥

बोधप्रश्नः

१. लक्षणमूलध्वनिः कतिविधः भवति।
२. अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः व्यञ्जनावृत्तिः किमर्थम् अनिवार्या?
३. अभिधामूलध्वनिः कतिविधः भवति।
४. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः कतिविधः कानि च नामानि?

२७.४ अभिहितान्वयवादिनः अन्विताभिधानवादिनश्च पक्षसमीक्षा

२७.४.१ अभिहितान्वयवादिनः पक्षसमीक्षा—

एवं मम्मटाचार्येण लक्षणामूलध्वनौ, अभिधामूलध्वनौ असंलक्ष्यक्रमरसादिध्वनौ, संलक्ष्यक्रमध्वनेश्च शब्दशक्त्युत्थवस्तु-अलङ्काररूपयोः भेदयोः व्यञ्जनावृत्ते अनिवार्यता प्रतिपादिता। अथ च अभिधामूलध्वनेः अर्थशक्त्युत्थध्वनिभेदेषु अपि व्यञ्जनावृत्तेः अपरिहार्यता प्रतिपादयति मम्मटाचार्यः—

“अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थाऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहि-तान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयताम्^{१६}”

अर्थशक्त्युत्थध्वनौ व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानाद् पूर्वं वाच्यार्थस्य उपस्थिति आवश्यकी। वाच्यार्थप्रतीत्यनन्तरं पुनः तेन वाच्यार्थेन व्यङ्ग्यार्थो प्रतीयते। अतः स अर्थशक्त्युत्थध्वनिः कथ्यते। वाक्यात् कथमर्थप्रतीतिर्जायते। एतस्य विवेचनं यद्यपि व्याकरण-न्याय-मीमांसादिषु शास्त्रेषु कृतमस्ति परं वाक्यविचारे मीमांसकानां प्राधान्यं स्वीक्रियते। अतः ग्रन्थकारेण अर्थशक्त्युत्थध्वनौ यत्र वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितं भवति तत्रापि व्यञ्जनाया अनिवार्यताऽस्ति इति प्रदर्शनात् पूर्वं मीमांसकानां मतसमीक्षणं कृतम्। मीमांसकानां सम्प्रदायद्वयमस्ति। अभिहितान्वयवादः, अन्विताभिधानवादश्च। तत्र अभिहितान्वयवादस्य संस्थापकोऽस्ति—कुमारिलभट्टः, अन्विताभिधान-वादस्य प्रतिपादकोऽस्ति—कुमारिलभट्टस्य शिष्यः प्रभाकरः।

मम्मटाचार्येणात्र इदं दर्शितम् यत् द्वयोः मतयोः वाक्यार्थ एव अभिधया न उपस्थाप्यते तदा तत्र यो व्यङ्ग्यार्थो प्रतीयते तद् व्यङ्ग्यार्थो अभिधावृत्त्या प्रतीयेत इति तु व्यर्थचर्चा। मीमांसकेषु भाट्टा अभिहितानां पदार्थानाम् अन्वयं अभिदधाति। अभिहितान्वयवादे अभिधावृत्त्या पदार्थमात्रम् उपस्थाप्यते। पदार्थानां परस्परसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य ज्ञानमपि अभिधया न भवति, तदर्थम् — तात्पर्याशक्तिः स्वीकर्तव्या इति तेषां मतम्। तथा च तन्मते विशेषरूपत्वात् पदार्थातिरिक्तवाक्यार्थस्य घटानयनादिसंसर्गरूपस्यैव नाभिधेयता, का वार्ता वाक्यार्थानन्तर-कक्ष्याभाविनः व्यङ्ग्यस्य अभिधेयतामिति। अतएव अभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यार्थबोधाय व्यञ्जनावृत्तेः भिन्नः मार्गः न भवितुं शक्यते। अतः अभिहितान्वयवादिभ्यः व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता अस्ति।

उक्तञ्चापि काव्यप्रकाशस्य सुधासागरटीकाकारेण भीमसेनेन— “अर्थशक्ति-
मूलेऽप्येवमङ्गी-कर्तव्यम्। यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः, अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य
वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम्।
द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात्। यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकांक्षादिवशेन प्रतीयते।
शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम्।”

२७.४.२ अन्विताभिधानवादिनः पक्षसमीक्षा

अन्विताभिधानवादिसङ्केतग्रहस्वरूपम् एवमभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यस्यार्थस्या-
भिधेयत्वं निरस्य अन्विताभिधानवादेऽपि तन्निरसितुमन्विताभिधानवादिनां मतं पूर्वमुपपादयति
मम्मटाचार्यः।

अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकरा अन्वितानां पदार्थानामभिधानमन्वितैः पदैरिति
वदन्तोऽन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानामभिधैव शक्तिरित्यभिदधति। तेषां मते पदार्थ एव वाक्यार्थः।

सङ्केतग्रहस्वरूपम्

व्युत्पित्सुः बालः गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यं श्रोत्रेण शृणोति तद्वाक्यश्रवणानन्तरं
प्रवर्तमानं प्रयोज्यवृद्धं तदानीतं गवादिपदार्थं च चक्षुषा पश्यति ततश्च श्रोतुः प्रयोज्यवृद्धस्य
चेष्टारूपेणानुमानेन लिङ्गेन तद्वाक्यजन्यशवानयनसंसर्गप्रतीतिमत्त्वं बुध्यति। सम्बन्धं विना तस्य
वाक्यस्य तादृगर्थप्रतीतिजनकत्वानुपपत्तेः। अर्थापत्तिरूपतया अन्यथानुपपत्त्या च वाच्यवाचकोभय-
निष्ठां शक्तिं बुध्येत। एवं च प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयसापेक्षं शब्दार्थयोः सम्बन्धः अयं
बुध्येत इति कारिकार्थः।

प्रभाकरस्य अन्विताभिधानवादे यद्यपि अन्विताः पदार्थाः एव अभिधावृत्त्या
उपस्थाप्यन्ते अतएव वाक्यार्थबोधाय तात्पर्याशक्तेः आवश्यकता न भवति परं तत्रापि अभिधावृत्त्या
सामान्यरूपेण अन्वितपदार्थानाम् एव उपस्थितिः भवति। केनापि विशिष्टेन अर्थेन सह
अन्वितार्थस्य उपस्थितिः न भवति यतो हि एकस्यैवपदस्य अनेकैः शब्दैः सामं भिन्न-भिन्न
रूपे प्रयोगः भवति।

परन्तु वाक्यार्थः तु विशिष्टार्थानां परस्परसम्बन्धरूपः भवति। अतएव
विशिष्टार्थानां सम्बन्धविशेषरूपवाक्यार्थः अन्विताभिधानवादेऽपि अभिधाशक्त्या न उपस्थाप्यते।
तदा अतिविशेषभूत व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिः अभिधया भवितुं शक्यते इति तु कल्पनायाऽपि
विषयः नास्ति। अतएव अन्विताभिधानवादेऽपि ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटै’ इत्यादि उदाहरणेषु
निषेधरूपवाच्यार्थात् प्रतीयमानस्य विधिरूपव्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनावृत्तिः एव एकमात्रोपायः।
अतएव व्यञ्जनावृत्तेः अनिवार्यता तत्रापि अस्ति एव।

अत्र ‘विशिष्टा एव पदार्थाः वाक्यार्थाः’ ‘न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम्’ च एते
द्वे वाक्ये क्रमशः ‘अन्विताभिधानवादं अभिहितान्वयवादयोः सिद्धान्तयोः प्रदर्शके स्तः।
अन्विताभिधानवादे परस्परान्वितपदार्थाः एव वाक्यार्थत्वेन उपस्थिताः भवन्ति। अभिहितान्वयवादे
पूर्वं पदैः केवलं पदस्यार्थ एवाभिधीयते, पश्चात् तेषां परस्परान्वयो भवति। अन्विताभिधानवादमपि
मम्मटो दूषयति। यथा—यदि अन्वितान्येव पदानि अर्थं कथयन्ति तदा तु वाक्यान्तरं प्रयुज्यमानानि
तानि पदानि कथमर्थं कथयेयुः। पूर्वपक्षीयाः अत्र कथयन्ति यत्—“सामान्यवच्छादितः विशेषरूप
एवासौ प्रतिपाद्यते, व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वात्।” मम्मटोऽत्र शङ्कां समुपस्थापयति

यत् यदि सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषयः तदा तु अतिविशेषभूतवाक्यार्थान्तर्गतं पदार्थस्तु अवाच्य एव भवेत्। व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यतायास्तु प्रश्न एव न समुदेति।

मीमांसकद्वयमते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता

मूलग्रन्थः

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे सङ्केतः कर्तुं न युज्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासन्निधियोग्यतावशात्परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्रभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम्। येऽप्याहुः—

शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्रव्यात्मिकाम्।

अर्थापत्त्याऽवबोधेन सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम्॥

इति प्रतिपादितदिशा—देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगोद्देशान्तरं सास्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति ‘अनेनास्माद्वाक्यादेवं विधोऽर्थः प्रतिपन्नः’ इति तच्चेष्टयाऽनुमाय, तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते।

परतः ‘चैत्र गामानय’, ‘देवदत्त अश्वमानय’ ‘देवदत्त मां नय’ इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य-तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिवाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थो न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम्।

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः सङ्केतगोचरः तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः।

बोधप्रश्नः

१. वाक्यार्थविचारे केषां प्राधान्यं स्वीक्रियते?
२. अभिहितान्वयवादस्य प्रतिपादकः कः?
३. अन्विताभिधानवादस्य प्रतिपादकः कः?
४. कस्मिन् मते तात्पर्यशक्तिः स्वीकर्तव्या भवति?
५. अन्विताभिधानवादे संकेतग्रहस्य का प्रक्रिया वर्तते?
६. द्वयोः सिद्धान्तयोः मध्ये को भेदः?

२७.५ उभयोः मीमांसकयोः समीक्षणम्

एवमभिहितान्वयेऽभिधया पदानां सामान्यार्थबोधस्तात्पर्यवृत्त्या च तेषां परस्परमन्वयप्रतीतिः। अन्विताभिधानवादे चाभिधयैव परस्परमन्वितानामर्थानां बोध इति मतद्वयेऽभिधातात्पर्यवृत्त्योरन्वितेऽर्थे एव पर्यवसानं तुरीयं वाक्यार्थकक्ष्योल्लङ्घनं व्यङ्ग्यमर्थं द्योतयितुं कतरस्या अपि न सामर्थ्यम्। अतस्तुरीयस्य तस्यार्थस्य व्यञ्जनया ध्वननमेव युक्तियुक्तम्। अन्विताभिधानवादेऽपि सामान्यविशेषरूपपदार्थः सङ्केतविषयः, अतः वाक्यार्थान्तर्गतो ‘अतिविशेषरूपोऽर्थः असङ्केतितत्वाद्

अवाच्ये सत्यपि यत्र पदार्थः प्रतीयते तत्र तस्य वाक्यार्थबोधादनन्तरं प्रतीयमानं निःशेषच्युतेत्यादौ वाच्यनिषेधाद् व्यङ्ग्यविध्यादेः का चर्चा वाच्यार्थस्य।

२७.५.१ उभयनयेऽपि अपदार्थ एव वाक्यार्थः

अभिहितान्वयवादे अनन्वितोऽर्थः वाच्यः भवति। अन्विताभिधानवादे च सामान्यरूपेण पदार्थान्तरमात्रेण अन्वितोऽर्थः वाच्यार्थः भवति। अन्वितविशेषोऽर्थस्तु द्वयोः मतयोः अवाच्य एव। अतः द्वयोः सिद्धान्तयोः वाच्यार्थाद् भिन्नो अपदार्थ एव वाक्यार्थः भवति। यदि उभयनयेऽपि यः वाक्यार्थः स अपदार्थ एव, तदा तत्पश्चात् प्रतीयमानो व्यङ्ग्यार्थस्तु कदापि वाच्यः नैव भवितुं शक्यते।

२७.५.२ उभयोः मते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता

उपर्युक्तविवेचनेन इदं स्पष्टं भवति यत्—

अभिहितान्वयवादस्य इव अन्विताभिधानवादेऽपि वाक्यार्थरूपोऽतिविशेष अर्थः अभिधा वृत्त्या न बोध्यते, तदर्थं काऽपि अन्या वृत्तिः स्वीकर्तव्या एव। अतः उभयोः मते यदा वाक्यार्थ एव अभिधया न बोध्यते, तदा व्यङ्ग्यार्थस्य का चर्चा? इत्युक्ते व्यङ्ग्यार्थः कदापि अभिधया न बोध्यः। अतः व्यङ्ग्यार्थबोधाय एतयोः द्वयोः सिद्धान्तयोः व्यञ्जनावृत्ते अपरिहार्यता वर्तते एव।

मूलग्रन्थः

“तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय—इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर-गतोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य निःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेशचर्चा। अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वित-स्त्वन्विताभिधाने अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः।”

बोधप्रश्नः

१. अभिहितान्वयवादे कोऽर्थः वाच्यः भवति।
२. द्वयोः सिद्धान्तयोः वाच्यार्थाद् भिन्नो कः वाक्यार्थः भवति।
३. उभयनयेऽपि यः वाक्यार्थः सः कः?
४. उभयोः मते वाक्यार्थः कया वृत्त्या न बोध्यते?
५. व्यङ्ग्यार्थबोधाय द्वयोः सिद्धान्तयोः कस्या अपरिहार्यता वर्तते।

२७.६ सारांशः

इत्थं भवान् काव्यप्रकाशस्य पञ्चमोल्लासे ‘मीमांसकद्वयस्य कृते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता’ एतस्य अध्ययनं कृतवान्। सम्प्रति भवान् ज्ञातवान् यत् व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः व्यञ्जनाव्यापारेणैव भवति। अपि च ध्वनेः अन्येषु भेदेषु अपि व्यञ्जनावृत्त्या एव व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते इत्यपि पठितवान्। एतदपि भवता ज्ञातं यत् लक्षणमूलध्वने अर्थान्तरसंक्रामितात्यन्त-तिरस्कृतवाच्ययोः प्रयोजनप्रतीत्यर्थं व्यञ्जनावृत्ते अनिवार्यता भवति। पुनः संलक्ष्यक्रमध्वनिस्त्रिविधः भवति, शब्दशक्त्युत्थ-अर्थशक्त्युत्थ-उभयशक्त्युत्थ च। एतेषु शब्दशक्त्युत्थध्वनौ यत्र

अनेकार्थकशब्दस्य प्रकरणादिवशात् प्राकरणिकार्थे एव नियन्त्रितत्वात् अन्यार्थः प्रतीयते तत्र शाब्दी व्यञ्जना भवति। अत्रापि अन्यार्थः व्यञ्जनयैव प्रतीयते।

मीमांसकद्वयमते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता

इदमपि भवता अवगतं यद् अभिधामूलध्वनेः अर्थशक्त्युत्थध्वनिभेदेषु अपि व्यञ्जना वृत्तेः अनिवार्यता भवति। अस्मिन् एव प्रसङ्गे भवान् ज्ञातवान् यत् मीमांसकानां सम्प्रदायद्वयमस्ति। अभिहितान्वयवादः अन्विताभिधानवादश्च। तत्र अभिहितान्वयवादस्य प्रतिपादकोऽस्ति कुमारिलभट्टः। अन्विताभिधानवादस्य प्रतिपादकोऽस्ति प्राभाकरः। मम्मटाचार्येण इदं दर्शितम् यत् द्वयोः मतयोः वाक्यार्थ एव अभिधया न उपस्थाप्यते तदा तत्र यो व्यङ्ग्यार्थो प्रतीयते तद् व्यङ्ग्यार्थः अभिधावृत्त्या प्रतीयेत् इति तु व्यर्थचर्चा। इदमपि ज्ञातं यत् द्वयोः सिद्धान्तयोः वाक्यार्थाद् भिन्नो अपदार्थ एव वाक्यार्थः भवति। यदि उभयनयेऽपि यः वाक्यार्थः स अपदार्थः एव तदा तत्पश्चात् प्रतीयमानो व्यङ्ग्यार्थस्तु कदापि वाच्यः नेवे भवितुं शक्नोति। इदं स्पष्टं यत् व्यङ्ग्यार्थः कदापि अभिधावृत्त्या न बोध्यः। अतः व्यङ्ग्यार्थं बोधाय एतयोः द्वयोः सिद्धान्तयोः व्यञ्जनावृत्ते अपरिहार्यता अस्ति एव।

एवं सम्प्रति भवान् अभिहितान्वयवाद-अन्विताभिधानवादिनां कृते किमर्थं व्यञ्जना-व्यापारस्य अनिवार्यता इति प्रतिपादने समर्थः अस्ति।

२७.७ शब्दावली

१. प्राक् - अव्ययः प्राचि सप्तम्यर्थे असिः तस्य लुक् - पूर्वमेव। प्रागेव निर्दिष्टम्।
२. प्रतिपादितम् - प्रति + पद् + णिच् + क्त + नपु. - स्थापितम्।
३. प्रतिपन्नः - भू. क. कृ. - प्रति + पद् + क्त - पु. - प्राप्तः, निष्पन्नः, प्रदर्शितः।
४. प्रत्ययेन - प्रति + इ + अच् - तृतीया-एक. - विश्वासेन, ज्ञानेन।
५. प्रत्यभिज्ञा - प्रति + अभि + ज्ञा + अङ् + टाप् - पुनः ज्ञानम्। प्रत्यभिज्ञादर्शनम् - कश्मीरे आसीत्।
६. युज्यते - युज् - रुधा. उभ. युनक्तिः, युङ्क्ते, युक्तः - कर्मवाच्यम्।
७. अवधार्य - अव + धा + ल्यप् प्रत्ययः - ध्यानपूर्वकं धारणम्।
८. व्यतिषक्तानां - वि + अति + शञ्च् + क्त - व्यतिषक्त - षष्ठी बहुवचनम् - परस्परसम्बन्धयुक्तः।
९. अर्थापत्त्या - सङ्केतग्रहप्रसङ्गे तृतीयं प्रमाणम् अस्ति - अर्थापत्तिप्रमाणम्। अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः।
१०. अन्वितः - अनु + इ + क्त - संयुक्तः, क्रमागतः।

२७.८ सन्दर्भग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः ५/४७, वृत्ति - २१७ पृ।
२. काव्यप्रकाशः ४/२४, उदाहरण सं - २३।
३. काव्यप्रकाशः ४/२४, उदाहरण सं - २४।
४. काव्यप्रकाशः ५/४७, वृत्ति - २१८ पृ।
५. काव्यप्रकाशः काव्यप्रदीपटीका पञ्चमोल्लासः।
६. काव्यप्रकाशः ५/४७, वृत्ति - २१९ पृ।
७. काव्यप्रकाशः सुधासागरटीका पञ्चमोल्लासः।
८. काव्यप्रकाशः ५/४७, वृत्ति - पृ. २२५।

२७.९ सहायकग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः - (झलकीकर वामनाचार्यः)-भाण्डारकर इंस्टीट्यूट, पुणे-१९६५ ई।
२. काव्यप्रकाशः - आचार्यविश्वेश्वरः-ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, अष्टम संस्करणम्-१९९८।
३. साहित्यदर्पणः - शेषराजशर्मा रेग्मी, कृष्णदास अकादमी वाराणसी, नवम संस्करणम्-२००१।
४. साहित्यदर्पणः - श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतयाविवृत्या-समेतः, श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदी-मेहरचन्दल छमनदास-नई दिल्ली-१९८२।
५. काव्यप्रदीपः - श्रीगोविन्दठक्कुरप्रणीतः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्-१९८२।
६. काव्यप्रकाशः - षोडशटीका सहितः, स.-डॉ. ज्योत्सना मोहन, नागप्रकाशन, दिल्ली-१९९६।
७. काव्यप्रकाशविमर्शः - डॉ. सुमन कुमार झा, अभिषेक प्रकाशन, जवाहर नगर, दिल्ली-०७, प्र.संस्करणम्-२००७।
८. काव्यप्रकाशः - काव्यादर्शसङ्केतसमन्वितः, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानम्, जोधपुर-१९५९।
९. काव्यप्रकाशः - सङ्केतटीकासहितः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु विश्वविद्यालयः, मैसूरु-१९७४।
१०. व्यञ्जनाविमर्शः - डॉ. रविशङ्करनागरः, वन्दनाप्रकाशन, दिल्ली-१९७७।

२७.३

१. लक्षणाभूलध्वनिः द्विविधः भवति। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः, अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च।
२. प्रयोजनप्रतीत्यर्थं व्यञ्जनावृत्ति अनिवार्याऽस्ति।
३. अभिधामूलध्वनिः द्विविधः भवति।
४. संलक्ष्य क्रमव्यङ्ग्यध्वनिः त्रिविधः भवति-शब्दशक्त्युत्थ अर्थशक्त्युत्थ-
उभयशक्त्युत्थध्वनिश्च।

२७.४

१. वाक्यार्थविचारे मीमांसकानां प्राधान्यं स्वीक्रियते।
२. कुमारिलभट्टः।
३. प्राभाकरः।
४. अभिहितान्वयवादे तात्पर्याशक्तिः स्वीकर्तव्या भवति।
५. सङ्केतग्रहस्य प्रक्रिया वर्तते - व्यवहारः।
६. द्वयोः मध्ये भेदः वर्तते - तात्पर्याशक्तिमाधृत्य।

२७.५

१. अभिहितान्वयवादे अनन्वितोऽर्थः वाच्यः भवति।
२. अपदार्थ एव वाक्यार्थः भवति।
३. उभयनयेऽपि यः वाक्यार्थः स अपदार्थः।
४. अभिधावृत्त्या न बोध्यते।
५. व्यञ्जनावृत्ते अपरिहार्यता वर्तते।

२७.११ अभ्याप्रश्नाः

१. लक्षणाभूलध्वनिभेदेषु कथं व्यञ्जनायाः अनिवार्यताप्रतिपाद्यताम्।
२. अभिहितान्वयवादस्य प्रतिपादनं कृत्वा तत्र व्यञ्जनावृत्ते अनिवार्यता निरूपणीया?
३. अन्विताभिधानवादस्य निरूपणं कृत्वा तत्र संकेतग्रहस्य का प्रक्रिया इति
विवेचनीया?
४. उभयोः मीमांसकयोः मतयोः समीक्षणं करणीयम्।
५. उभयोः मते व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता कथम् इति विवेचयतु।

अष्टाविंशः पाठः (व्यञ्जनाया अनिवार्यतायां मीमांसकविभिन्नमत- खण्डनम्)

पाठसरंचना

- २८.१ प्रस्तावना
 २८.२ उद्देश्यम्
 २८.३ मीमांसकदेशिमतखण्डनम्
 मूलग्रन्थः- (यदप्युच्यते... अविचारिताभिधानम्)
 बोधप्रश्नः
 २८.४ भट्टलोल्लटादिमतखण्डनम्
 २८.४.१ दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारस्वरूपम्
 २८.४.२ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यस्य व्याख्यानम्
 २८.४.३ अभिधातात्पर्याभ्यां व्यञ्जनाया अगतार्थता
 मूलग्रन्थः- (ये त्वभिदधति... प्रतीतिसिद्धेः)
 बोधप्रश्नः
 २८.५ आचार्यजैमिनिसूत्रव्याख्यानम्
 २८.५.१ एतत्सूत्रविरोधाद्व्यञ्जनायाः स्वीकार्यता
 मूलग्रन्थः- (किमित च ... व्यङ्ग्यत्वम्)
 बोधप्रश्नः
 २८.६ व्यञ्जनाया अस्वीकृतेः दोषाणां नित्यानित्यव्यवस्थाया अनुपपन्ता
 २८.६.१ गुप्तस्य असभ्यार्थस्य अपरित्याज्यता
 २८.६.२ नित्यानित्यदोषविभागस्य व्यञ्जनास्वीकृतेः उपपद्यता
 मूलग्रन्थः- (किं च ... काव्यानुगुणत्वम्)
 बोधप्रश्नः
 २८.७ सारांशः
 २८.८ शब्दावली
 २८.९ सन्दर्भग्रन्थः
 २८.१० सहायकग्रन्थः
 २८.११ बोधप्रश्नोत्तराणि
 २८.१२ अभ्यासप्रश्नाः

२८.१ प्रस्तावना

अत्र मीमांसकानां मतेऽपि व्यञ्जनावृत्तेः स्वीकार्यतायाः प्रकरणं वर्तते। पूर्वस्मिन् पाठे भवता अभिहितान्वयवादस्य अनुयायिनां मतं ज्ञातम्।

जानाति भवान् यद् अभिहितान्वयवादः न्याये भाट्टमीमांसायां च समानः वर्तते। तस्य मतस्य परीक्षायाः माध्यमेन व्यञ्जनावृत्तिः तत्रापि स्वीकर्तव्या एव इति सम्यग् रूपेण अधीतम्। एवं च संग्रहेण अधो लिखिताः विषयाः अधीताः। ते एव विषयाः अत्र पुनः स्मरणार्थं संक्षेपेण उपस्थाप्यन्ते-

- रसः व्यङ्ग्यः एव भवति। अभिधाशक्त्या लक्षणाशक्त्या वा रसस्य बोधः न भवितुम् अर्हति।
- एवमेव वर्णनीयविषयमात्ररूपस्य वस्तुनः अलङ्कारस्य च व्यञ्जनया वृत्त्या बोधः भवत्येव।

- प्रयोजनवत्यां लक्षणायां प्रयोजनरूपं वस्तु व्यङ्ग्यं एव भवति।
- शब्दशक्तिमूले अनुरणनरूपे ध्वनिकाव्ये व्यङ्ग्यार्थः वस्तुरूपः अलङ्काररूपश्चेति द्विरूपः भवति।
- अस्मिन् द्विरूपे ध्वनिकाव्ये वस्तुरूपः अर्थः व्यङ्ग्य एव भवति।
- अलङ्कारव्यङ्ग्यस्य प्रकरणे यत्र सादृश्यं विहाय अन्येन केनापि संबन्धेन शब्दस्य प्रयोगः भवति, तत्र वस्तुमात्रं एव व्यङ्ग्यं भवति।
- यत्र सादृश्यसंबन्धेन शब्दः प्रवर्तते तत्र उपमारूपकादेः सादृश्यमूलस्य अलङ्कारस्य व्यञ्जनं भवति।
- अभिधा नियन्त्रिता भवति, लक्षणायाः प्रवृत्तिः एव नास्ति। अतः अलङ्कारस्य व्यङ्ग्यता निर्विवादरूपेण स्वीकरणीया एव।
- अर्थशक्तिमूलस्य ध्वनिकाव्यस्य विचारे मीमांसकानां मतस्य पूर्वपक्षरूपेण अवतरणं भवति।
- मीमांसाशास्त्रस्य द्वौ प्रमुखौ व्याख्यातारौ आस्ताम्।
- तयोः प्रथमस्य कुमारिलभट्टमहोदयस्य मतं, अथ च न्यायशास्त्रे स्वीकृतं अभिहितान्वयवादानाम्ना प्रचलितं मतं भवता अधीतम्।
- अभिहितान्वयमते वाक्यरचनाविधौ प्रतिपत्तुः जिज्ञासारूपाया आकाङ्क्षायाः, आकाङ्क्षितस्य निकटतारूपस्य सन्निधेः, शब्दानां परस्परसंबन्धार्हता-रूपायाश्च योग्यतायाः स्वरूपपरिचयः भवता सम्यग्धिगतः।
- आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधीनां बलेन संसर्गरूपः वाक्यार्थ उत्पद्यते।
- सः वाक्यार्थः वाक्यस्थपदानाम् अभिधेयार्थरूपः लक्ष्यार्थरूपो वा न भवति। अपितु, विशेष्यविशेषणभावरूपेण परस्परमिलिततया संसर्गरूपः एव भवति।
- तथा च अभिहितान्वयवादे यदि वाक्यार्थः एव अभिधातः लक्षणातश्च भिन्नव्यापारेण गृह्यते तदा व्यञ्जनायाः अभिधावृत्तौ समाहारस्य चर्चा अपि नोचिता।
- यतो हि व्यङ्ग्यार्थः वक्यार्थबोधस्य अनन्तरम् उदेति। तस्मात् व्यञ्जनायाः विरोधं कर्तुं न कोऽपि अभिहितान्वयवादी क्षमते।

भवता एते सर्वे विषयाः अधीताः। इदानीं मनसि स्थिरं वर्तते यन् मीमांसकयोः भाट्टमते न्यायमते वा व्यञ्जनावृत्तिः व्यङ्ग्यार्थो वा दुर्निवारः वर्तते। तन्मतानुसारिभिः अपि व्यञ्जनावृत्तिः पृथग्-वृत्तिरूपेण स्वीकर्तव्या एव। इति।

२८.२ उद्देश्यम्

अस्मिन् पाठे भवान् अधोनिर्दिष्टान् विषयान् ज्ञास्यति-

२८.३ मीमांसायाम् अन्विताभिधानवादस्य स्वरूपम्

२८.३.१ तन्मते व्यञ्जनाविरोधविषयः तर्कः

यदि व्यङ्ग्यार्थ एव वाक्यस्य परमः अर्थः तर्हि तादृशोऽर्थः संसृष्टशब्दैरेवा-
भिधया बोध्यते। तदर्थं वृत्तिविशेषस्यावश्यकतैव नास्ति। नैमित्तिकमर्थं प्रति शब्दस्य निमित्तरूपता
भवति। प्राभाकरमते सिद्धपदानां प्रति साध्यपदानि उपकारीणि तत्र एव शब्दस्य शक्तिः। शब्दे
इषोरिव दीर्घव्यापारवत्वम् अभिधायाः इति दृष्टान्तः अत्र न घटते इति विवेचनम्। जैमिनिसूत्रविरोधात्
व्यञ्जनावृत्तिरपरिहार्या।

२८.३.२ व्यञ्जनायाः अस्वीकरणे काव्यदोषाणां नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्था नोपपद्यते।

२८.४ अन्विताभिधानवादे दूषणम्

२८.५ अथ निमित्तनैमित्तिकविषयकं मीमांसकानां पक्षं परिहृत्य ये अभिधया शक्त्या
एव सर्वं प्रतीतिजातं बोद्धुं वाञ्छन्ति तेषां युक्तिद्वयम् उत्थाप्य खण्डनम्।

२८.६ कश्चिल्लौकिकोदाहरणेन पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं सिसाधयिषयोपक्रमते तस्य
खण्डनम्।

२८.७ भक्षयेति भुङ्क्ताश्चेति क्रियाद्वयस्य अन्योऽन्य-निरपेक्षत्वाद् एकवाक्यताया
अनुपपन्नत्वात् कथं वा पूर्वोक्तविधिना सङ्केतः इति शङ्कायाः समाधानम्।

२८.८ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तस्य विवेचनम्।

२८.९ अभिधाया दीर्घदीर्घत्वस्य मीमांसाशास्त्रेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्।

२८.१० व्यञ्जनायाः अस्वीकारे साहित्यशास्त्रे दोषाणां नित्यानित्यव्यवस्था न उपपद्यते।

२८.३ मीमांसायाम् अन्विताभिधानवादस्य स्वरूपम्

२८.३.१ कुमारिलभट्टमतानुयायिभिः वाक्यार्थावगमार्थम् अभिहितान्वयवादः स्वीक्रियते
सः वादः भवता पूर्वपाठे अधीतः। इदानीम् अन्विताभिधानवादस्य पर्यायः वर्तते। एषः वादः
प्राभाकरमतानुयायिभिरुपस्थाप्यते। तस्य स्वरूपमेवं गृहीयात्।

अन्वितानां पदानाम् अभिधानम् इति अन्विताभिधानम् इति विग्रहे कृते अयमर्थः
भवति—पदेषु अर्थबोधकता संसृष्टे वाक्ये एव भवति। अत्र प्रभाकराचार्यस्य बृहतीं स्मरेद्यथा—

‘तस्माद्व्यतिषक्तार्थाभिधानम्। व्यतिषक्तेनावगतेः व्यतिषङ्गस्य।’ इति

(मीमांसासूत्रशाबरभाष्यबृहती टीका १.१.७)

अर्थात् पदस्य प्रयोक्ता वाक्यबोध्यं किमपि कार्यं बोधयितुमेव पदं प्रयुङ्क्ते।
तस्मादाकाङ्क्षित-योग्य-सन्निहितपदानि एव तादृशमर्थं बोधयितुं शक्तानि। तथा हि कार्यान्वितेषु
वाक्यरूपेषु पदेषु एव शक्तिः इति स्वीकर्तव्यम्। न तु पदस्य सङ्केतितार्थमात्रे।

२८.३.२. गामानय इति वाक्ये गाम् इत्यनेन कर्मत्वविशिष्टे गोत्वे सङ्केतः। किन्तु
गोत्वस्यानयनं नोपपद्यते। तस्मात् गोपदेन गोत्वविशिष्टव्यक्तेरेव बोधाद् व्यवहार उपपद्यते।
आनयेत्यत्रापि सकलानयनस्य बोधः न भवति अपितु आनयनविशेषस्य एव ग्रहणं भवति। एवं
च जातिविशिष्टव्यक्तावेव संकेतः स्थितः मन्तव्यः।

२८.३.३ न च जातेः जाल्या सहान्वयः स्यात्। यतोहि गामिति विशेषसङ्केतकं पदं आनयेति क्रियाविशेषेणान्वितं भूत्वा स्वार्थं प्रकटयितुमर्हति। नान्यथा। एवमेव सर्वत्र स्वतंत्रं पदं जातिवाचकं वाक्ये तु अन्वितं भूत्वा विशेषरूपं स्वार्थं बोधयति। यतः पदानाम् अन्वित्य अभिधानं भवति तस्माद् अन्विताभिधानमिति कथ्यते।

२८.३.४ यस्मिन् कार्ये वाक्यस्य तात्पर्यं तद् एव वाक्यस्य अर्थः। प्रयोक्ता हि संसृष्टाकारवाक्यात् कमपि अर्थं विज्ञापयितुं शब्दान् कल्पयति। यदुद्दिश्य शब्दकल्पना तदेव अभिधेयार्थः। यदि ध्वनिवादिनाम् अर्थशक्तिमूले ध्वनौ 'निश्शेषच्युते'त्यादौ 'रन्तुम् एव गतासि न तु स्नातुम्' इति विधिरूपः अर्थः अभिप्रेतः तर्हि सोऽर्थः एव अभिधेयार्थः। यतोहि रन्तुं गमनरूपस्य अर्थस्य लाभार्थं शब्द एव निमित्तम्। तादृशस्य विधिरूपस्य अर्थस्य प्रस्तावनार्थम् एव तस्मिन् श्लोके तादृशानां शब्दानां निवेशः कविना कृतः। तस्मात् रन्तुं गमनरूपः अर्थः एव नैमित्तिकः अस्ति। शब्दार्थयोः बोध्यबोधकभावसम्बन्धः भवति। यादृशः सङ्केतितः तादृश एव भावः वस्तु वा अर्थे सिद्धम् एव। तस्माद् अत्र अभिधया वृत्त्या एव कथं न बोधः भवति। व्यञ्जननाम्ना अन्येन केनापि वा नाम्ना उच्चारणीयस्य नवीनस्य शब्दशक्तिविशेषस्य तु आवश्यकता न प्रतिभाति। किं भवान् अभिधायाः नामान्तरणं कर्तुं वाञ्छति।

२८.३.५ यत् किमपि कार्यं घटादिकम् उद्दिश्य प्रवृत्तः बुद्धिसंपन्नः देवदत्तः कार्यानुरूपमेव साधनं वाञ्छति, कल्पयति, अनुमिनोति, सङ्गृह्णाति सङ्कल्पितं च कार्यं करोति। यतः समुचितसाधनरूपैः निमित्तकारणैः एव अभीष्टसिद्धिः भवति इति लोके अनुक्षणं वयं पश्यामः। यथा घटादिरूपस्य नैमित्तिकस्य कार्यानुसारेण निमित्तकारणानि मृच्चक्रजलादीनि कल्प्यन्ते तद्वत् निःशेषादिशब्दानां कल्पनं 'रन्तुम् एव गतासि' इति अर्थस्य लाभार्थम् एव भवति। व्यङ्ग्यस्यार्थस्य नैमित्तिकत्वे स्वीकृते जाते, तत्रापि निमित्तापेक्षित्वे तादृशार्थानुरूपं निमित्तानि=शब्दाः कल्प्यन्ते। तत्र का वार्ता अपूर्वस्य वृत्तिविशेषस्य। इति प्राभाकरः वदति।

२८.४ अन्विताभिधानवादे दूषणम्

२८.४.१ अत्र मम्मटाचार्यः प्रतिप्रश्नम् उत्थाप्य समाधत्ते—

तत्रायमभिसन्धिः—अयि भोः अविचारितरमणीयवादिन्! काव्यादौ निमित्तभूतः शब्दः अस्माभिः प्रतिपाद्यमानस्य व्यङ्ग्यार्थस्य कारकः अस्ति ज्ञापकः वा। कारकः इति न वक्तुं युज्यते यतो हि यथा केनापि कुलालेन मृच्चक्रजलादिभिः घटः क्रियते न तथा शब्दः अर्थं करोति उत्पादयति वा। शब्दः ध्वनिमात्ररूपः अस्ति, न किमपि कर्तुं क्षमते। तस्मात् शब्दः कारकः नास्त्येव। अथ ज्ञापकः प्रकाशकः वा स्यात्। सोऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण सिद्धस्य वस्तुनः दीपवत् प्रकाशनं करोति। तथा च अज्ञातस्य वस्तुनः प्रकाशने यथा दीपः समर्थः न भवति तथैव शब्दोऽपि अज्ञातार्थप्रकाशनेऽसमर्थ एव।

२८.४.२. अस्माभिः प्रस्तावितः व्यङ्ग्यार्थः अनिश्चितः अर्थात् प्रमाणान्तरेण ज्ञायमानः नास्ति। अनिश्चितम् अर्थं कथं शब्दः प्रकाशयेत्। व्यङ्ग्यार्थः सङ्केतितार्थज्ञानानन्तरं सहृदयानां प्रतिभावलात् कदलीस्तम्भत्वगुद्घाटनन्यायेन चमत्कारपुरस्सरं प्रकाशते। यथा कदलीस्तम्भस्य त्वगपसारणे कृते पुनः-पुनः मृदुतरं त्वक् प्रकाशितो भवति। तद्वन् निश्शेषेत्यादौ 'तस्य अधमस्य अन्तिकं न गता असि, इतः वापीं स्नातुं गतासि' इत्येव साक्षाद् अर्थः सङ्केतितः भवति। अमुम् अर्थं यः कोऽपि ज्ञातुं क्षमते। असौ निश्चितः अर्थः व्याकरणकोशादिभिः प्रमाणितः भवति। एतावन्मात्रमेव ज्ञापकता अस्ति शब्दस्य।

२८.४.३. किन्तु रसाभिज्ञे सहृदयहृदये झटित्येव अधमपदश्रवणानन्तरं रन्तुमेव गतासीत्यर्थः ततः, 'दुष्टः कामुकः स्वप्रियायाः दूतीमपि भोगाय कल्पयति। प्रिया च नायकस्य तल्पलौल्यं

जानातीति' अर्थः बोद्धवैशिष्ट्यात् प्रकाशते। तस्माद् शब्दः अभिधया अमुमर्थं ज्ञापयति इत्यपि वक्तुं न युज्यते।

२८.४.४. सङ्केतः केवलम् अन्वितवाक्यार्थीभूते 'तस्य अन्तिकं न गतासि' इत्याकारके निषेधे एव पर्यवसितो भवति। न तु तस्य निषेधस्य, 'रन्तुम् अन्यत् किमपि कर्तुं वा न गतासीत्यादौ' कस्मिंश्चिद्विशेषे संकेतस्य गतिः वर्तते। विधौ तु कदापि न भवति।

२८.४.५. अपि च निमित्तस्य=कारणस्य पूर्वनिश्चिते नैमित्तिके=कार्ये एव निमित्तत्वं निश्चितं स्यात्। नैमित्तिकः यदि निश्चितः भवति, तदा 'अनेन निमित्तेन एतत् नैमित्तिकः सिद्धः भवति', किंवा, 'एतत्कार्यम् एतत्कारणकम्' इति ज्ञानं भवितुम् अर्हति। यदि निमित्तानां मृदादीनां नैमित्तिकं घटं प्रति नियतनिमित्तता निश्चितं स्यात् तदा नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इति वक्तुं शक्यते। यावत् शब्दस्य व्यङ्ग्ये अर्थे हेतुत्वं निश्चितं न अभविष्यत्, तावत् कथं व्यङ्ग्यं शब्दहेतुकम् इति ज्ञानम् अभविष्यत्। शब्दस्तु स्वाभिधेयार्थमात्रे हेतुः स चान्वितपदार्थरूपः। व्यङ्ग्यार्थे तु सहृदयाणां प्रतिभानैर्मल्यं हेतुः भवति। नियतहेतुत्वे व्यङ्ग्यार्थः सर्वेभ्यः भासते। किन्तु न सर्वेभ्यः व्यङ्ग्यार्थः प्रकाशते। अपितु येषां बुद्धिः तत्त्वावभासने समर्था भवति, तेष्वेव व्यञ्जनशक्त्या प्रकाशितोऽर्थः स्फुरितो भवति। अतः नैवमित्तिकार्थेत्यादि तर्कः नास्ति समीचीनः।

मूलग्रन्थः

यदप्युच्यते=यत् केनचित् प्राभाकरेण उच्यते, नैमित्तिकार्थानुसारेण = पार्यन्तिकार्थस्य अनुकूलतया, निमित्तानि = निमित्तकारणानि, कल्प्यन्ते इति = प्रयुज्यन्ते इति, तत्र = तस्मिन् प्रकरणे, निमित्तत्वम् = निमित्त-कारणस्य कारणत्वम्, कारकत्वम् = कर्तृत्वरूपत्वम्, ज्ञापकत्वं वा = अथवा प्रकाशकरूपत्वम् भवति। शब्दस्य = ध्वनिमात्ररूपस्य, प्रकाशकत्वात् = द्योतकत्वरूपात्, न कारकत्वम् = नास्ति कर्तृत्वम्, ज्ञापकत्वम् = प्रकाशकत्वम्, तु = एव, अज्ञातस्य = अन्यप्रत्यक्षादिप्रमाणेन अज्ञातस्य, कथम् = केन प्रकारेण भवेद् अर्थात् न भवेत्, ज्ञातत्वं च = प्रमाणसिद्धत्वम् अपि, संकेतेन एव = शब्दस्य साक्षात् अर्थेन एव न तु अन्येन साधनेन भवति, स च = संकेतश्च, अन्वितमात्रे = सामान्यार्थवाचकेन रूपेण अन्विते न तु विशेषार्थान्विते। एवं च = अनेन प्रकारेण, निमित्तस्य = कस्यापि निमित्तकारणस्य, नियतनिमित्तत्वम् = निश्चितनैमित्तिकं प्रति कारणत्वम्, यावन्न निश्चितम् = यदा अनिश्चितम्, तावनैमित्तिकस्य = तदा कार्यस्य, प्रतीतिरेव = ज्ञानम् एव, कथम् = केन हेतुना साधयितुं शक्यते। इति = अस्मात् कारणात्, नैमित्तिकार्थानुसारेण = कार्यानुरूपम्, निमित्तानि = निमित्तकारणानि, कल्प्यन्ते = प्रयुज्यन्ते, इत्यविचारिताभिधानम् = इति तर्कः व्यङ्ग्यविचारप्रकरणे असमीचीनः एव।।

बोधप्रश्नः

१. वाक्यमिदं सिद्धान्तानुमतमस्ति वा— 'अन्विताभिधानवादे अभिधायाः शक्तिः कार्यान्विते वाक्ये स्वीक्रियते'।

१. अनुमतमस्ति २. नानुमतमस्ति।

२. रिक्तं स्थानं पूरयत—

शब्दार्थयोः बोध्यबोधकता _____ भावसम्बन्धेन गृहीयात्।

४. निमित्तस्य नैमित्तिकं प्रति नियतनिमित्तता कस्माद् आवश्यकी?

२८.५ अथ निमित्तनैमित्तिकविषयकं मीमांसकानां पक्षं परिहृत्य इदानीं तेषु ये अभिधया शक्त्या एव सर्वं प्रतीतिजातं बोद्धुं वाञ्छन्ति। तेषां युक्तिद्वयम् उत्थाप्य खण्डनम्-

२८.५.१ अभिधावादी कथयति यद् यथा शरः एकेन एव संधानवेगाख्येन व्यापारेण कवचं ततः उरः ततः मर्मस्थलं भित्त्वा प्राणान् हरति तथा शब्दः अपि एकेन एव अभिधाख्येन व्यापारेण सर्वमपि स्वाभिधेयार्थं प्रतीयमानं च उद्घाटयति। तथाहि वाच्यव्यङ्ग्ययोः एक एव व्यापारः। यतो हि यम् उद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते सः एव तस्य शब्दस्य अवश्यबोध्यः अर्थः भवति। यदि तेनैव शब्देन अभीष्टतात्पर्यार्थस्य बोधः न अभविष्यत् तर्हि तस्य शब्दस्य प्रयोगोऽपि व्यर्थ एवाभविष्यत्। तस्माद् अभिधया एव दीर्घव्यापारवत्त्वात् अभीष्टं सिद्धं भवतीत्यतो हेतोः व्यञ्जनाख्यस्य व्यापारान्तरस्य आवश्यकता नास्तीति अत्र निःशेषच्युतेत्यादौ वक्तुर्नायिकायाः तदन्तिकगमनार्थं एव तात्पर्याद् विधिर्वाच्य एव।

२८.५.२ पूर्वोक्तं वादं श्रुत्वा आचार्यः साटोपं एतादृग्वादिनं प्रतिकरोति यत् यः मीमांसकम्मन्यमानः एवं वदति सः तु 'यत् परः शब्दः स शब्दार्थः।' इति सिद्धान्तस्य अपि तात्पर्यम् न जानातीति घोषयति। यस्तु तत्परेति वाक्यस्य स्वशास्त्रानुकूलमर्थं जानीयात् स न तथा वदेत्। कस्मादित्युच्यते-वाक्यार्थसंबद्धे एव अर्थे अभिधयाः पराक्रमः द्रष्टव्यः न तु असंबद्धेऽर्थे 'अत्र धूमः अस्ति' इति वाक्यं कदापि वह्निवाचकं न भवति।

२८.५.३ वस्तुतः 'यत् परः शब्दः स शब्दार्थः।' इत्यस्य अयम् अभिसन्धिः-कस्मिन्नपि वाक्ये प्रयुक्तैः शब्दैः योऽर्थः लभ्यते तस्य योऽंशः पूर्वसिद्धः भवति तस्य पुनः कथने प्रयोक्तुः तात्पर्यं न भवति अपितु क्रियमाणांशे एव तात्पर्यं भवति। यथा गाम् आनय इत्यत्र गौः पदार्थः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण विहितः कर्मत्वेन सिद्धः वास्ति। तद्विषयकम् आनयनं साध्यं विधीयमानं वास्ति। अत्र हि अप्राप्ताय आनयनाय एव गौः पदमपि उच्चार्यते। तन्निष्ठा क्रिया अपरिहार्या सती अपि अविधीयमाना एव। कुतः इति चेद्, उच्यते। आनयनरूप-प्रधानक्रियया सह गोः पदसंचरणं संबद्धमस्ति किन्तु तत्र वक्तुः तात्पर्यं तत्र नास्ति। प्रधानक्रियायाः उपकारकत्वात् सिद्धपदस्य गोपदस्य प्रयोगः भवति तन्निष्ठा क्रिया साध्यवत् प्रतीयते। वस्तुतः तात्पर्यं तस्याः आनयने एवास्ति। एतदेव मीमांसकैः उच्यते, 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति। तस्माद् अदग्धदहनन्यायेन उपात्तस्य शब्दस्य सिद्धांशं विहाय साध्यांशे एव तात्पर्यं भवति। यथा तृणमिश्रिते भस्मराशौ वह्नौ ज्वालिते जाते तृणस्यैव दहनं स्यात् न तु भस्मनः। तथा एव सिद्धगोः साध्यानयनपदयोः प्रयोगे आनयनक्रियानिष्पादनम् एव उद्देश्यं भवति।

यथा वा 'लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्तीति' वाक्ये प्रकरणाद् ऋत्विजां प्रचरणं पूर्वसिद्धं वर्तते। अत्र तु लोहितोष्णीषत्वविशिष्टानाम् ऋत्विजां प्रचरणं विधीयमानमस्ति।

तस्मादत्र लोहितोष्णीषत्व- विधानार्थमेव 'ऋत्विजः' 'प्रचरन्ति' इति सिद्धपदयोः प्रयोगः कृतः। वाक्यस्य तात्पर्यं तु लोहितोष्णीषत्वरूपे विशेषणत्वविधाने एवास्ति।

२८.५.५ क्वचिच्च तात्पर्यशक्त्या अङ्गाङ्गिभावनिरूपणरूपं सूक्ष्मचिन्तनमपि क्रियते। यथा 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यात् दधिकरणकः होमः विधीयते।

अत्र होमविधानाद्धोम एव अङ्गी। किञ्च होमः प्रमाणान्तरेण सिद्धः दधि अपि यज्ञसंभारत्वात् प्रमाणान्तरेण सिद्धम्। अत्र च होमे अङ्गस्य दध्नः करणत्वमात्रं विहितमिति तत्र एव वाक्यस्य तात्पर्यमस्ति। एतादृशीं सूक्ष्मदृष्टिं प्रददाति तात्पर्यवाचोयुक्तिः। यत् प्रधानविधिप्रकरणेऽपि अङ्गविधाने तात्पर्यम् अस्ति चेद् गृहीयादेव।

२८.५.६. सामान्यतस्तु एकस्मिन्वाक्ये एक एव विधिः भवति। यथा पूर्वोदाहरणेषु दृश्यते। किन्तु यदि वाक्ये उपात्ताः सिद्धपदार्थाः साध्यरूपेण गृहीताः, तदा तात्पर्यबलादेव एकविधिः, द्विविधिः, त्रिविधिरित्यादयः भवन्ति।

यथा- 'स्नातं भुक्तं मोहनम् आनय।' इति एकं वाक्यम्। 'स्नातं मोहनं भोजयित्वा आनय।' इति द्वितीयं वाक्यम्। 'मोहनं स्नापयित्वा भोजयित्वा आनय।' इति तृतीयं वाक्यम्।

अत्र प्रथमे वाक्ये स्नानं भोजनं सिद्धं तस्मादानयनमात्रं साध्यम् इति अनयनमात्रं विधेयम् इति एकविधिः। द्वितीये वाक्ये स्नानं सिद्धं भोजनानयनयोः विधीयमानत्वाद् द्विविधिः। तृतीये वाक्ये स्नानभोजनानयनानां त्रयाणां विधानमिति त्रिविधिः। अत्र सर्वत्रोदाहरणेषु तात्पर्यशक्तिरुपात्तेष्वेव शब्दार्थेषु स्वमाहात्म्यं प्रदर्शयति। न तु क्वचिदपि अनुपात्ते। प्रतीयमानार्थे तु कुत्रापि न प्रविशति।

२८.५.७ यावत् प्रतीतिमात्रे तात्पर्यशक्तिः प्रसरेच्चेत् सापेक्षशब्दानां बोधे अव्यवस्था दुर्निवारा स्यात्। पूर्वो धावति इति वाक्यात् अपरस्य अपि बोधः भवेत्। ह्रस्व इति कथनेन दीर्घस्यापि बोधः स्यात्। न हि प्रकाशसापेक्षः अन्धकारशब्दः प्रकाशं बोधयति। 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ सूर्यास्तङ्गमनरूपे साक्षात् सङ्केते तात्पर्यं, न तु चौर्याभिसारकालादिप्रतीतिमात्रे।

तस्मात् तात्पर्यवाचोयुक्त्या अपि व्यञ्जना न प्रतिकर्तुं शक्या इति।

मूलग्रन्थः

ये त्वभिदधति=ये भट्टलोल्लटस्यानुयायिनः मीमांसकाः जल्पन्ति यत्। 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापार' इति=सः अभिधाव्यापारः बाणस्य घातन-व्यापारेव यावत् प्रतीयमानार्थ-पर्यन्तार्थप्रकटनपरः भवति। अथवा। यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति=शब्दः यमर्थम् उद्दिश्य प्रयुज्यते सः एव शब्दार्थः भवतीति सिद्धान्तः अस्ति। तदनुसारं- विधिरेवात्र वाच्य इति=रन्तुमेव गतासि इति विधिरूपः भवदीप्सितः व्यङ्ग्यार्थः एव अस्मिन् श्लोके वाच्यः इति। तद् अतात्पर्यज्ञाः तात्पर्यवाचोयुक्तेः ते देवानां प्रियाः=ये एवं वदन्ति ते यत् परः शब्दः इति युक्तिवाक्यस्य अपि तात्पर्यं न जानन्ति। तस्मान् मूर्खाः सन्ति। तथाहि=तात्पर्ययुक्तेः अर्थः एवं बोद्धव्यः- 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति=वाक्ये सिद्धसाध्यपदयोः सहप्रयोगदशायां सिद्धपदस्य प्रयोगः साध्यभागस्य उपकारार्थं भवति इति। कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेन अन्वीयमानाः = यदा कारकाः क्रियया अनुगच्छन्ति तदा प्रधानक्रियाभिनिवर्तक-स्वक्रियाभिसम्बन्धात् साध्ययायमानतां प्राप्नुवन्ति = प्रधानक्रियायाः सम्पादनार्थं स्वनिष्ठां क्रियाम् अपि कुर्वन्ति तस्मात् साध्यवत् प्रतीयन्ते। ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते। = तस्मात् प्रधानक्रियानिर्वाहिकाः सिद्धपदनिष्ठाः सर्वाः क्रियाः विहिताः इति न बोद्धव्यः। अपितु यावत् प्रधानसाध्यः तावदेव विधिः भवति।

यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयम्। यथा हि ऋत्विजां प्रचरणं पूर्वं विधिवाक्यात् प्राप्तं तस्मात् सिद्धम्। अत्र वाक्ये लोहितोष्णीषविशिष्टानाम् ऋत्विजां प्रचरणं प्राप्तम्। अतो हि लोहितोष्णीषत्वस्य एव विधानमत्र गृहीतव्यं न तु ऋत्विजाम्। ऋत्विजाम् अनिवार्योपस्थितिः विशेष्यभूतत्वात् अस्त्येव। हवनस्य अन्यतः सिद्धे 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दध्यादेः कारणत्वमात्रं विधेयम्। द्रव्यान्तरेण हवनस्य सिद्धे दध्नः यज्ञसंभाररूपत्वात् प्रमाणान्तरेण सिद्धत्वात् तस्य करणत्वमात्रस्य अप्राप्तत्वात् करणत्वस्य विधानमत्र स्वीक्रियते। क्वचिदुभयविधिः क्वचित्त्रिविधिरपि= पूर्वोदाहरणेषु लोहितोष्णीषत्वादेरेकस्यैव विधिः 'स्नातां गां पूजयित्वा आनय' इत्यत्र स्नानस्य सिद्धत्वात् पूजनानयनयोर्द्वयोर्विधिस्तथा 'गां स्नापयित्वा च यित्वा नय' इत्यत्र त्रयाणामेव स्नानार्चनानयनानां साध्यत्वात् त्रिविधिरित्यर्थः। एतदेव लोकेऽपि दृष्टान्तयति। यथा 'रक्तं पटं वय' इत्यादावेकविधिर्द्विविधिस्रिविधिर्वा=अत्र रक्तत्व-पटत्वयोः प्रमाणान्तरेण सिद्धता चेत् वयनं विधीयते इत्येकविधिः। रक्तत्वमात्रस्य रञ्जनादिप्रमाणान्तरात् प्राप्तावस्थायां पटत्ववयनत्वयोः विधानमिति द्विविधिः। त्रयाणामप्राप्तावस्थायां त्रिविधिः अपि भवेत्। ततश्च 'यदेवविधेयं तत्रैवतात्पर्यम्'=यस्य विधेयता सुस्पष्टा तत्र एव शब्दस्य तात्पर्यं भवति। ततश्च 'यावदप्राप्तं तावद्विधीयते' इति न्यायात् यावन् मात्रस्य प्रमाणान्तरादप्राप्तिः तावन् मात्रं विधेयं तात्पर्यतः गृह्यते। इत्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतिमात्रे। 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ सूर्यास्तङ्गमनरूपे साक्षात्सङ्केते तात्पर्यं न तु प्रतीतिमात्रे। अतोऽत्र अयमभिसन्धिः-वाक्ये प्रयुक्त-शब्दार्थैरेव तात्पर्यग्रहणं स्यात् न तु शब्दैः साक्षादज्ञातानां प्रतीयमानानाम् अर्थानामपि ग्रहणे तात्पर्ययुक्तेः तात्पर्यमस्ति। एवं हि 'पूर्वो धावति' इत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्। = तथा सति ह्रस्व-कृष्ण-परावरादिसापेक्षशब्दानां प्रयोगे तेनैव वाक्येन दीर्घश्वेतादीनामपि बोधः कथं न स्यात्। पूर्वः धावति इति कथनेन किं परस्य बोधः कुत्रापि भवति, कदापि न भवतीत्यर्थः।

बोधप्रश्नः

५. रिक्तं स्थानं पूरयत-

अन्विताभिधानवादे तात्पर्यशक्त्या _____ निश्चयः क्रियते?

६. सिद्धपदार्थस्य साध्यायमानता कीदृशी?

७. भूतभव्यपदयोरर्थं स्पष्टीकरोतु?

८. अनुपात्तशब्दार्थस्य बोधे कः दोषः?

२८.६ कश्चिल्लौकिकोदाहरणेन पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं सिसाधयिषया उपक्रमते, तस्य निराकरणम्-

२८.६.१ यथा हि- 'वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः।' इत्यत्र एतद्गृहे न भोक्तव्यम् इत्येवार्थः तात्पर्यतः लभ्यते। विषं भक्षय इति वाक्यश्रवणानन्तरं न कोऽपि विषभक्षणे प्रवर्तते। तस्मादनुपात्तपदार्थे अपि तात्पर्यशक्तेः गतिः स्वीकरणीया। यद्युपात्ते एव पदार्थे शक्तिः तर्हि विषभक्षणवाक्यस्य भक्षणे एव तात्पर्यं स्यात्। किन्तु अनुभवविरोधवशात् न तथा।

अतः व्यञ्जनावृत्तेः नास्ति आवश्यकता।

२८.६.२ अत्रोच्यते-केनापि सुहृदा उक्तेन वरं विषं भक्षय इति सकृदुच्चारणेन श्रोता किमर्थमनर्थं वदति मित्रम् इति साकाङ्क्षं पश्यति। अनन्तरं मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः इति श्रुत्वा एव निराकाङ्क्षो भवति। अत्र चकारः वाक्यद्वयस्य समुच्चयार्थः एकवाक्यतां द्योतयति। तस्मादिदमेकमेव वाक्यं न तु द्वे वाक्ये। तथा सति एकवाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति प्राक्तनेन आन्विताभिधाननयेन वरं विषं भक्षयेति वाक्यांशस्य साकाङ्क्षत्वान् मा चास्येत्यादिना द्वितीयेन वाक्यांशेनान्वितस्य संकेतग्रहे उपात्तस्यैवैक- वाक्यरूपस्य शब्दसमूहस्य एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमित्यतो न कदाचिदनुपपत्तिः। इति पूर्वपक्षः।

२८.७ भक्षयेति भुङ्क्थाश्चेति क्रियाद्वयस्यान्योन्यनिरपेक्षत्वाद् एकवाक्यताया अनुपपन्नत्वात् कथं वा पूर्वोक्तविधिना सङ्केतः इति शङ्कायाः समाधानम्-

२८.७.१ इदानीम् उत्तरपक्षः उच्यते-आख्यातवाच्ययोः क्रियापदार्थयोर्द्वयोः विषभक्षणस्य तद्गृहभोजननिषेधस्य च अन्योन्यम् अङ्गाङ्गिभावः मुख्यगौणत्वं वा नोपपद्यते। तस्मान् मुख्यार्थस्य बाधः वर्तते। इत्यतोहेतोः विषभक्षणे लक्षणा स्वीकर्तव्या। लक्ष्यार्थलाभाय 'भक्षय' इति पदस्य आरोपाद् 'विषभक्षणाद्' इत्यर्थः गृहीतः। तथा सति विषभक्षणवाक्यस्य अङ्गता उपपन्ना जाता। तथाहीदं सुहृद्वाक्यं विषभक्षणे सबाधं सत् तत्प्रतियोगित्वे लक्षणाप्रवेशात् एतद्गृहभोजनस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वं बोधयति।

अत्र लक्षणा प्रविष्टा तस्मादभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्ता निरवकाशा जाता। किन्तु वाक्यस्य शत्रुत्वोत्कर्षार्थप्रकाशनक्षमत्वात् व्यञ्जना अस्त्येव।

यत्तु=यत्कचिद् ध्वनिद्विद्- 'वरं विषं भक्षय माचास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र = एतादृशे लौकिकवाक्यस्य, एतद्गृहे न भोक्तव्यमित्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते=अस्मिन् गृहे भोजनस्य निषेधे एव तात्पर्यार्थः सङ्गच्छते। तत्र चकार एक-वाक्यता सूचनार्थः=तत्र विचारे जाते चकारः समुच्चयार्थः दृश्यते। चकारेण द्वयोः वाक्ययोः एकत्वं द्योतितं भवति। न चाख्यातवाच्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभावः इति=यतः निरपेक्षयोः आख्यातयोः अङ्गाङ्गिभावः न उपपद्यते। तस्माद् आख्यातार्थस्य मुख्योऽर्थः सबाधः जातः। विषभक्षणवाक्यस्य =सुहृद्वाक्यत्वेनांगता कल्पनीया इति=अतः 'विषं भक्षय' इति सुहृदा उक्तम् इति भक्षणविधौ न सङ्गच्छते। तस्माल्लक्षणया 'वरं' पदलभ्यः पञ्चम्यर्थ अप्यर्थश्च आक्षिप्तौ। ततः, 'विषभक्षणाद् अपि' इति प्राप्तः। संसर्गार्थस्तु-विषभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति लब्धः। पार्यन्तिकी कक्षा हि-सर्वथा मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः=सर्वासु अवस्थासु अपि अस्य गृहे भोजनं बलवदनिष्टानुबन्धीति न कर्तव्यम्। इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यार्थः=एतादृग्वक्यार्थस्य लाभात् प्रयुक्तशब्दार्थ एव तात्पर्यशक्तेः गतिः स्पष्टा।

बोधप्रश्नः

११. केन हेतुना निरपेक्षयोरख्यातयोः अङ्गाङ्गिभावः न स्यात्?

१२. विषभक्षणवाक्ये लक्षणा कथम् अनिवार्या वर्तते?

१३. विषभक्षण-भोजननिषेधवाक्ययोः कया रीत्या एकवाक्यता प्रतिपादिता?

२८.८ यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तस्य विवेचनम्

२८.८.१ एवं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति वाक्यम् अभिप्रायान्तरे प्रयोजनवद् इति प्रतिपाद्य अभिधायाः शरवद्दीर्घतां दूषयितुं ग्रन्थकृद् उपक्रमते।

शब्दः सङ्केतापेक्षी भवति सङ्केतसापेक्षो भूत्वा एवार्थं वक्ति। न तु कुत्रापि सङ्केतनिरपेक्षः शब्दः अर्थवान्। शब्दस्य यत्रार्थे सङ्केतः तत्र एवाभिधाव्यापारस्य प्रवृत्तिः भवेत्। न तु सर्वत्र। 'ब्राह्मण! पुत्रस्ते जातः' इत्येतद्वाक्यश्रवणाद् ब्राह्मणस्य मुखप्रसादो जायते। तेन च तस्य हर्षः व्यक्तोऽनुमीयते। 'कन्या ते गर्भिणी' वाक्यश्रवणात् तु अनूढायाः कन्याया गर्भिस्थितेः पितुः मातुः वा मुखमालिन्यं भवत्येव। तेन च शोकोऽनुमीयते। इयमेव शास्त्रेऽनुमानस्य प्रक्रिया। यदि सर्वत्र शरवदभिधैव शब्दस्य दीर्घदीर्घव्यापारः तर्ह्युक्तवाक्येषु हर्षशोकादिबोधिका किमर्थम् अभिधैव न स्यात्। किमर्थं हर्षशोकादीनाम् अनुमेयत्वं शास्त्रेषु स्वीक्रियते।

‘मञ्चाः क्रोशन्ति’ इति वाक्ये मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति इति अर्थः किमर्थं दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव न आयाति। मञ्चस्थ-पुरुषरूप-लक्ष्यार्थग्रहणाय किमर्थं मीमांसकशिरोमणिभिरपि लक्षणाशक्तिः स्वीक्रियते। यदि स्वनये अभिधा-व्यतिरिक्ता लक्षणाशक्तिस्वीकारे भवतः औदार्यं तर्हि अत्र अक्षमा किमर्थम्?

मूलग्रन्थः

यदि शब्दश्रुतेरनन्तरम्=संस्पृष्टाकारशब्दश्रवणानन्तरम्, यावानर्थो गम्यते=शब्दसङ्केत-निरपेक्षतया यावत् प्रतीयमानार्थो व्यञ्जनया लभ्यते, तावत्यर्थे शब्दस्यैव व्यापारः=तत्र सर्वत्र अभिधा एव व्यापारः यदि स्यात्। तत्कथं ‘ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः’ ब्राह्मण!, कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्।=तर्हि उक्तवाक्याद् गम्यमानेषु हर्षादिषु भावेषु अनुमानस्य प्रवृत्तिः केन हेतुना स्वीक्रियते। कस्मात् च लक्षणा=यदि शब्दश्रुतेरनन्तरं सर्वः अर्थः अभिधया लभ्यते तर्हि लक्षणावृत्तिः शास्त्रेषु किमर्थं प्रतिपादिता। चकारः ‘शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो गम्यते’ इत्यादि वाक्यसमुच्चयार्थः। लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः=तथा सति लक्षणाया आवश्यकतैव नास्ति। तत्रापि अभिधाया एव दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्त्वात् लक्ष्यार्थस्य प्रतीतिः कथं न सिद्धा भवेत्।

बोधप्रश्नः

१४. हर्षादीनां भावानां वाच्यत्वे कः दोषः?

१५. लक्षणीये अर्थे अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्त्वे कः दोषः?

१६. हर्षादिबोधनाय शास्त्रसम्मतः प्रकारः कः?

२८.९ अभिधाया दीर्घदीर्घतरत्वस्य मीमांसाशास्त्रेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्-

२८.९.१ आचार्यः पुनः अभिधाया दीर्घदीर्घतरत्वे स्वीकृते जाते वाक्यार्थविदः अन्विताभिधानवादिनो मीमांसकस्य स्वसिद्धान्तेऽप्यनुपपत्तिं प्रदर्शयति। तद्यथा-

यदि शरस्येव शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु दीर्घदीर्घतराभिधैव व्यापारः तर्हि भगवतः जैमिनिमुनेः सिद्धान्तस्य का गतिः स्यात्। यतो हि तेन मीमांसासूत्रे सिद्धान्तितम् यत्-

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये

अत्र 'समवाय' पदस्य 'परस्परविरोधितयोपस्थितिः' इत्यर्थः। 'अर्थविप्रकर्षात्' इति पदस्य 'अर्थोपस्थितौ विलम्बाद्' इत्यर्थः भवति। तथा सति यदि शब्दश्रवणानन्तरं अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारबलेन सर्वेषामर्थानाम् अभिधेयत्वेन उपस्थितिः स्यात् तदा अर्थोपस्थितौ विलम्बस्य अभावः स्वीकर्तव्यः। अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारात् सर्वेषामर्थानां युगपदुपस्थितेः। एवं च विप्रकर्षाभावात् पूर्व-पूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति बाधकत्वम् उत्तरोत्तरस्य च बाध्यत्वं कथं व्यवस्थापितं स्यात्।

२८.९.२ श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानां शास्त्रसंमतं स्वरूपं सारतया एवं बोध्यम्—

श्रुतिः— द्वितीयातृतीययोः अन्यतरद्रूपेण प्रयुक्तं पदं श्रुतिः। यथा—ऐन्द्र्या गार्हपत्यम् उपतिष्ठेत्। गार्हपत्यस्य अराधनायामैन्द्र्या ऋचः विनियोक्त्री श्रुतिः।

उत्तरोत्तरप्रमाणानां दुर्बलत्वम्

विधेयज्ञापकप्रमाणानि
परमाचार्यजैमिनिना सूत्रितानि

श्रुतिः

द्वितीयान्तं तृतीयान्तं वा पदम्।

लिङ्गम्

पदस्य अर्थे सामर्थ्यम्।

वाक्यम्

एकार्थपरः पदसमूहः।

प्रकरणम्

इतिकर्तव्यताया आकाङ्क्षा।

स्थानम्

पदानां सन्निधिः।

समाख्या

योगिकं पदं लौकिकीसंज्ञा वा।

लिङ्गम्— पदस्य अर्थे सामर्थ्यम्। यथा—बर्हिर्देवसदनं दामि। दामीति लवनस्य लिङ्गम्।

वाक्यम्— परस्परसापेक्षाणां पदानां समभिव्याहारः। एकार्थपरः पदसमूहः वा वाक्यम्। यथा—श्वेतं छागमालभेत।

प्रकरणम्— केन, किं, कथमित्यादिरूपेण ईप्सितकर्तव्यस्य इतिकर्तव्यतायाः आकाङ्क्षा।

स्थानम्—अनुकूलः क्रमः, सहावस्थानं, सन्निधिः, समानदेशत्वं वा।

यथा—मार्जनाघमर्षणोपस्थानजपहोमादिस्थानेषु पठितानां मन्त्राणां यथाक्रमं तत्र एव अङ्गत्वं भवति।

समाख्या— लौकिकीसंज्ञा यौगिकपदं वा। यथा—सैन्धव इति यौगिकशब्दः।

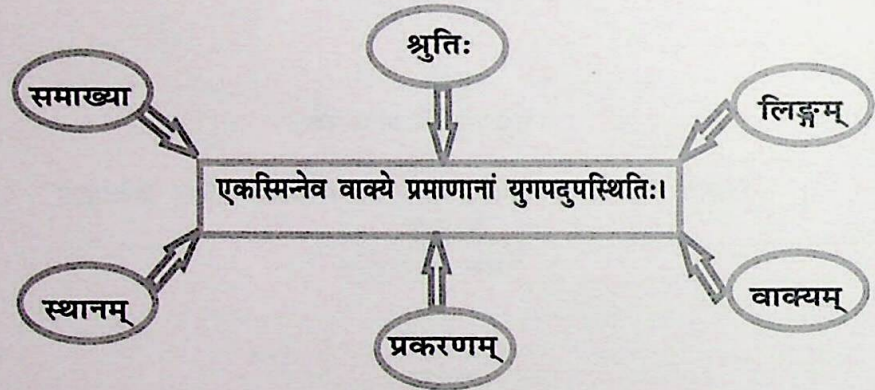
एतासां श्रुत्यादीनां बाध्यबाधकत्वविषये प्राचीनाः सङ्ग्रहश्लोकं पठन्ति—

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा।

मध्यमानां तु बाधित्वं बाधकत्वं व्यवस्थया।

इति। मध्यमानामिति लिङ्गवाक्यादीनाम्। 'व्यवस्थया' इति 'विवक्षया'।

२८.९.३. श्रुत्यादीनां पूर्व-पूर्वबलीयस्त्वं बहुविधप्रपञ्चेन टीकाकृद्भिस्तत्र-तत्र टीकासु सम्यक् प्रतिपादितम्। किन्तु माणिक्यचन्द्राचार्येण सङ्केतटीकायां लौकिकं सुखबोध्यमुदाहरणं यथा प्रदर्शितं तथा अस्य विषयस्य सम्यग्बोधाय उपस्थाप्यते—

‘भोः! सैन्धवम् आनय।’ इत्यत्र समाख्यया सिन्धुदेशोद्भवः ‘सैन्धव’ इति यौगिकः शब्दः सिन्धुप्रदेशोद्भूताश्वलवणजयद्रथादिबहुविधस्वार्थं दधदपि रसवत्यां प्रयोगात् स्थानेन यौगिकत्वरूपां समाख्यां बाधित्वा लवणयुक्तार्थः स्थिरी कृतः। अतः स्थानं बलीयः। स्थानेऽपि यदा अश्ववार्तायाः प्रकरणं तदा स्थानोचितलवणबाधेन अश्वार्थः स्वीकृतः। अतः प्रकरणं बलीयः। प्रकरणार्पितमपि अश्वसामान्यं त्यक्त्वा युद्धकर्मविशेषे आकांक्षोपशाम्यति इत्येतदर्थं वाक्यं प्रकरणाद् बलीयः। वाक्यार्पितमपि सामान्यं कर्म त्यक्त्वा कर्बुरादिना स्त्रीपुंस्त्वादिना वा लिङ्गेन विशिष्टे अश्वे यदि अभिसन्धिः वर्तते तदा वाक्यात् लिङ्गं बलवत्तरम्। लिङ्गात् लब्धेऽप्यश्वविशेषे यदा ‘आनय’ विधेयतया उदात्तश्रुतिः तदा आनय इति विधेयम् अन्यत्सर्वम् अनुवाद्यमात्रम् जातम्। तदा सर्वेभ्यः श्रुतिः बलवती इति स्पष्टमेव।

अयमेवार्थः प्रकारान्तरेणापि श्लोकेन कथ्यते—

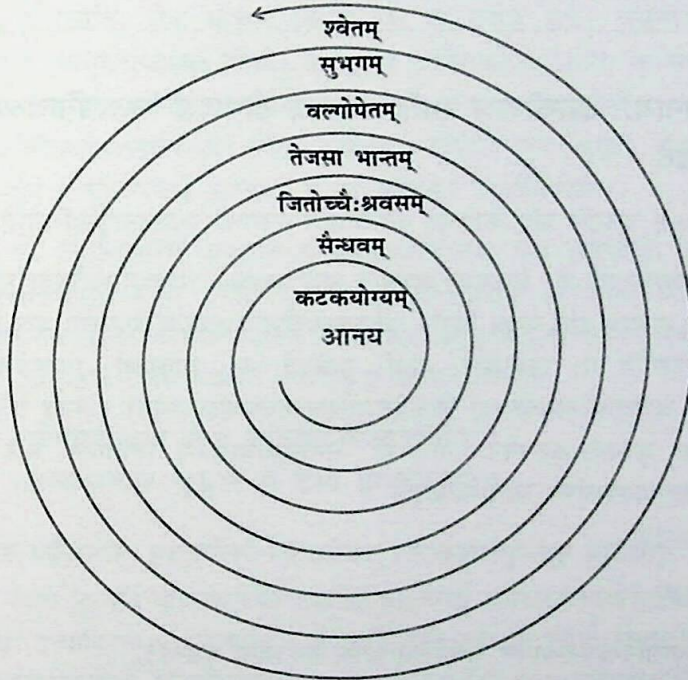
जितोच्चैःश्रवसं तेजसा भान्तं वल्गोपेतं सुभगम्।

श्वेतं कटकयोग्यं मन्दुरायाः सैन्धवमानय॥

अत्र पूर्व-पूर्वविशेषणस्य बलीयस्त्वम् अस्त्येव। 'तेजसा भान्तं' प्रति 'जितोच्चैःश्रवसं', 'वल्गोपेतं' प्रति 'तेजसा भान्तं', 'श्वेतं' प्रति 'सुभगं' एवं च 'सैन्धवं' प्रति 'कटकयोग्यं' बलवत्तरमस्ति उत्तमाश्वानयनरूपविधेयं प्रति पूर्व-पूर्वस्य तात्पर्यार्थस्य नैकट्यात् परस्य गुणभाववत्त्वात् विलम्बेनोपस्थितेः बलवत्ता वर्तते। तथा च मीमांसाशास्त्रनयेन श्रुत्यादिप्रमाणषट्कस्य युगपदुपस्थितौ पूर्व-पूर्वबलवत्त्वम् उत्तरोत्तरस्य दुर्बलत्वं तत्तदर्थस्य विलम्बादुपस्थितेरिति या प्रक्रिया वाक्यार्थविदा परमाप्तेन जैमिनिमुनिना प्रणीता सा कथं निर्वहेत्।

२८.१.४. उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टं यद् यस्य श्रुत्यादेः विधेयेन अभिधेयेन अर्थेन सह निकटता सः बलवान् यस्य च अनुवाद्यमात्रत्वाद् व्यवधानेन उपस्थितिः सः अर्थः दुर्बलः। अत्र व्यवहितत्वम् अव्यवहितत्वं च अभिधाव्यापारेण न ज्ञातुं शक्येते।

अत्र इषोः दीर्घव्यापारदृष्टान्तः विषमः जातः तस्मान्नोपपन्नः। यतो हि इषौ वेगाख्यः व्यापारः स्वरूपसिद्धः मृत्योः जनकतया दीर्घदीर्घतरत्वं सम्भवति। अभिधायाः व्यापारवत्ता तथा नास्ति। ज्ञातार्थमात्रे तस्याः गतिः। अतोहि श्रुत्यादीनाम् अभिधाव्यापारः समान एव। अत एव निशेषच्युतेति श्लोके निषेध एव वाच्यः। तदन्तिकगमनरूपविधेः बलवत्त्वाद् अन्विताभिधाननये अपि व्यङ्ग्यता एवेति सिद्धान्तः साधीयान्।

विधेयनैकव्यबोधकचक्रम्

मूलग्रन्थः

किमिति च = किमर्थम्, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पूर्वबलीयस्त्वं परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति = श्रुत्यादीनाम् एकत्रोपस्थितौ परस्पर- विरोधे उत्तरोत्तरपदार्थानां विलम्बेनोपस्थितिं कल्पयित्वा पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वं भवतीति सूत्रितं परमर्षिणा जैमिनिमुनिना। इत्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् = अतो हेतोः अन्विताभिधानवादमतानुयायिनां मीमांसैकदेशिनां गृहेऽपि व्यञ्जना राजते।

17. श्रुत्यादीनां पूर्व-पूर्वबलीयस्त्वं कथम्?

18. अभिधेयार्थे कथमर्थविप्रकर्षः?

19. जैमिनिसूत्रविरोधाद् अन्विताभिधानवादे व्यञ्जना कथमनिवार्या?

२८.१० व्यञ्जनायाः अस्वीकारे साहित्यशास्त्रे दोषाणां नित्यानित्यव्यवस्था न उपपद्यते

२८.१०.१ पुनरपि यदि कश्चिद् अन्विताभिधानवादी व्यञ्जनावृत्तिविरोधी व्याहरेत्—

निःशेषच्युतेत्यादौ यः विध्यर्थः प्रतीयते तत्राभिधायाः शरवद्दीर्घदीर्घता मास्तु। परन्तु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति यदेव विधेयं तत्रैवतात्पर्यमिति त्वद्दर्शितोपपत्त्या एव अत्र श्लोके तदन्तिकमेव गतासीति यः सर्वसंमतः अर्थः प्रतीयते, सः वाक्यार्थः पदार्थान्वयवेलायाम् अप्राप्तः, अपितु वाक्यार्थान्वयवेलायां विधेयरूपत्वात् तात्पर्याल्लभ्यते। तस्मात् तत्रैव अभिधा स्वीकरणीया किं वृत्त्यन्तरकल्पनेन। यतो हि अन्वयबोधमात्रेण वाक्यस्य अत्र विरतिं न पश्यामः। विवक्षितवाक्यार्थस्य बोधाभावात्।

एवमेव श्रुत्यादिषु पूर्व-पूर्वसहकारेण उत्तरोत्तरस्य निर्बलत्वम् अभिधेयैव उपस्थातव्यम् इति क्व सूत्रविरोधः?

इति स्थूणानिखननन्यायेन पूर्वपक्षमुत्थाप्य व्यञ्जनां दृढयति।

२८.१०.२ भवान् अन्विताभिधानवादं प्रभाकरमीमांसासरणिं स्वीकुर्वन्नपि यदि साहित्यरसास्वादाने प्रविष्टः तर्हि शृणोतु—

शाब्दः व्यवहारः पौरुषेयापौरुषेयभेदेन भिन्नः भवति। तत्र पौरुषेये व्यवहारे शब्दानां स्वाभिधेयसंबन्धपरित्यागं विनापि किञ्चित् स्वेच्छया प्रयोगवशान् मिथ्यात्वमपि संभाव्यते। यथा विभावाः स्वस्वभावबद्धा अपि प्रस्तावोपाधिवशात् स्वविरुद्धभावं प्रदर्शयन्ति। चन्द्रोदयः यद्यपि सर्वालाह्लादकः किन्तु विरहावस्थावर्णने विरहोपाधिवशात् संतापकारकः भवति। अमीषां नैसर्गिके अर्थे मिथ्यात्वं समर्थयितुम् इच्छता कविना वाचकत्वाद् भिन्नम् औपाधिकं किञ्चिदपेक्षितं भवति। तद् व्यञ्जनाद् ऋते किं स्यात्? न किमपीति व्यञ्जना एव अत्र स्वीकर्तव्या।

२८.१०.३ अपि च, 'कुरु रुचिं मुण्डीनां हठात्।' इति वाक्यं कश्चित् कविः

काव्ये प्रयोगेच्छया छन्दसः मर्यादावशात् यदा 'रुचिङ्कुरु' इति परिवर्त्य प्रयुङ्क्ते। अत्र पदद्वये क्रमेण वैपरीत्येन वा पठ्यमाने उभयथापि विधेयत्वेन रुचिकरणे एव वक्तुः तात्पर्याद् 'रुचि कुरु' इत्यत्रापि तथैव प्रतिपत्तेः। इमे पदे श्लेषार्थवाचके न स्तः। तथापि अत्र मीमांसकोऽपि यदि कश्मीरदेशवास्तव्यः अस्ति चेत् 'चिङ्कुरु' इति पदस्य प्रयोगे असभ्यार्थवाचकत्वरूपं दोषं पश्यति। यतः कश्मीरेषु 'चिङ्कुरु' पदं मदनमन्दिरान्तर्वर्तिनः मणः वाचकः। तस्माद् एतादृशप्रयोगे असभ्यता अस्ति।

यदि कश्चिद्वदेद्यत् किं तात्पर्यान्वेषणया, 'रुचि कुरु' इति शब्दश्रुत्यनन्तरमेव अश्लीलार्थस्य श्रूयमाणत्वात् साक्षादभिधेयत्वं स्वीकुरु इति। तत्रैवं वक्तव्यम्—

भवन्मते वाक्यस्थितानां पदानां पदान्तरैः अन्वये कृते संसृष्टे वाक्ये सङ्केतो भवति, न चात्र तथा। अस्य असभ्यार्थकस्य पदस्य केनापि अन्येन वाक्यस्थेन पदेन अन्वयः नास्ति। तस्माद् 'अभिधया अर्थः लब्धः' इति वक्तुं नार्हति। व्यञ्जनयैव लभ्यते। इत्यतो हेतोरत्राभिधया अप्राप्तौ यदि व्यञ्जना अपि अस्वीकृता। तदा चिङ्कुरु पदम् अश्लीलार्थस्य बोधकं न स्यात्। तथा सति काव्ये एतादृशानां दुष्टप्रयोगाणां ग्राह्यता स्यात्। किन्तु शिष्टाः एतादृशान् प्रयोगान् गर्हयन्ति।

२८.१०.४ अथ साहित्ये बहवः दोषाः परिगणिताः तेषामध्ययनं भवान् सप्तमे उल्लासे करिष्यति। तेषु केचन नित्यदोषाः ते सर्वत्र सर्वैः वर्जनीयाः स्युः। यथा—च्युतसंस्कृतत्वाप्रयुक्तत्वादयः दोषाः। केचन च अनित्यदोषाः सन्ति। अनित्यदोषाः उभयरूपाः भवन्ति क्वचिद्गुणत्वेन काव्याङ्गानि क्वचिच्च दोषत्वेन वर्ज्याः भवन्ति। यथा—टवर्गादिप्रयोगबाहुल्यरूपः श्रुतिकटुत्वदोषः। वीररसे गुणः शृङ्गारे दोषः। क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः। तत्तु सप्तमे उल्लासे महता प्रपञ्चेन प्रदर्शयिष्यते।

इदं विभागकरणं व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावदृष्ट्या एव उपपद्यते। व्यञ्जनमाहात्म्यादेव क्वचिदश्लीलत्वादयो दोषा अपि पानगोष्ठ्यादिवर्णनप्रसङ्गे गुणायन्ते। उद्दीपनविभावादीनां स्वशब्दवाच्यत्वं रसव्यञ्जने घातकत्वान् नित्यदोषता अनुभूयते एव। तस्मात् सुष्ठुकाव्यप्रस्तावार्थमपि व्यञ्जना अनिवार्या एव। यथोक्तं ध्वनिकृता आनन्दवर्धनेन—

श्रुतिकष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः॥

ध्वन्यालोके 2.11 इति।

अपि च यदि वाच्यवाचकत्वव्यतिरिक्तः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नास्ति तर्हि कुमारसम्भवे 'गतं द्वयं' इत्यादिश्लोके 'पिनाकी' 'कपाली' इति द्वयोरपि पदयो शिवार्थवाचकत्वे तुल्येऽपि कथं पिनाकिपदस्थाने कपालिपदप्रयोगेण निन्दाव्यञ्जकतया काव्यस्योत्कर्षकत्वम् अनुभवन्ति सहृदयाः।

अत्र ध्वनेरेव प्रसादात् कपालिपदं तत्र कविनिबद्धप्रौढोक्त्या शिवनिन्दाभासप्रकरणं पोषयति। पिनाकिपदप्रयोगे तथा चमत्कारः न स्यात्।

मूलग्रन्थः

किञ्च कुरु रुचिमिति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि कथं दुष्टत्वम्=यदिव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमत्वं पदे न स्वीक्रियते तर्हि काव्ये छन्दःप्रयोगमर्यादया रुचिं कुरु इति द्वयोः पदयोः स्थानपरिवर्तनेन व्यञ्जनायाः एव प्रभावात् कश्मीरादिदेशेषु यः असभ्यार्थः गम्यते सः दुष्टार्थरूपः कथं स्यात्। न ह्यत्रासभ्योऽर्थः पदान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय

एव='रुचिं कुरु' इत्यत्र चिंकुपदस्य अन्वयः अन्येन केनापि वाक्यस्थेन पदेन सह नास्ति। अतः असौ अर्थः अभिधायाः विषयः नास्ति। इत्येवमादि- अपरित्याज्यं स्यात्=यदि व्यञ्जनायाः अभावः तदा एतादृशाः प्रयोगाः काव्ये अपरित्याज्याः स्युः। अर्थात् स्वकरणीयाः स्युः। यदि च वाच्यवाचक- व्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नाभ्युपेयेत=अथ च साहित्यशास्त्रे शब्दे अर्थे च वाच्यवाचकभावातिरिक्ततया व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपः संबन्धविशेषः न स्यात्। तदा साधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात्=तर्हि च्युतसंस्कारादीनां नित्यदोषत्वं श्रुतिकटुत्वादीनां काव्यदोषाणाम् अनित्यता विभज्य वक्तुं न शक्यते। यदि कश्चिद्वदेन् मा भवतु विभागकरणम्। तत्रोच्यते-न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात्=सहृदयेभ्यः सर्वत्र दोषाणां नित्यनित्यविभागः स्वत एव प्रतीयते। वाच्यवाचकभावातिरेकेण व्यङ्ग्य- व्यञ्जकताश्रयेण तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदौचित्यादुपपद्यत एव विभागव्यवस्था=श्रुतिकटूनां पदानां यादृशं वाचकत्वं रौद्रे तादृशमेव शृङ्गारेऽपि किन्तु रसादौ व्यञ्जकता स्वीकारेण एव क्वचिद्वीराभिव्यञ्जने दीर्घबन्धः कर्कशवर्णप्रयोगः उचितः स एव बन्धः शृङ्गारे नोचितः। अन्यथा कटुत्वादौ अपि व्याकरणच्युतसंस्कारवन्नित्यदोषत्वमेव स्यात्। यथा श्रुतिकटुत्वादीनां नित्यानित्यत्वव्यवस्था तथा माधुर्यादीनां गुणानामपि अनुभूयते। माधुर्यं शृङ्गारे गुणः रौद्रे दोषः। एवं हि वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना क्वचिदगुणत्वं क्वचिदुष्टत्वम् इति व्यवस्था उपपन्ना भवति। अपि च-

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।

कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्र कौमुदी।

कुमारसंभवम्-5

अर्थात् कपालधारकत्वात् सकलामङ्गलनिधानस्य समागमेन एका चान्द्रमसी कला पूर्वं शोचनीयता पदे आसीद् इदानीं सकलसौन्दर्यनिधानरूपा त्वमपि शोचनीयतां गता। इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्ष्येण किमितिकपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम्=अत्र श्लोके शिवनिन्दाभासे एव वक्तुः तात्पर्यम्, पिनाकिपदस्य वीररसव्यञ्जकत्वात् तस्मिन् पदे काव्योत्कर्षाधायकत्वं नास्ति। किन्तु कपालिपदम् अशुचिबोधकत्वात् स्पर्शाद्यनर्हताबोधकम्। तस्मादत्रोचितम्।

अत्र कपालिपदस्य व्यञ्जकत्वं स्पष्टमेव।

बोधप्रश्नः

२०. व्यञ्जनायाः अभावे दुष्टपदप्रयोगस्य अपरित्याज्यता कथं भवति?

२१. साहित्यशास्त्रे दोषाणां व्यवस्थापनार्थं व्यञ्जनावृत्तेः का उपयोगिता?

२२. गतं द्वयमिति श्लोके पिनाकिपदसंनिवेशे कृते कवेः विवक्षितार्थलब्धिः कथं भवेत्? व्यञ्जनाया अनिवार्यतायां मीमांसकविभिन्नमतखण्डनम्

२८.११ सारांशः

२८.११.१ व्यञ्जनावृत्तिविरोधपक्षः—

२८.११.१.१ पदानाम् अन्वित्य अभिधानं भवति तस्माद् अन्विताभिधानमिति कथ्यते। पदेषु अर्थबोधकता संसृष्टे वाक्ये एव भवति। तथा हि कार्यान्वितेषु वाक्यरूपेषु पदेषु एव शक्तिः इति स्वीकर्तव्यम्। न तु पदस्य सङ्केतितार्थमात्रे।

२८.११.१.२ यस्मिन् कार्ये वाक्यस्य तात्पर्यं तद् एव वाक्यस्य अर्थः। यदि ध्वनिवादिनाम् अर्थशक्तिमूले ध्वनौ 'निश्शेषच्युते'त्यादौ रन्तुम् एव गतासि न तु स्नातुम् इति विधिरूपः अर्थः अभिप्रेतः तर्हि सोऽर्थः एव अभिधेयार्थः।

२८.११.१.३ निःशेषादिशब्दानां 'रन्तुम् एव गतासि' इति अर्थस्य लाभार्थम् एव संनिवेशः कृतः। यदि व्यङ्ग्यस्यार्थः नैमित्तिकोऽर्थः तर्हि तादृशार्थानुरूपं शब्दाः कल्पिताः।

२८.११.१.४ अपि च यथा शरः एकेन एव संधानव्यापारेण कवचोरः— मर्मस्थलानि भित्त्वा प्राणान् हरति तथा शब्दः एकेन एव अभिधाव्यापारेण सर्वमपि अर्थमुद्घाटयति। यत् परः शब्दः स शब्दार्थः इति न्यायात् यमर्थमुद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते सः एव तस्य शब्दस्य अवश्यबोध्यः अर्थः भवति।

२८.११.१.५ वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः। इत्यादिस्थलेषु तात्पर्यशक्त्या एतद्गृहे न भोक्तव्यम् इत्यर्थः लभ्यते। तर्हि अनुपात्तेऽपि पदार्थे तात्पर्यवाचोयुक्तिः कथं न प्रसरेत्।

अतः अन्विताभिधाननयेन शब्दार्थयोर्व्याख्या करणीया। व्यञ्जनावृत्तेः आवश्यकता नास्ति।

२८.११.२ समाधानपक्षः

२८.११.२.१ शब्दः अर्थस्य कारकः नास्ति अपितु ज्ञापकः प्रकाशकः वास्ति। एवं च दीपवत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण सिद्धस्य वस्तुनः प्रकाशनं करोति। यथा अज्ञातस्य वस्तुनः प्रकाशने दीपः समर्थः न भवति तथैव शब्दोऽपि अज्ञातस्य अर्थस्य प्रकाशने असमर्थोऽस्ति।

२८.११.२.२ निश्शेषेत्यादौ 'तस्य अधमस्य अन्तिकं न गता असि, इतः वापीं स्नातुं गतासि' इत्येव साक्षाद् अर्थः शब्दैः प्रकाशितो भवति। अमुम् अर्थं यः कोऽपि ज्ञातुं क्षमते। असौ निश्चितः अर्थः प्रमाणान्तरेण व्याकरणकोशादिभिः प्रमाणितः भवति। एतावन्मात्रमेव ज्ञापकता अस्ति शब्दस्य।

२८.११.२.३ व्यञ्जनायाः प्रकरणे नियतनिमित्ततायाः अभावाद् व्यङ्ग्यार्थः सहृदयहृदये एव प्रकाशते। व्यङ्ग्यार्थे सहृदयानां प्रतिभानैर्मल्यं हेतुः भवति।

२८.११.२.४ यावत्प्रतीतिमात्रे तात्पर्यशक्तिः न प्रसरति। वाक्ये कश्चित् प्रमाणान्तेण सिद्धः अर्थः भवति। तस्य सिद्धार्थस्य पुनः प्रयोगे क्वचिद्विधेयता आरोपिता न स्यादित्येतदर्थम् यत् परः शब्दः स शब्दार्थः इत्युच्यते।

वस्तुतः अदग्धदहनन्यायेन उपात्तशब्दार्थस्य सिद्धांशं विहाय साध्यांशे एव तात्पर्यं भवति। तस्माद् दुर्व्याख्या न करणीया। शब्दैः साक्षादज्ञातानां प्रतीयमानानाम् अर्थानामपि ग्रहणे तात्पर्ययुक्तेः तात्पर्यमस्ति।

२८.११.१.५ सुहृद्वाक्यत्वाद् इदं वाक्यं विषयभक्षणार्थे सबाधं सत् लक्षणाया एतद्गृहभोजनं बलवदनिष्टकारकम् इत्यर्थं बोधयति। अत्र लक्षणा प्रविष्टा तस्मादभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्ता निरवकाशा जाता।

२८.१२ शब्दावली

१. आख्यातवाच्यत्वम्	— निरपेक्षक्रियापदवाच्यत्वम्।
२. अदग्धदहनन्यायः	— अग्निः दग्धस्य भस्मनः दहनं न करोति अदग्धस्य एव दहनं भवति। अतः प्रधानतया विहितस्य एव निर्वर्तनं कर्तव्यम् इति लोकोक्तिः।
३. अर्थविप्रकर्षः	— उत्तरोत्तरपदार्थानां विलम्बेनोपस्थितिः।
४. कारकत्वम्	— कर्तृत्वरूपत्वम्।
५. कारकपदार्थः	— अनुवादमात्रयोग्यः (गामानयेत्यादिषु) 'गाम्' इत्यादिपदार्थः।
६. क्रियापदार्थः	— विधीयमाना क्रिया 'आनय' इत्यादि।
७. ज्ञापकत्वम्	— प्रकाशकरूपत्वम्।
८. तात्पर्यवाचोयुक्तिः	— यत् परः शब्दः स शब्दार्थः इति युक्तिवाक्यम्।
९. देवानां प्रियाः	— मूर्खाः।
१०. निमित्तम्	— निमित्तकारणम्,
११. निमित्तत्वम्	— निमित्तकारणत्वम्।
१२. नियतनिमित्तत्वम्	— निर्धारितनैमित्तिकं (कार्यं) प्रति कारणत्वम्।
१३. नैमित्तिकार्थः	— प्रधानसाध्यरूपपार्यन्तिकार्थः।
१४. प्रधानक्रियाभिनिवर्तकः	— प्रधानक्रियायाः संपादकः।
१५. भूतभव्यसमुच्चारणम्	— उद्देश्यविधेययोः सहप्रयोगदशा।
१६. साध्ययायमानता	— विधेयवत् प्रतीतिः।
१७. यावदप्राप्तं तावद्विधीयते	— प्रधानसाध्यपदनिष्ठा क्रिया एव विधीयते।
१८. यदेवविधेयं तत्रैव तात्पर्यम्	— यावन्-मात्रस्य प्रमाणान्तरादप्राप्तिः तावन्-मात्रं विधेये तात्पर्यं भवति।

(श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानाम्)

१९. समवायः	— एकत्रोपस्थितौ परस्परविरोधः।

१. काव्यप्रकाशः — षोडशटीकाभिः समन्वितः, नागप्रकाशन, दिल्ली, १९९८।
२. काव्यप्रकाशः — वामनझळकीकरटीकोपेतः, पुनर्मुद्रितसंस्करणं, परिमलप्रकाशन, दिल्ली, संस्करणम् २००८।
३. काव्यप्रकाशः — निदर्शनटीकोपेतः (अप्रकाशितः पाठलेखकेन संपाद्यमानः)। २८.१४ सहायकग्रन्थाः
१. काव्यप्रकाशः — षोडशटीकाभिः समन्वितः, नागप्रकाशन, दिल्ली, १९९८।
२. काव्यप्रकाशः — वामनझळकीकरटीकोपेतः, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, परिमलप्रकाशन, दिल्ली, संस्करणम् २००८।
३. काव्यप्रकाशः — पं.विश्वेश्वरविरचितहिन्दीटीकासहितः, वाराणसी।
४. काव्यप्रकाशः — डॉ. गंगानाथझाविरचितांग्लानुवादोपेतम्, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, दिल्ली।

२८.१४सहायकग्रन्थः

पूर्वोक्ताः।

२८.१५बोधप्रश्नोत्तराणि

१. वाक्यमिदं सिद्धान्तानुमतमस्ति नास्ति वा— 'अन्विताभिधानवादे अभिधायाः शक्तिः कार्यान्विते वाक्ये स्वीक्रियते।'
 १. अनुमतम्।
२. रिक्तं स्थानं पूरयत—
शब्दार्थयोः बोध्यबोधकता ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धेन गृहीयात्।
३. व्यङ्ग्यार्थः कथम् अज्ञातः एव भवति?
कोशादिप्रमाणान्तरेण व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं न भवति। व्यङ्ग्यं सर्वेभ्यो न भासते अपितु सहृदयानां प्रतिभया भासते।
४. निमित्तस्य नैमित्तिकं प्रति नियतनिमित्तता कस्माद् आवश्यकी?
निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणभावसंबन्धः भवति। तस्य संबन्धस्य उपपादनार्थं नियतनिमित्तता आवश्यकी। अन्यथा एतत् कार्यम् एतत् कारणकम् इति ज्ञानं नोत्पद्येत।
५. रिक्तं स्थानं पूरयत—
अन्विताभिधानवादे तात्पर्यशक्त्या विधेयस्य निश्चयः क्रियते?
६. सिद्धपदार्थस्य साध्याय मानता कीदृशी?

'स्नातां गामानय' इत्यत्र गोः स्नानं सिद्धम् इति स्पष्टम्। तस्मात् 'स्नातां' इति पदेन

ज्ञायते यत् यदि अस्नातायाः आनयने वाक्यविहितम् आनयनम् अपूर्णं स्यात्। तस्मादस्नातां स्नापयित्वा एव आनयनं विहितमिति आयातम्। तथा सति अविहितापि स्नानक्रिया आनयनस्य उपकारार्थं साध्यवत् प्रतीयते। एवं सर्वत्र बोध्यम्।

७. भूतभव्यपदार्थयोः कोऽर्थः

‘स्नातां गामानय’ इति वाक्ये ‘स्नाताम्’ इति पदस्य योऽर्थः स्नपनक्रिया तस्याः पूर्णता क्तप्रत्यार्थत्वेन ज्ञापितं भवति तस्मात् स्नानपदार्थः भूतः सिद्धः वा। ‘आनय’ इत्यत्र तु तिप्-प्रतिपाद्यः पूर्वदेश-वियोगापरदेश-संयोगरूपः अर्थः क्रियमाणः वर्तते। तस्मादानयनार्थः भव्यः साध्यः वा।

८. अनुपात्तशब्दार्थस्य बोधे कः दोषः?

प्रयोक्त्रा कस्मिन्नपि वाक्ये ये शब्दाः प्रयुक्ताः तेषां शब्दानां ये सर्वग्राह्याः अर्थाः ते उपात्तपादार्थाः उच्यन्ते। व्यङ्ग्यः सर्वग्राह्यः न भवति तस्मादनुपात्तपदार्थः इति कथ्यते। यदि गतोऽस्तमर्कः कथनेन बोद्धवैशिष्ट्यात् बहवः अर्थाः भवन्ति। बोद्धवैशिष्ट्यात् गृहीताः सर्वे अर्थाः अनुपात्तपदार्थाः सन्ति। यद्यनुपात्तपदार्थस्य बोधः कथं न स्यादित्युच्यते तर्हि गतोऽस्तमर्कः कथनेन ये ये अर्थाः प्रतीयमानाः भवन्ति ते सर्वे ज्ञापिताः स्युः। किन्तु अनुभवे एवं न दृश्यते इति दोषः स्यात्।

९. इषुव्यापारोदाहरणं कथमत्र संघटते?

यथा शरः एकेन एव सन्धानवेगाख्येन व्यापारेण कवचं ततः उरः ततः मर्मस्थलं भित्त्वा प्राणान् हरति तथा शब्दः अपि एकेन एव अभिधाख्येन व्यापारेण सर्वमपि स्वाभिधेयार्थं प्रतीयमानं च ज्ञापयति। एवं प्रकारेण वाच्यव्यङ्ग्ययोः एक एव व्यापारः।

१०. ‘यावदप्राप्तः तावद् विधिः’ इत्यस्य कोऽर्थः?

‘स्नातां पूजितां गाम् आनय’ इति वाक्ये ‘आनय’ इति प्रधानक्रिया तस्याः निर्वाहिके सिद्धपदनिष्ठे स्नानपूजनरूपे क्रिये अपि विहिते इति न बोद्धव्यः। अपितु आनयनरूपः प्रधानसाध्यः एव विधिः भवति।

११. केन हेतुना निरपेक्षयोरख्यातयोः अङ्गाङ्गिभावः न स्यात्?

आख्यातं नाम क्रियापदं तस्योच्चारणे जाते वाक्यं निराकाङ्क्षं भवति। यतः आख्यातमेव विधिं प्रकाशयति। विधिः प्रधानः भवति। द्वयोः प्रधानयोः परस्परं समत्वं स्वीक्रियते। तस्मात् तयोः अङ्गप्रधानभावः न घटते।

१२. विषभक्षणवाक्ये लक्षणा कथम् अनिवार्या वर्तते?

‘विषं भक्षय’ इति सुहृदा उक्तम्। नहि कश्चित् मित्रं विषभक्षणार्थं प्रेरयति। तस्मात् इदं वाक्यं भक्षणविधौ न संगच्छते अपितु अस्य मुख्योऽर्थः बाधितः जातः। तस्मादत्र लक्षणा अनिवार्या एवास्ति।

१३. विषभक्षण-भोजननिषेधवाक्ययोः कया रीत्या एकवाक्यता प्रतिपादिता?

मुख्यार्थबाधत्वात् लक्षणया ‘विषं भक्षय’ मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः इति वाक्यद्वये भक्षयेति पदार्थस्य प्रतियोगित्वे अर्थाद् भक्षणविरोधितायां लक्षणा। ततः विषभक्षणात् इत्यर्थः लब्धः। ‘वरं’ पदेन पञ्चम्यर्थं अप्यर्थश्च आक्षिप्येते अर्थाल्लक्षणया प्राप्तौ।

चकारेण द्वयोः वाक्ययोः समुच्चयः बोधितः।

निराकाङ्क्षतया अन्वितवाक्यार्थः—विषयभक्षणादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनम्। इति।

एवं द्वयोः वाक्ययोः एकवाक्यता सुस्पष्टा भवति।

१४. हर्षादीनां भावानां वाच्यत्वे कः दोषः?

यस्मिन् अर्थे शब्दस्य सङ्केतः तमेवार्थं ज्ञापयति। 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यस्य पुत्रजननवार्तामात्रे सङ्केतः न तु हर्षे। अत्र हर्षः वाक्यार्थस्य सामर्थ्याद् व्यज्यते। स च सङ्केतितार्थज्ञापनाद् भिन्न एव। यतः असौ हर्षरूपः अर्थः वाक्यार्थज्ञानानन्तरम् उदेति। यदि वाक्यबोधानन्तरं जायमानाः सर्वे अर्थाः अभिधेयैव लभ्यन्ते तर्हि मीमांसाशास्त्रे लक्षणा कस्मात् स्वीक्रियते।

१५. लक्षणीये अर्थे अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्त्वे कः दोषः?

विरम्य-विरम्य शब्दानाम् अर्थजननव्यापारः न प्रचलति। सकृदुच्चरितस्य सकृदेवार्थः भवति। यदा मुख्यार्थवाधे एव लक्षणायाः उपस्थितिः कल्प्यते। अभिधायाः मर्यादा मुख्यार्थोपस्थापने वर्तते।

१६. हर्षादिबोधनाय शास्त्रसम्मतः प्रकारः कः?

मीमांसायां हर्षादिभावानां ज्ञानमनुमानेन क्रियते। यदा कश्चिदुदासीनः पुत्रजन्मवार्तां शृणोति तदा तस्य मुखप्रसादनादिना हेतुना तदीयस्य हार्दस्य हर्षस्यानुमानं भवति। एवं हि शास्त्रेऽपि हर्षादीनां वाच्यता न स्वीकृता।

१७. श्रुत्यादीनां पूर्व-पूर्वबलीयस्त्वं कथम्?

वक्ता एव सम्प्रेषणीयस्य अर्थस्य नियामकः भवति। मीमांसाशास्त्रे श्रुतिलिङ्गवाक्य-प्रकरणस्थानसमाख्याभिः प्रमाणैः कार्ये विनियोगः=अङ्गत्वेन सम्बद्धता सम्पाद्यते। अत्र कार्ये कः अङ्गी अर्थाद् उपकार्यः किञ्च अङ्गम् विधीयमानस्य उपकारकम् इति निर्धारणानन्तरमेव विनियोगः सुस्पष्टः भवति।

यदा एकस्यैव पदार्थस्य श्रुत्यादिषु अन्यतराभ्यां प्रमाणाभ्यां पदार्थद्वयेन सम्बन्धः बोध्यते तदा तयोः विरोधः भवति। यथा—'ऐन्द्र्या गार्हपत्यम् उपतिष्ठेत्।' इति श्रौतवाक्ये कस्य कस्मिन् विनियोगः इति ज्ञातव्यः। 'ऐन्द्र्या उपतिष्ठेद्' इति एकं वाक्यम्। 'गार्हपत्यमुपतिष्ठेद्' इति द्वितीयम्। प्रथमवाक्ये ऐन्द्र्या इति पदस्य इन्द्रकरणकोपस्थाने=आराधने सामर्थ्यं भाति। इन्द्राराधनप्रकाशनसामर्थ्यादिदं लिङ्गम्। द्वितीये वाक्ये 'गार्हपत्यम्' पदं द्वितीयया श्रुत्या अग्नेः उपस्थानक्रियां प्रति कर्मत्वं बोधयति। कर्म एव क्रियाजन्यस्य अभीष्टफलस्य भागभवति। झटिति एव अग्निकर्मकस्य आराधनस्य बोधः जायते। द्वितीयं वाक्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वात् श्रुतिः। किन्तु अत्र कस्य प्राधान्येन विनियोगः इति प्रश्नः। लिङ्गबलेन इन्द्रस्य अथवा श्रुतिबलेन गार्हपत्यस्याग्नेः।

अत्र एकस्यैव उपस्थानपदार्थस्य इन्द्रगार्हपत्यपदार्थद्वयेन संबन्धः लिङ्गश्रुतिभ्यां बोध्यते इत्येव तयोर्विरोधः। अत्र सूत्रोक्तनयेन लिङ्गार्थस्य इन्द्राराधनस्य करणत्वेन रूपेण अनुप्रवेशः न तु स्वरूपेण अग्न्याराधनस्य तु आराधनक्रियायाः कर्मत्वेन स्वरूपतः प्रवेशः अतः लिङ्गस्य विलम्बेन उपस्थितेः श्रुतेर्बलवत्ता वर्तते। अतः गार्हपत्योपस्थाने श्रुतिः विनियुक्ता न तु इन्द्राराधने इति बोधः भवति। एवमेव सर्वत्र बोध्यः।

वस्तुतः एषः विषयः प्राकरणिकः नास्ति अतो हि स्थालीपुलाकन्यायेन प्रकरणबोधार्थमेव प्रदर्शितः। विशेषजिज्ञासायां तु मीमांसाशास्त्रे अथ च काव्यप्रकाशटीकासु द्रष्टुं शक्यते।

१८. अभिधेयार्थे कथमर्थविप्रकर्षः?

पूर्वोदाहरणे अभिधेयार्थः ऐन्द्रमन्त्रेण अग्न्याराधनरूपः। अत्र ऐन्द्रमन्त्रः मुख्यया वृत्त्या इन्द्राराधनपरः एव भवति अग्न्याराधने न उपपन्नः, तस्माद् अग्निदेवस्य माहात्म्यात् गौण्या वृत्त्या अग्न्यार्थकत्वम् आरोपितं भवति। ततः अग्न्याराधनं बोधयद्विनियुज्यते। गौणः अर्थः विलम्बेन वाक्यार्थे प्रविशति। तस्मादर्थविप्रकर्षः।

१९. जैमिनिसूत्रविरोधाद् अन्विताभिधानवादे व्यञ्जना कथमनिवार्यता?

उपर्युक्तात् सूत्रात् श्रुत्यादीनां समवेततयोपस्थितौ उत्तरोत्तरार्थस्य उपस्थितौ यः विलम्बः भवति, तस्मादेव पूर्व-पूर्वस्य बलीयस्त्वं निर्णीयते। तस्य विलम्बस्य ज्ञानसाधनम् अभिधाव्यतिरिक्ता काचिदन्या वृत्तिरेव भवति। यदि सर्वेषां श्रुत्यादीनाम् अर्थाः अभिधेयैव स्यात्तदा अर्थविप्रकर्षः= विलम्बेनोपस्थितिः कथमुपपद्येत। इति सूत्रविरोधः। विलम्बस्य प्रकाशनं व्यञ्जना एव करोति।

२०. व्यञ्जनायाः अभावे दुष्टपदप्रयोगस्य अपरित्याज्यता कथं भवति।

अन्विताभिधानवादे संसृष्टे पदार्थे सङ्केतो भवति, न चात्र तथा। असभ्यार्थकस्य 'चिह्न' पदस्य केनापि वाक्यस्थेन पदेन अन्वयः नास्ति। तस्मात् सङ्केतोऽपि नास्ति इत्यतो हेतोरत्राभिधा अनवकाशा। यदि व्यञ्जना अपि अस्वीकृता भवति। तदा चिह्न पदम् अश्लीलार्थस्य बोधकं कथं स्यात्। तथा सति काव्ये एतादृशानां दुष्टप्रयोगाणां ग्राह्यता स्यात्। अश्लीलार्थस्तु व्यञ्जनया लभ्यत एव।

२१. साहित्यशास्त्रे दोषाणां व्यवस्थापनार्थं व्यञ्जनावृत्तेः का उपयोगिता।

सहृदयाः साहित्यज्ञाः अनुभवन्ति यत् रौद्ररसवर्णनप्रसंगे श्रुतिकटुवर्णप्रयोगः अनुकूलः किन्तु शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ते एव वर्णा अनुपयुक्ताः रसभञ्जकाः प्रतीयन्ते। यद्यपि उभयत्रापि कटुवर्णघटिताः शब्दाः अभिधेया वृत्त्या प्रसङ्गानुकूलार्थबोधने समर्थाः सन्ति। वर्णानामनुकूलत्वाननुकूलत्वस्य व्यवस्था व्यञ्जनया वृत्त्या एव कर्तुं शक्यते।

२२. गतं द्वयमिति श्लोके पिनाकिपदसंनिवेशे कृते कवेः विविक्षतार्थलब्धिः कथं न भवेत्।

प्रसङ्गोऽत्र शिवनिन्दाभासपरं वर्तते। अथ पिनाकिपदं वीरोचितं चारित्र्यं द्योतयति। कपालिपदम् अशुचित्वमस्मृश्यत्वं बोधयति। विविक्षितार्थसिद्धिः निन्दाभासस्य प्रकाशनेनैव स्यान् न तु वीरतायाः प्रकाशनेन।

२८.१६ अभ्यासप्रश्नाः

१. अर्थशक्तिमूलध्वनिविरोधस्य स्वरूपं प्रतिपादयत।
२. अन्विताभिधानवादे तात्पर्यस्य कोऽर्थः इति सोदाहरणं विवेचयत।
३. अभिधाया इषोरिवदीर्घदीर्घतरव्यापारवत्त्वं प्रतिपाद्य खण्डयत।
४. व्यञ्जनायाः विरोधे कृते मीमांसासूत्रविरोधः स्यादिति सोदाहरणं विवेचयत।
५. 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थे-

नान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिवर्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात् साध्ययायमानतां व्यञ्जनाया अनिवार्यतायां मीमांसकविभिन्नमतखण्डनम् प्राप्नुवन्ति ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते।' इत्यस्य व्याख्या करणीया।

६. व्यञ्जनायाः अस्वीकरणे दुष्टप्रयोगस्य स्वीकार्यता कथं स्यादिति सोदाहरणं प्रतिपादयत।
७. 'पिनाक्यादिपदवैलक्ष्येण किमितिकपाल्यादिपदानां काव्यानुगुणत्वम्।' इत्यस्य व्याख्यापूर्वकमन्विताभिधानवादिनां गृहे व्यञ्जनायाः प्रतिष्ठा करणीया।

—♦—

उनत्रिंशः पाठः (वाच्यव्यङ्ग्ययोः महदन्तरम्)

पाठसरचना

- २९.१ प्रस्तावना
२९.२ उद्देश्यम्
२९.३ एकस्मिन्नेव वाक्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोः संख्याभेदः भवति
मूलग्रन्थः- (अपि च ... तत्र तत्र प्रतिभाति)
बोधप्रश्नः
२९.४ वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः
२९.४.१ निषेधविध्यात्मना भेदः
२९.४.२ संशयनिश्चयात्मना भेदः
२९.४.३ निन्दास्तुत्यात्मना भेदः
मूलग्रन्थः- (वाच्यव्यङ्ग्ययोः ...स्वरूपस्य)
बोधप्रश्नः
२९.५ कालादिभेदः
मूलग्रन्थः- (पूर्वपश्चाद्...कारणभेदश्चेति)
बोधप्रश्नः
२९.६ वाचकव्यञ्जकयोः भेदः
मूलग्रन्थः- (वाचकानां ...विषयतामवलम्बतामिति)
बोधप्रश्नः
२९.७ सारांशः
२९.८ शब्दावली
२९.९ सन्दर्भग्रन्थः
२९.१० सहायकग्रन्थः
२९.११ बोधप्रश्नोत्तराणि
२९.१२ अभ्यासप्रश्नाः

२९.१ प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे भवता ये विषयाः अधीताः ते अत्र पुनः स्मरणार्थम् सङ्क्षेपेण उपस्थाप्यन्ते। यथा हि—

- अन्विताभिधानवादिनां मते अभिधायाः शक्तिः कार्यान्विते वाक्ये भवति।
- न हि शब्दार्थयोः कार्यकारकभावसम्बन्धः अपितु ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धः भवति।
- व्यङ्ग्यार्थः अनिश्चितः, वाच्यार्थश्च प्रमाणान्तरात् सिद्धः निश्चितश्च भवति।
- प्रमाणान्तरेण अप्राप्ते अर्थे एव विधिः प्रवर्तते।

- अभिधायाम् इषोरिव दीर्घव्यापारोदाहरणं न घटते।
- निपेक्षयोः आख्यातयोः आकाङ्क्षावशाल्लक्षणया अङ्गाङ्गिभावः भवत्येव।
- हर्षादिभावानां ज्ञानं वाच्यार्थादिव्यतिरिक्तरीत्या एव कर्तुं शक्यते।
- विरम्यव्यापारवत्ता शब्दशक्तौ नोपपद्यते।
- श्रुत्यादिषु अर्थविप्रकर्षः पूर्वपूर्वबलीयस्त्वञ्च व्यञ्जनया एव उपपाद्यते।
- जैमिनिसूत्रव्याघातादपि व्यञ्जना मीमांसकैः स्वीकरणीया।
- व्यञ्जनाया अपलापे असम्भ्यार्थानां पदानां प्रयोगस्य निराकरणे हेत्वभावः स्यात्।
- साहित्यशास्त्रे काव्यदोषाणां नित्यानित्यविभागकरणार्थं व्यञ्जना अनिवार्या वर्तते।
- समुचितपदसन्निवेशात् काव्यस्य उत्कर्षः भवतीति अनुभवसिद्धम् इति। एते सर्वे विषयाः भवता सम्यगालोड्य समाधिगताः जाताः।

२९.२ उद्देश्यम्

अस्मिन् पाठे अधोलिखिताः विषयाः अध्यापयिष्यन्ते—

२९.३ एकस्मिन्नेव वाक्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोः सङ्ख्या-भेदः।

२९.४ वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः

२९.४.१ निषेधविध्यात्मना

२९.४.२ संशयनिश्चयात्मना

२९.४.३ निन्दास्तुतिवपुषा

२९.५ वाच्यव्यङ्ग्ययोः कालादिभेदः

२९.५.१ कालभेदः

२९.५.२ आश्रयभेदः

२९.५.३ कारणभेदः

२९.५.४ कार्यभेदः

२९.५.५ विषयभेदः

२९.६ वाचक-व्यञ्जकयोः भेदः

एते सर्वे विषया अस्मिन् पाठेऽध्येयाः ज्ञेयाश्च सन्ति।

२९.३ एकस्मिन्नेव वाक्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोः सङ्ख्या-भेदः भवति

२९.३.१. वाच्ये व्यङ्ग्यस्य अन्तर्भावः कदापि न उपपादयितुं शक्यते। वाच्य-व्यङ्ग्ययोः मध्ये बहवः भेदाः सन्ति। तेषु भेदेषु प्रथमः सङ्ख्याभेदः अत्र वैशद्येन प्रदर्श्यते। 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्यं श्रुत्वा विश्वस्मिन् सर्वत्र आदित्यस्य अस्ताचलगमनरूपम् अर्थं यः कोऽपि

शब्दार्थशासनवित् बोद्धुं प्रभवति। किन्तु इदमेव वाक्यं कदाचित् युद्धकाले यूथपः सैन्यं प्रत्यवादीत्। सैनिकाः त्वरिमेव प्रचण्डाक्रमणाय संनद्धाः जाताः। कुतस्ते ज्ञातवन्तः यत् तमसावृतः कालः शत्रूणां मर्दनस्य अवसरः भवति। एवं यूथपोच्चरितस्य वाक्यस्य व्यङ्ग्यार्थं ज्ञात्वैव तादृगाचरणं सैनिकाः कुर्वन्ति।

किञ्च इदमेव वाक्यं दूत्या अभिसारिकां प्रति उक्तम्। तदा अभिसरणार्थं सज्जीभव इत्यर्थं साभिसारिका गृह्णाति।

सखी वासकसज्जां नायिकां प्रति वदति तदा सा समागतप्रायः तव प्रिय इति अर्थं गृह्णाति।

कर्मकरः सहकर्मिणं प्रति वक्ति तदा सः कर्मकरणात् निवर्तनस्य उपक्रमः कार्य इति अर्थं गृह्णाति।

गुरुकुले गुरुः शिष्यान् प्रति वक्ति तदा ते सन्ध्योपासनाय उपक्रमः कार्यः इति अर्थं गृह्णाति।

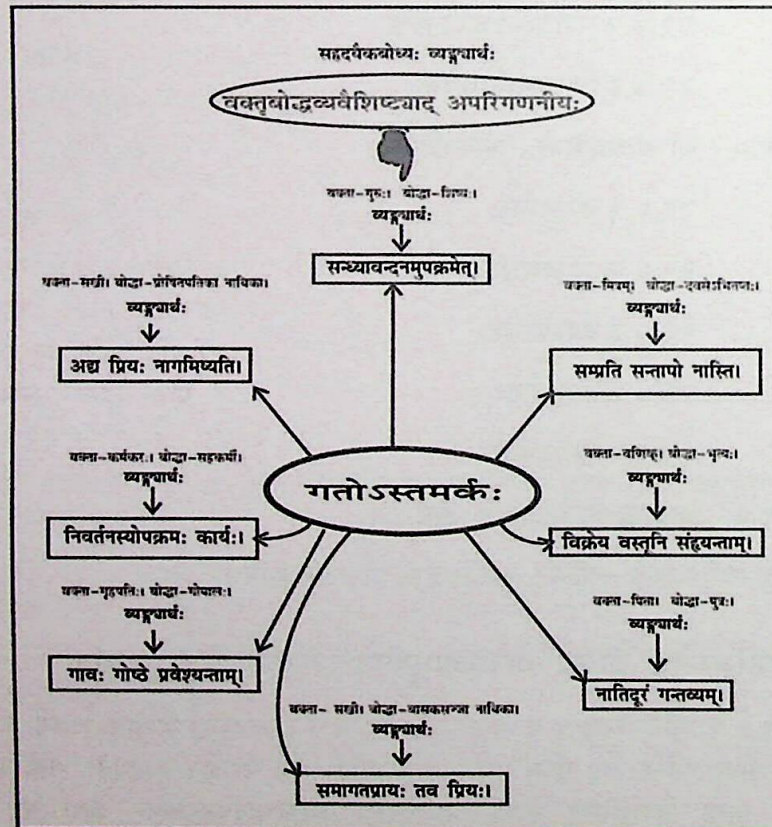
कार्यवशाद् बहिर्गच्छन्तं सुतं प्रति पिता वदति तदा गृहाद् दूरं मा गच्छ इत्यर्थं पुत्रः गृह्णाति।

गृहपतिः गोपालकं प्रति वदति चेत् सः गावः गोष्ठे प्रवेश्यन्ताम् इति गृह्णाति।

दिवसभ्रमणात् तप्तं प्रति कथने सम्प्रति सन्तापः न भवतीति गृह्णाति।

वणिग् भृत्यं प्रति वदति चेद् भृत्यः विक्रेयवस्तूनि संहयन्तामिति अर्थं गृह्णाति।

पत्युरागमनमपेक्षन्तीं प्रोषितपतिकां प्रति काचित् सखी वदति तदा सा अद्य प्रेयान् नागतः इत्यर्थं गृह्णाति। इत्थं नानारूपं व्यङ्ग्यार्थं पश्यामः। तद्यथा तालिका—

एवं हि वक्तु-बोद्धव्यवैशिष्ट्याद् एकस्यैव गतोऽस्तमर्कः इति वाक्यस्य असङ्ख्येयाः अर्थाः भवेयुः। ते सर्वे अर्थाः वाच्याद् भिन्ना एव सन्ति। एवं हि वाच्यः एकविधः सर्वबोद्धरि साधारणः किन्तु व्यङ्ग्यार्थः वक्तु-प्रतिपत्तृभेदात् नानाविधः भवति। तथा हि द्वयोः सङ्ख्याभेदः सुस्पष्टः।

२९.३.२ अत्र कश्चिद् प्रतिकुर्याद्यद् सङ्ख्याभेदः वाच्यस्य त्वयोदितव्यङ्ग्यात् वैधर्म्यं प्रदर्शयितुं न क्षमते। नानार्थस्य पदस्य तत्र-तत्र प्रयोगे नानार्थावगतिर्भवति। सैन्धवपदं लवण-घोटक-जयद्रथादि-नानार्थान् बोधयति। तत्र एवं विचारयेद्, यदपि सैन्धवपदं नानार्थमभिधाति तथापि एकवाक्यस्थं पदं एकमेवार्थं प्रकटयति। अतः तत्रापि अर्थबोधे एकरूपता एवास्ति।

पुनः कश्चिच्छङ्कते-यदा लवण-घोटकसिन्धुदेशाभिजनाधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः सैन्धवमानयेति प्रयुज्जन्ते तदा सैन्धवपदस्य अर्थे अनियतत्वं न कोऽपि अस्वीकर्तुं क्षमेत। एषोऽपि दुर्बलः एव पक्षः। यतः अतात्पर्यज्ञः एव एतादृशं वादमुपस्थापयति।

वयमत्र सर्ववाच्यैः साकं सर्वव्यङ्ग्यानां भेदप्रदर्शनं न कुर्मः। अपितु गतोऽस्तमर्कः इति वाक्यस्य वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य सङ्ख्याभेदं प्रदर्शयामः। अस्मिन् वाक्ये वाच्यः नियतः एकरूप एवास्ति। तस्य वाच्यस्य अवगमनादेव पूर्वोक्तानां सर्वेषां व्यङ्ग्यानां प्रतीतिः सम्भवति।

मूलग्रन्थः

अपि च=न केवलं पूर्वदृष्टान्तादौ व्यङ्ग्यस्य अभिज्ञानं विज्ञाप्य विरमामः अपितु बहुविशेषान् उपस्थापयामः। तद्यथा। वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तृन् प्रति=कश्चिद् बालः कश्चिद्विदग्ध इति द्विविधः प्रतिपत्ता भवति। उभयं प्रति अभिधेयार्थः एकरूप एवेति नियतोऽसौ=अर्थतः समानरूपः एव भवति तस्मात् असौ अर्थः निश्चितः स्थिरः भवति। न हि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा भवति='गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्यस्य अभिधेयार्थः संसारे न कुत्रापि कस्यापि बुद्धौ केनापि आदित्यस्य अस्तङ्गमनरूपादर्थान् भिन्नतया गृह्यते। सर्वत्र तथा एव गृह्यते। प्रतीयमानस्तु तत्तत् प्रकरणवक्तृप्रतिपत्तादि-विशेषसहायतया नानात्वं भजते=किन्तु अस्य एव वाक्यस्य व्यङ्ग्यार्थः भिन्न-भिन्नप्रकरण-सहायतया, वक्तुः सहायतया, प्रतिपत्तुः सहायतया बहुरूपो भवति। तथा च=एवं सति गतोऽस्तमर्क इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति=गतोऽस्तमर्कः इति वाक्यं यदा सेनाध्यक्षः सैनिकं प्रति कथयति तदा प्रबलाक्रमणद्वारेण शत्रुमर्दनस्य अयं अवसरः इति वाक्यस्य व्यङ्ग्यार्थः। अभिसरणमुपगम्यतामिति=यदा दूती अभिसरिकां प्रति कथयति तदा अभिसरार्थं गच्छेदित्यर्थः। प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति=वासकसज्जां प्रति कथने समागत एव प्रिय इत्यर्थः। कर्मकरणान्निवर्तामहे इति = कर्मकरः सहकर्मकरं प्रति वदति चेत् कर्मकरणात् विश्रामः स्यादित्यर्थः। सान्ध्यो विधिमुपक्रम्यतामिति=ब्राह्मणं प्रति कथने सन्ध्यावन्दनस्य उपक्रमः कार्यः इत्यर्थः। दूरं मा गा इति=पिता पुत्रं प्रति वदति चेद्, दूरं न गन्तव्यमित्यर्थः। सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति=गृहपतिः गोरक्षकं प्रति वदति तदा गावः शालायां प्रवेशयेदिति। सन्तापोऽधुना न भवतीति=आतपाभितप्तं प्रति वदति तदा अधुना तापः न स्यादित्यर्थः। विक्रेयवस्तूनि संह्यन्तामिति=वणिग् भृत्यं प्रति वदति तदा विक्रयार्थं आयम्यमानानि वस्तूनि संहर्तु इति। नागतोऽद्यापि प्रेयानित्यादिः = यस्याः नायिकायाः पतिः विदेशादागन्ता अस्ति तां प्रति कश्चिद् वदति तदा अद्यापि प्रियः न आगतः इति अर्थः। अनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति=एवं रूपेण असङ्ख्येयाः व्यङ्ग्यार्थाः यथोचिते अवसरे प्रतिभासन्ते।

१. उचितविकल्पचिह्नाङ्केन विशदीकरोतु—

‘वाच्यः अर्थः सर्वदा एकरूपः एक भवति।’

क. इति कथनं प्रतिपत्तुः प्रकारभेदेऽपि सङ्गच्छते।

ख. इति कथनं प्रतिपत्तुः प्रकारभेदे कथमपि न सङ्गच्छते।

२. रिक्तं पूरयत—

व्यङ्ग्यस्य नानात्वे ...हेतुः?

३. सकलाधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः सैन्धवमानयेति वदन्ति चेदभिधेयोऽपि बहुसङ्ख्यः तर्हि व्यङ्ग्यार्थस्य अनवधित्वे कः विशेषः?

२९.४ वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः

इत्थं सङ्ख्याप्रकारता वाच्यार्थस्य नियता व्यङ्ग्यार्थस्य च अनियता। अथ द्वयोः वपुष्यपि भेदः भवति। एकस्मिन्नेव वाक्ये कुत्रचिद्वाच्योऽर्थः विधिरूपः भवति व्यङ्ग्यः निषेध-रूपः प्रतीयते। कुत्रचिद् व्यङ्ग्यः विधिरूपः प्रकाशते किन्तु वाच्यः निषेधरूप अभिहितः। एवं हि परस्परविरुद्धस्वभावयोः वाच्यव्यङ्ग्ययोः एकत्वप्रतिपादने अभिनिवेशः व्यर्थ एवास्ति। यदि उभयोः विषयः एव भिन्नः तर्हि एकत्वस्य अवकाशः समाप्तः।

शास्त्रकृदत्र पुनः दीर्घतराभिधावादिनः पक्षं मनसि निधाय स्वमतमुपस्थापयति। अत्र कश्चिद्दीर्घतराभिधावादी वदेद्— भोः! ‘कपालिपदेन अभिलषित-शिवनिन्दाभासः लभ्यते’ इति भवान् यद्वदति तदस्माकमेव पक्षं दृढयति। शिवनिन्दाभासं नैमित्तिकं कल्पयित्वैव कपालिपदप्रयोगोऽत्र जातः। शिवनिन्दारूपार्थस्य परिज्ञानं हि दीर्घाभिधयैव कर्तुं शक्यते। किमर्थं व्यञ्जनास्वीकारगौरवे अभिनिवेशः।

कपालिपदस्य प्रयोगं विना कवेरभीष्टार्थसिद्धिर्न भवति। अतो हि कविना शिवनिन्दारूपं नैमित्तिकमर्थं मनसि निधाय कपालिपदप्रयोगः कृतः। तस्मात् कपालिपदप्रयोगस्य यावद् अस्पृश्यत्व-गर्हितत्वादि-स्वानुगुण्यं तावद् अभिधायाः गतिः स्पष्टा एव प्रतिभाति। तस्मादेवास्माभिरुच्यते अभिधायाः दीर्घः दीर्घतरश्च व्यापारः स्वीकर्तव्यः। सा दीर्घतरा अभिधा एव व्यञ्जनास्थनीया स्वीकर्तव्या। इति।

स्यात् कश्चिदित्थं ब्रूयात् तदा पुनरपि अविचारितम् आपाततः रमणीयं पूर्वपक्षम् आचार्यः परिहरति। तद्यथा—

अस्माभिः पूर्वम् (२८.६ मूलबोधने) उक्तम् यत् व्यङ्ग्यं बहुविधं भवति तद् विस्मृत्य एव एतादृशः वादः पूर्वपक्षिभिः समुस्थाप्यते। वस्तुतः वाच्यव्यङ्ग्ययोः परस्परं वैधर्म्यं भवति। तस्मात् परस्परभिन्नधर्मयोः अर्थयोः प्रतिपादनम् एकेन एव व्यापारेण कर्तुं न शक्यते। अपितु व्यापारभेदेन एव तयोः प्रतिपादनं कर्तुमर्हति। वाच्योऽर्थः आबालविदग्धम् एक एव भवति तस्य एकरूपतायां न कश्चित् सन्दिहानो भवति।

वाच्ये एकरूपतया सर्वबोध्यता न स्यात्तर्हि ‘अस्माच्छब्दाद् अयमेवार्थः बोद्धव्यः’ इत्याकारिका प्रतिपत्तिरपि न सम्भवेत्। अभिधानकोशस्य व्यवस्था अस्तङ्गच्छेत्। व्याकरणशास्त्रे ‘अस्य प्रत्ययस्य अस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्याद्’ इति व्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना स्यात्। शक्यतावच्छेदकस्य एकरूपत्वाद् अनुभवसिद्धं हि वाच्यार्थबोधस्य सर्वान् प्रति एकरूपता।

कपालिपदं कपालधारके एव शक्तम्। कपालीत्यनेन निन्दार्थो वा स्तुत्यर्थो वा प्रतीयते चेत्तत् तु शक्यतानवच्छेदकः प्रकारः एव। कपालिपदेन कपालवत्वविशिष्टः पुरुषविशेष एव गृहीतो भवति। अभिधेयार्थस्य बोधानन्तरं प्रसङ्गवशात् प्रयोक्तुः चातुर्याद्बोद्धुः स्वप्रतिभया च विशिष्टोऽर्थ अनुसन्धीयते। तथा हि रम्यतमानि वस्तूनि यदि अस्थाने निक्षिप्तानि दृश्यन्ते तदा असमञ्जसं पश्यन्ति विदग्धाः। यथोक्तम्-

यद्यपि का नो हानिः, चरति रासभे काश्मीरक्षेत्रम्।

असमञ्जसमिति मत्वा तथापि चेखिद्यते चेतः ॥ इति। प्राकरणिके,

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।

कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्र कौमुदी।

इति श्लोके कपालीति सञ्ज्ञितस्य समागमप्रार्थनां सर्वस्य जगतः लोचनचन्द्रिकायामाणा अनिन्द्यसुन्दरी शैलाधिराजतनया करोतीति उक्तिं स्वयमेव गोपिताकारः परमेश्वरः बभाण। अत्र भगवत्याः प्रेमदाढ्य-परिज्ञानार्थं स्वात्मनिन्दाप्रस्तावः एव वाच्यः। तत्र कपालिपदव्यङ्ग्याः विजातीयत्व-शृङ्गारायोग्यत्व-वरणायोग्यत्वाद्वर्थाः व्यङ्ग्यदशायामेव शोभन्ते। न तु वाच्यदशायाम्। 'कपालिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां गतम्। कलावतः चन्द्रमसः सा शम्भोः शेखरे विराजमाना कान्तिमती कला, अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वञ्च।' इति निन्दारूपः स्फुटः वाच्यः सर्वसुलभः अस्त्येव। किन्तु सहृदयविदग्धः वक्तुः भागवतं स्वरूपं जानाति श्रोतुः सङ्कल्पञ्च जानाति। प्रकरणमपि अवधानपदमारोहति। व्यङ्ग्यस्य प्रकाशने निन्दा कुत्रापि अवकाशं न लभते। अपितु परमेश्वरः जगन्मातुः श्रद्धापरीक्षालीलां विदधातीत्येव मनसि जायते।

२९.४.१ निषेधविध्यात्मना भेदः

एवं हि 'निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटम्' इत्यादौ कामुकस्य सकाशं गमननिषेधः वाच्यः। तद्विरुद्धः 'तदन्तिकं गता एव' इति विधिः व्यञ्जनात् एव लभ्यते। इति स्वरूपभेदः द्वयोरेकत्वे बाधकः।

२९.४.२ संशयनिश्चयात्मना भेदः

क्वचिद् वाच्योऽर्थः संशयरूपः, व्यङ्ग्यश्च निश्चयरूपो भवति। यथा-

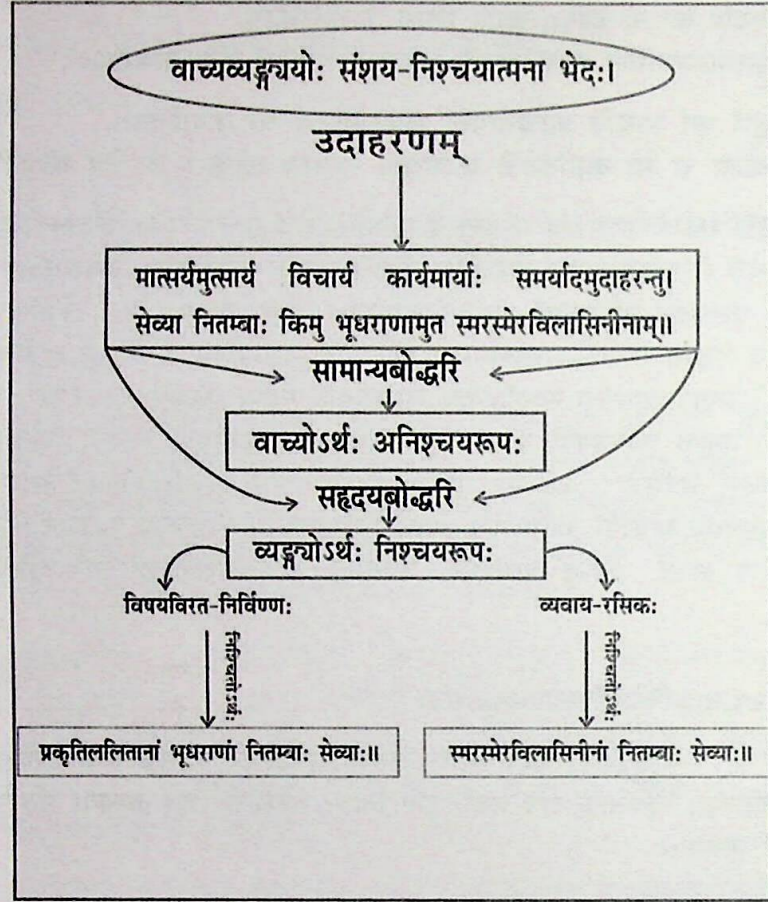
मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समयादिमुदाहरन्तु।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम्॥

कश्चित् प्रस्तौति- 'हे मान्याः भवन्तः परगुणेषु दोषाविष्करणरूपं मात्सर्यं तिरस्कृत्य विशदमनसा विचिन्त्य वस्तुतत्त्वसहितं करणीयं वस्तु सुयुक्त्या प्रतिपादयन्तु, यत् कस्य नितम्बाः मध्यदेशाः साहचार्यदिभिः सेवनीयाः सन्ति। प्रकृतिरम्याणां सुरभिभरितानां भूधराणाम् उत मदनोत्कर्षाल्ललितस्मितलसितानां विलासदक्षानां युवतीनाम्।' अत्र वाच्यः संशयरूपः वर्तते।

अस्मिन् श्लोके कः रसः स्याच्छान्तो वा शृङ्गारो वा इति संशयः। श्लोकगतशब्दानां शक्तिः केनापि रूपेण शान्तशृङ्गारयोन्यतरनिर्णये नास्ति। यतः कश्चिद् गुणेषु दोषाविष्करणवृत्तिम् उज्झित्य वस्तुतत्त्वं सयुक्तिकं विचार्य कथने प्रवृत्तो भवति तदा उभयोः पर्वतविलासिन्योरन्तरपक्षे सुसम्बद्धा युक्तय आपतन्ति। अत्र कामं भवतु अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारे प्रवणता। सा संशयरूपादर्थात् पारं गन्तुं न प्रभवति।

अत्र शान्त-शृङ्गारयोरन्यतर-निश्चये सहृदयस्य प्रतिभा एव प्रमाणपदमाढौकते। अधिकारिभेदाद् एव शान्तो वा शृङ्गारो वा वक्तुं शक्यते। रसिक दृष्ट्या शृङ्गारः निर्विण्णदृष्ट्या च शान्तः रसः निश्चीयते। असौ निर्णयरूपः अर्थः व्यङ्ग्य एवेति वक्तुं युज्यते नान्यथा। एवं हि अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः स्फुटः प्रकाशते। एकस्यैव वाक्यस्य वाच्योऽर्थः संशयरूपः व्यङ्ग्योऽर्थश्च निश्चयरूप इति।

२९.४.३ निन्दास्तुत्यात्मना भेदः

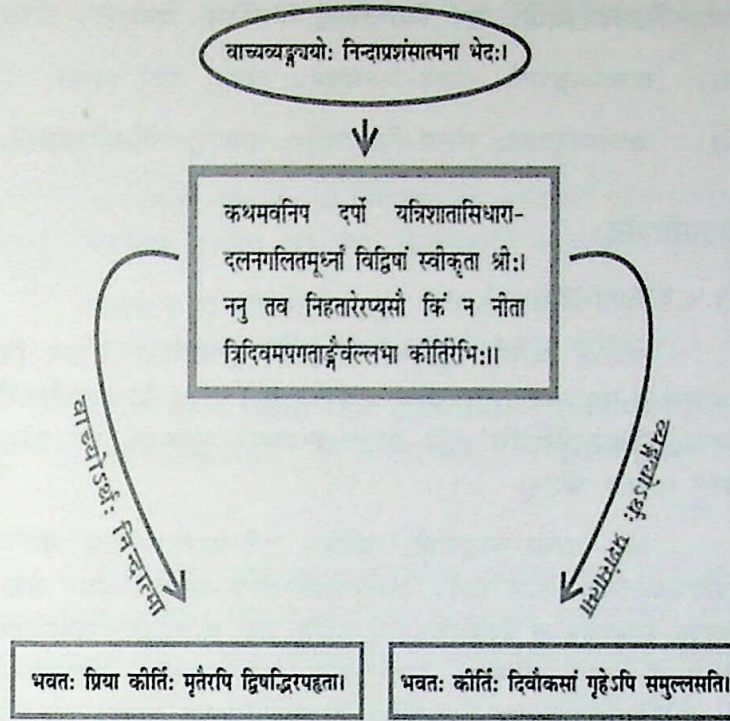
पुनरपि क्वचिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः भेदः परस्परविपरीतप्रकारतया दृश्यते। वाच्यः निन्दारूपः प्रस्तुतः, व्यङ्ग्यश्च तद्विपरीतः स्तुतिरूपः ध्वन्यते। इति निन्दास्तुत्यात्मनापि स्वरूपभेदो वर्तते। यथा—

कथमवनिप दपो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः॥१३४॥

अत्र कश्चित् कविः प्रतापशालिनं राजानं प्रति व्याजस्तुत्या प्रस्तौति—

हे राजन्! शाणोल्लीढत्वात्तीक्ष्णायाः खड्गधारायाः प्रचण्डप्रहारेण छिन्नशीष्णां शत्रूणां या राज्यश्रीः भवता अङ्गीकृता। तद् व्यर्थमेव तृप्तिदृष्टिः क्रियते। यतो हि विनष्टानां शत्रूणां सैव प्रिया कीर्तिः मृतैरपि तैरेव शत्रुभिः स्वर्गं नीता। इति।

अत्र वाच्यः निन्दारूपः स्फुटः भासते। किन्तु व्यङ्ग्यस्तु 'भवतः भुवनव्यापिनी कीर्तिरिदानीं त्रिभुवनव्यापिनी जाता' इति प्रशंसात्मा प्रकाशते।

मूलग्रन्थः

वाच्यव्यङ्ग्ययोः=वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्मध्ये निःशेषच्युतेत्यादौ=निःशेषच्युतेति श्लोके आदिपदेन 'भम धम्मिय वीसद्धो' इत्यादीनां श्लोकानां ग्रहणम्, निषेध-विध्यात्मना=उभयोः परस्पर-विरुद्ध-स्वरूपेण अर्थात् क्वचिद् वाच्ये निषेधरूपे व्यङ्ग्यः विधिरूपः क्वचिच्च व्यङ्ग्ये निषेधरूपे वाच्यः विधिरूपः तेन, मात्सर्यम् उत्सार्य=परगुणे दोषदर्शनस्वभावं विहाय विशदमनसा विचार्य कार्यम्=युक्त्या विचिन्त्य किं कर्तुं योग्यमिति आर्याः=हे सुमनसः समर्यादमुदाहरन्तु=औचित्यपुरस्सरं स्पष्टीकुर्वन्तु सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्=प्रकृतिरम्याणां पर्वतानां मध्यदेशाः निवासादिभिः सेव्याः उत=उताहो स्मरस्मेरविलासिनीनाम्=मदनोत्कर्ष-प्रभावाल्ललितस्मितिप्रवणानां प्रमदानां नितम्बाः सुरतकेलिप्रभृतिभिः सेव्याः॥१३३॥ इत्यादौ=इत्येतादृशेषु स्थलेषु संशयशान्तशृङ्गार्यन्तरगतनिश्चयरूपेण=वाच्यः शान्तो वाशृङ्गारो वेति संशयरूपः व्यङ्ग्यश्च द्वयोरन्यतरनिश्चयरूपः। एवमेव कथमवनिप=हे राजन्! केन कारणेन दर्पः=भवता जयतोषः क्रियते यन्निशातासिधारा-दलनगलितमूर्ध्ना=यतः तीक्ष्णस्य खड्गस्य धारायाः प्रहारेण विच्युतशिरसां विद्विषां=शत्रूणां स्वीकृता श्रीः=राज्यलक्ष्मी यद् भवता अङ्गीकृता ननु तव निहतारेः=भवतः विध्वस्तशत्रोः सैव प्रिया कीर्तिः अपगताङ्गैः अपि एभिः=एभिरेव नष्टशरीरैः अपि शत्रुभिः असौ वल्लभाकीर्तिः किं न नीता त्रिदिवम्=सैव राज्यश्रीः किं स्वर्गं न अपनीता अपितु नीता एव ॥१३४॥ इत्यादौ=इत्येतादृशेषु स्थलेषु निन्दास्तुतिवपुषा=वाच्यः निन्दारूपः व्यङ्ग्यः स्तुतिरूपः तेन स्वरूपस्य=स्वरूपधर्मस्य भेदे सत्यपि एकत्वं कश्चित्पश्यति चेन्नोचितमिति।

बोधप्रश्नः

४. 'शिवनिन्दाभासं नैमित्तिकं कल्पयित्वैव कपालिपदप्रयोगोऽत्र जातः। शिवनिन्दारूपाथस्य परिज्ञानं हि दीर्घाभिधयैव कर्तुं शक्यते। किमर्थं व्यञ्जनास्वीकारगौरवे अभिनिवेशः।' इति ध्वनिदृशा समुपस्थापयेत्।

५. अधोलिखितवाक्ययोः किं ध्वनिसिद्धान्तवादिनः मतम्?

(क) वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशय-निश्चयभेदः वक्तुः भेदेन दृश्यते।

(ख) वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशय-निश्चयभेदः प्रतिपत्तुः भेदेन प्रकाशते।

२९.५ कालादिभेदः

२९.५.१ कालभेदः

तदित्थं वाच्यव्यङ्ग्ययोः निन्दा-स्तुत्यात्मना संशय-निश्चयात्मना, विधि-निषेधात्मना च भेदः भवता सम्यग्रूपेण अवगतः। मूले निषेध-विध्यात्मनेत्यादौ तृतीयान्तानां शब्दानां संबन्धः 'विषयभेदेऽपि' इति प्रस्तुतखण्डस्थेन मूलपदेन सह बोद्धव्यः। स च मूलबोधनावसरे पश्यति भवान्।

अथ वाच्य-व्यङ्ग्ययोः सर्वत्रैव पूर्व-पश्चाभावित्वं भवति। पूर्वं तु शब्दस्वरूपप्रतिपादकव्याकरणस्य ज्ञानेन, अर्थज्ञानप्रतिपादक-मीमांसास्याय- वैशेषिकशास्त्राणां ज्ञानेन, शक्तिग्रह-सामर्थ्येन च पदपदार्थज्ञानम् उदेति। ततः वाच्योऽर्थः सम्यक्तया अवगम्यते। ततः सहृदय-हृदये बोद्धरि प्रतिभायाः निर्मलत्वात् प्रकरणवक्त्रादि- सहायवान् व्यङ्ग्योऽर्थः समुल्लसति। एवं वाच्यावगमस्य अनन्तरमेव आस्वादप्रधानया बुद्ध्या व्यञ्जनव्यापारबलात् व्यङ्ग्यं प्रकाशते। अत्र एतेन कालभेदेन वाच्यार्थबोधस्य व्यङ्ग्यप्रकाशनं प्रति करणत्वं न कल्पनीयम्। नहि नियमेन व्यङ्ग्यं वाच्यमुखं वीक्ष्य एव जागर्ति। क्वचिद् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिभेदादौ वाच्यमनपेक्ष्य व्यञ्जनव्यापारयुक्तं व्यङ्ग्यं स्वयंप्रकाशत्वाद् स्वात्मानं प्रकाशयन् परान् अर्थान् प्रकाशयति। तस्मात् कालभेदावसरेऽपि उभयोः स्वरूपवैलक्षण्यं भवति। प्रथमः अर्थमुखापेक्षी, अपरश्च क्वचिदर्थम् अपेक्षते क्वचिन्नापेक्षत एव।

२९.५.२ आश्रयभेदः

वाच्यस्य आश्रयः समग्रः शब्दः किन्तु व्यङ्ग्यस्य शब्दः, शब्दैकदेशः, शब्दार्थः, वर्णः, अथ च वर्णरचनाप्रकारः तत्र-तत्र स्थलेषु दृश्यन्ते। एतेषां सर्वेषां व्यङ्ग्याश्रयाणां स्वरूपं सोदाहरणं पूर्वमेव विवृतम्। तस्मादत्र वितस्य न प्रस्तूयते।

२९.५.३ कारणभेदः

परस्परभिन्नकारणजन्ययो द्वयोः वाच्यव्यङ्ग्ययोः भेदं कोऽपवारितुं क्षमते? कारणभेदादेव कार्यभेद इत्यनुभवसिद्धम्। व्याकरणकोशादिभिः शब्दज्ञानं मीमांसाज्ञानेन वाक्यार्थज्ञानं न्यायवैशेषिकज्ञानेन पदार्थज्ञानञ्च समदतिरूपेण वाच्यार्थस्य ज्ञाने निमित्तकारणं भवति। तथैव प्रकरणं, वक्तु-बोद्धव्य-वैशिष्ट्यं, बोद्धुः प्रतिभा, चमत्कृतिग्राहयित्री बुद्धिः, बहुश्रुतत्वाद्वैदग्ध्यं व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतौ निमित्तमिति द्वयोः कारणं भिन्नम्। निमित्तभेदात् नैमित्तिकमपि भिद्यत एव।

२९.५.४ कार्यभेदः

वाच्यव्यङ्ग्ययोः नैमित्तिके किं वा कार्येऽपि भेदं पश्यामः। यदि कश्चित् कस्यापि वाक्यस्य वाच्यमर्थं सम्यगवगच्छति तदा वृद्धाः 'अयम् अज्ञः जडो वा नास्ति' इति व्यपदिशन्ति। यः व्यङ्ग्यम् अवगच्छति सः विदग्ध इति सहृदय इत्युच्यते। तथा च वाच्यम् बोद्धृत्वमात्रमुत्पादयति व्यङ्ग्यन्तु हृदयदर्पणे वर्णनीयार्थ-तन्मयीभवन-योग्यताया आपादनेन सहृदयत्वं कल्पयति। इत्थम् उभयोः कार्यमपि भिन्नम्। प्रथमः बोद्धृपदे प्रतिष्ठापयति अपरः

२१.५.५ विषयभेदः

वाच्यव्यङ्ग्ययोः कः कं विषयीकरोति कस्य किं वा लक्ष्यभूतम् इति विचारे जातेऽपि उभयोः वैलक्षण्यं दृश्यते। अत्र एकं पद्यमुदाहरति काव्यप्रकाशकृत्। तद् दृश्यताम्।

कस्य व ण होई रोसो दहूण पिआई सव्यणं अहरं।

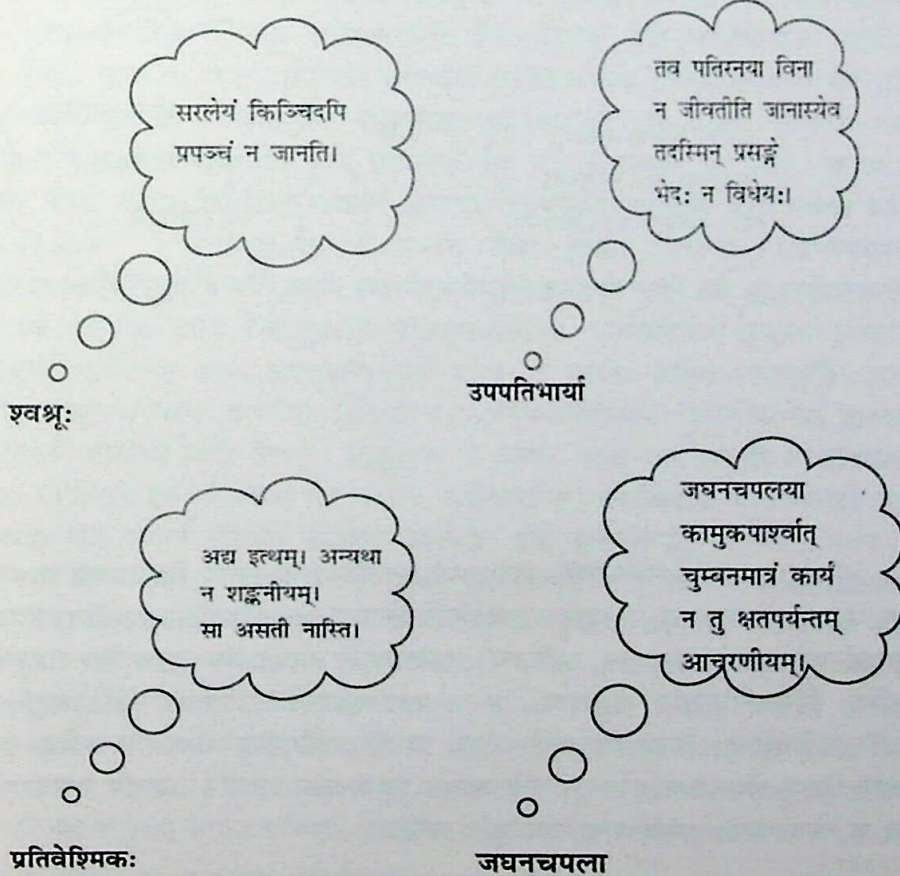
सभमरपडमग्घइणि वारिअवामे सहसु एण्हि॥

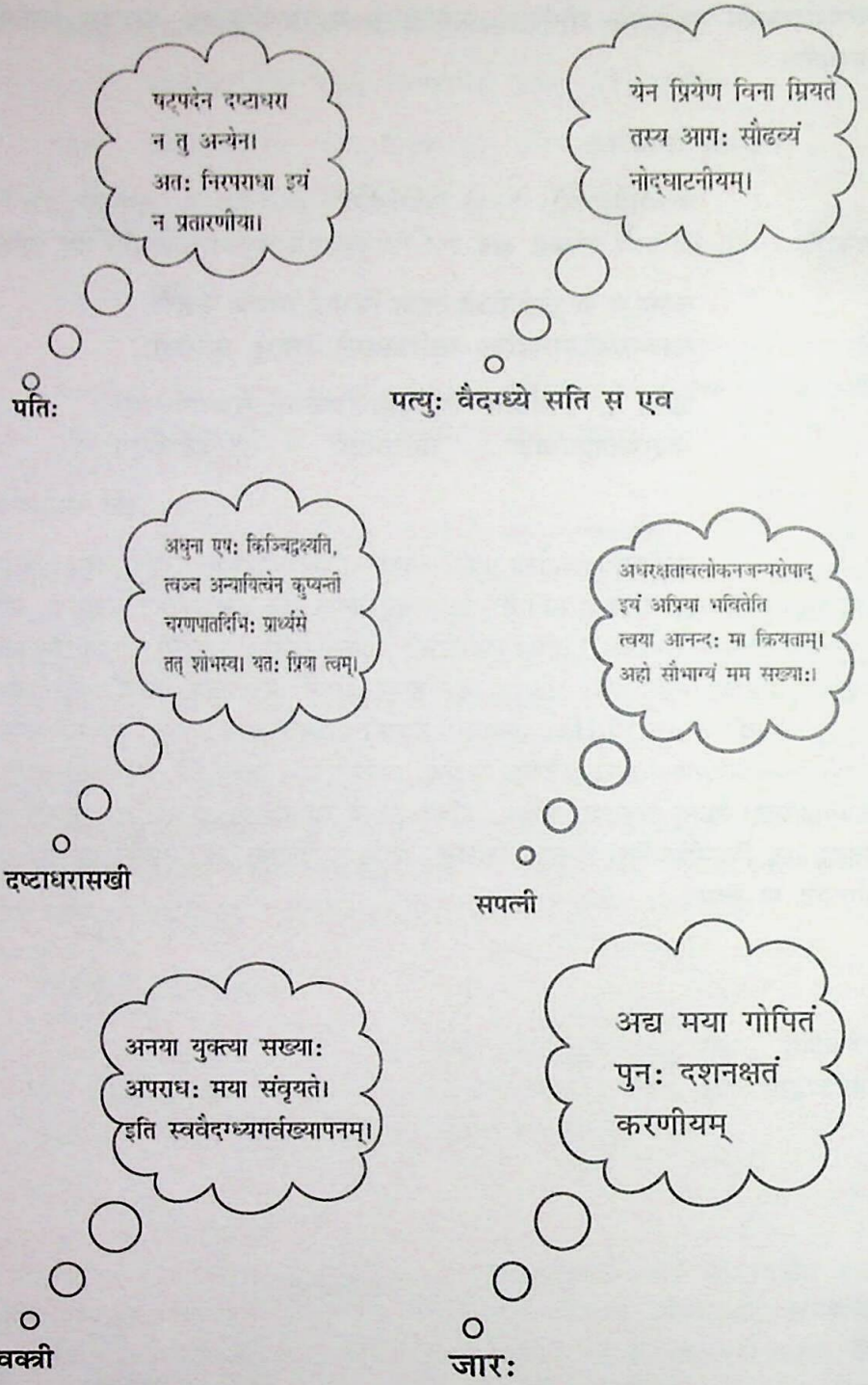
कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।

सभ्रपद्माग्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम्॥

इति संस्कृतच्छाया।

काचिदविनयशीला प्रमदा उपपतिना दष्टाधरा जाता। सखी तस्याः कामिन्याः निपराधत्वम् आचिख्यापयिषया सविधौ सन्निहितान् जनान् प्रति अनवलोकनं नाटयन्ती, सप्रकाशं तां नायिकां प्रतारणाय वदति— ‘अयि निवारितेऽपि प्रतिकूलकारिणि! गन्धस्य लोभात् भ्रमरसहितस्य पद्मस्य आघ्रात्रि! स्वप्रियायाः एतादृशं खण्डितम् अधरं अवलोक्य कस्य भर्तुः क्रोधः न भवति। सर्वस्य भवत्येवेति। इदानीं स्वकीयप्रतिकूलाचरणस्य दुष्फलपरम्पराम् व्रणपीडा-वाक्प्रतारण-नियन्त्रणादिरूपां सहस्व। अस्य पद्यस्य वाच्योऽर्थः सम्बोध्यां कामिनीमेव विषयीकरोति। किन्तु चतुरायाः सख्याः उक्तिः ये-ये सन्निहिताः श्रोतारः तत्र आसन् ते सर्वे तत्तद्ब्रह्मचर्यानां विषयीभवन्ति। ये तत्त्वं जानन्ति, ये च न जानन्ति, तान् सर्वान् एकेनैव वाक्येन बोधयति सा तद्यथा—

२९.५.७ प्रदर्शितनयेन विधि-निषेधाभ्यां, स्तुतिनिन्दाभ्यां, संशय-निश्चयाभ्यां स्वरूपस्य, पूर्वपश्चाद्भावित्वेन कालस्य, समग्रासमग्रशब्दवृत्तित्वेनाश्रयस्य, शब्दार्थपद्धतिज्ञानतत्सहितप्रकरणादि-सहायप्रतिभाविमलत्वेन कारणस्य, अभिज्ञत्व-सहृदयत्वयोः ज्ञानसामान्य-चमत्कृत्योश्च करणत्वेन कार्यस्य, नियतानियतत्वेन सङ्ख्यायाः, प्रकट-प्रच्छन्नश्रोतृत्वेन विषयस्य चेति बहुविधभेदे सत्यपि कश्चिज्जडः वाच्य-व्यङ्ग्ययोः ऐक्यं पश्यति तर्हि नील-पीतयोरपि अभेदः स्यात्। कुत्रापि संसारे भेदव्यवहारः मास्तु। यदि अन्यत्र भेदव्यवहारः प्रवर्तते तदत्रापि स्वीकरणीयः। तथा च व्यञ्जनायाः पृथक् सत्ता अनपह्नतैव वर्तते।

घटे पटो नास्ति, पटे घटो नास्तीति अनुभूयते। स च अनुभवः पदार्थयोः विरुद्धधर्माध्यासरूपः भवति। अध्यासो नाम व्यावहारिकी प्रतिपत्तिः, ज्ञानम् इति। पदार्थयोः परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वज्ञानमेव भेद उच्यते। घटस्य जलाहरणं धर्मः। पटस्य शीतात्त्राणम्। अथ अन्योन्याभावरूपस्य भेदस्य हेतुः कः इति प्रश्ने। पदार्थयोः कारणभेदः एव स हेतुः वक्तव्यः। अन्योन्याभावस्य कारणभेद एव ज्ञापक इति वृद्धेः स्वीक्रियते। घटस्य कारणं मृत्पिण्डं, पटस्य च तन्तुः। तत्कारणभेदात् कार्ये धर्मभेदाध्यासः जायते। एवमेव वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि परस्परविरुद्धधर्माध्यासः स्पष्ट एव भाति। तस्माद् अन्योन्याभावरूपाद्भेदात्तयोरेकत्वस्य यत्नस्तु खपुष्पायितं षण्ढमैथुनायितं वा मन्तव्यः।

मूलग्रन्थः

पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य=शब्दश्रवणेन प्रथमं वाच्यम् अवगम्यते। अस्माभिः निरुच्यमानं व्यङ्ग्यं सर्वत्रैव वाच्यार्थावगमानन्तरमेव प्रतीयते, तस्माद् द्वयोः उपस्थितौ समयस्य अन्तरालः वर्तते तथा सति, शब्दाश्रयत्वेन शब्दशब्दैकदेश-तदर्थ-वर्ण-सङ्घटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य=वाच्योऽर्थः सावयवशब्दमाश्रित्य एव स्वस्य अभिधेयार्थं प्रत्याययति किन्तु व्यङ्ग्योऽर्थः सावयवं शब्दं, शब्दस्य अङ्गं, शब्दार्थं, वर्णं, वर्णसंयोजनपद्धतिञ्च स्वस्य प्रतीतौ आश्रयत्वेन प्रकल्प्य प्रकाशते। शब्दार्थशासनज्ञानेन प्रकरणादि-सहाय-प्रतिभानैर्मल्य-सहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य=व्यङ्ग्यस्य ज्ञाने व्याकरणबोधः वाक्यशास्त्रस्य मीमांसायाः ज्ञानं पदार्थशास्त्रस्य ज्ञानञ्च कारणं भवति, किञ्च व्यङ्ग्यं प्रति शब्दार्थबोधोपायज्ञानं तज् ज्ञानसहितञ्च यत् प्रकरणसहायं कविनिबद्धवक्तुः बोद्धुश्च सहायं गुणदोषविवेकिन्याः प्रतिभायाः वैशद्यं, तद् भवति ज्ञापकं, तथा सति, बोद्धुमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात् कार्यस्य=वाच्यं योऽवगन्तुं पारयति तं श्रेष्ठाः 'अयं अज्ञः नास्ति शब्दज्ञानसामान्यवान् अस्ति' इति समाख्यानेन सभाजयन्ति। किञ्च व्यङ्ग्यं यः बोद्धुं समर्थः तं 'सहृदयोऽयम् वर्णनीयविषयतन्मयीभवनयोग्यता अस्मिन्नस्तीति विदग्धोऽयम्' इति सम्बोधयन्ति। तथा हि वाच्यं बोद्धुरि ज्ञानमात्रं, व्यङ्ग्यमवगन्तरि चमत्कृतिं करोति तस्माद् उभयोः कार्यस्य भेदे सति, गतोऽस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शितनयेन सङ्ख्यायाः=गतोऽस्तमर्कः इति वाक्ये वाच्यार्थः एकः व्यङ्ग्यार्थश्च अपरिगणनीयः इति पूर्वम् व्याख्यातं तथा सति सङ्ख्यायाः भेदे सति, कस्स वा ण होइ रोसो द्दुण पिआइ सव्वणं अहरम्। सभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु इण्हि॥१३५॥ (कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्या प्रियायाः सव्वणमधरम्। सभमरपडमग्घाइणिशीले वारितवामे सहस्वेदानीम्॥) इत्यादौ सखी तत् कान्तादिगतत्वेन विषयस्य भेदेऽपि='अयि निवारितेऽपि प्रतिकूलकारिणि! भ्रमरसहितस्य पद्मस्य आग्रात्रि! स्वप्रियायाः खण्डितम् अधरं अवलोक्य कस्य क्रोधः न भवति। सर्वस्य भवत्येवेति। इदानीं स्वकीयप्रतिकूलाचरणस्य व्रणपीडा-वाक्प्रतारण-पतिनियन्त्रणादिरूपां दुष्फलपरम्परां सहस्व। इति श्लोके वाच्यस्य सखी विषयः, व्यङ्ग्यस्य च तस्याः कान्त-जार-सपत्नी-स्वयञ्चेत्यादि विषयाः सन्ति इति द्वयोः विषयस्य भेदे सत्यपि, यद्येकत्वं तत् क्वचिदपि नीलापीतादौ भेदो न स्यात्।=यदि एकत्वं स्वीकर्तुं कश्चित् प्रतिबद्धः तर्हि नीलपीतयोः घटपटयोः सर्वत्र वा विश्वस्मिन् भेदव्यवहारः कथङ्कारं भवेद्, अभेद एव स्यात्। किन्तु नास्ति तथा तस्मादेतावता भेदप्रदर्शनेन वाच्याद् व्यङ्ग्यं पृथगिति ध्वनिविरोधी स्वीकुर्यात्। उक्तं हि, 'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चे' ति=आप्तवाक्योपस्थापनेन स्वमतं दृढयितुमुपस्थापयति यथा, ज्ञातवैधर्म्यस्य वस्तुनः अन्योन्याभावः भवति। किं वा ज्ञातवैधर्म्यमेवान्योन्याभावः। परस्परविरुद्धधर्मस्य ज्ञानम् एव भेदपदेन उच्यते। भेदज्ञानस्य ज्ञापकं तस्य वस्तुनः कारणं वक्तव्यम्। घटस्य कारणं मृत् जलाहरणं धर्मः, पटस्य कारणं तन्तुः शीतात्त्राणं धर्मः इति कारणभेदात् विरुद्धधर्मवत्त्वं, प्रकटविरुद्धधर्मवत्त्वमेव अन्योन्याभावरूपः भेदः। अत्र

तु बहुविधः भेदः प्रदर्शितः तस्मादुभयोरैक्यकल्पना व्यर्था एवेत्युक्तं भवति।

बोधप्रश्नः

६. अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः मूलग्रन्थे कतिधा उदाहृतः।
७. 'पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य भेदेऽपि यद्येकत्वम्।' इत्युक्तिः रसबोधावसरे व्यभिचरति रसस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपत्वात् न वेति विविच्य वक्तव्यम्।
८. किं नाम विरुद्धधर्माध्यासः?

२९.६ वाचकव्यञ्जकयोः भेदः

२९.६.१ अत्र कश्चिद् व्यञ्जनशक्तिविरोधी पुनरुत्थाय वदेत्—भवता यत् स्वरूप-कालाश्रय-निमित्त-कार्य-विषयवैधर्म्यं महता प्रयत्नेन प्रतिपादितम्। तत् सर्वम् अभिधाया एव सहकारिभेदमात्रम्। तात्पर्यतः एव तेषां वैधर्म्याणाम् उपलिब्धः भवति नान्यथा। तस्मादापातत एव विरुद्धधर्मदर्शनं क्रियते ध्वनिवादिना स्वमतस्थापनव्यामोहग्रस्तत्वात्। तत्त्वतस्तु दीर्घतरीभूताया एव स्वभावः सर्वः इति बोद्धव्यः।

मम्मटाचार्यः पुनः समाधातुमुपक्रमते— न हि वाच्यव्यङ्ग्ययोरेव भेदः अपितु वाचक-व्यञ्जकयोरपि अन्योन्याभावः वर्तते। वाचक एव वाच्यमभिधत्ते। वाचकस्य वाचकत्वं कथं निश्चीयते इति जिज्ञासायाम् एवम् अवगच्छेद्—यस्य शब्दस्य योऽर्थः वाच्य इत्युच्यते तस्य अर्थस्य पूर्वपरिज्ञानं न भवति। अर्थस्य पूर्वपरिज्ञाने सति तस्य शब्दस्य तस्मिन्नर्थे वाचकत्वं ज्ञातुम् अशक्यं स्यात्। तस्मात् सङ्केतितार्थज्ञानस्य अपेक्षा भवति वाचकत्वस्य निर्णये। यदि कस्यचित् फ्रेञ्चभाषायां वदति सति शब्दे वाक्ये वा 'कस्य अर्थस्य असौ शब्दः वाचक' इति सङ्केतग्रहाभावात् फ्रेञ्चशब्दस्य वाचकता न निर्णेतुं शक्यते। तथैव कम्बुग्रीवात्मकस्य अर्थस्य हेत्वन्तरात् पूर्वपरिज्ञाने घटपदोच्चारणकाले अस्मात् शब्दाद् अयमेवार्थः बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केतस्य अभावे घटपदं कम्बुग्रीवात्मकवस्तुनः वाचकं इति न ज्ञातुं शक्यते। गृहीतसङ्केते एव शब्दे वाचकता भवति।

द्वितीयोल्लासे सप्तमसूत्राध्ययनप्रसङ्गे त्वया अधीतं यद् अगृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य अर्थप्रतीतिः न भवति। यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे अव्यवधानेन सङ्केतः गृह्यते स एव शब्दः तस्य अर्थस्य वाचक इति वक्तुमर्हति।

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वं संयोगविप्रयोगादिभिः नियन्त्रितं भवति। एषोऽपि विषयः पूर्वं वितत्य पाठितम्। तस्मादत्र सङ्ग्रहेणैवोक्तम्।

२९.६.२. व्यञ्जकस्य तु न तथा भवति कथा। क्वचिद् अर्थस्य पूर्वपरिज्ञानेऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते। यथा—द्वितीये उल्लासे उदाहृते 'भद्रात्मनो' इति श्लोके सर्वेषां राजविशेषणानां वाच्यरूपत्वात् पूर्वपरिज्ञानेऽपि गजरूपः व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयत एव। अपि च तत्र गजरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकता न सङ्केतितार्थमपेक्षते सङ्केतितार्थस्य अव्यवधानेनोपस्थितेः।

अथ व्यञ्जकत्वन्तु अर्थेऽपि भवति यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र तटरूपलक्ष्यार्थे पावनत्वादिव्यञ्जकत्वम्।

किं बहुना, अवाचकेऽपि नेत्रवक्त्रसङ्केत-सङ्कीत-कोलाहलादिषु रति-क्रोध-रस-सम्मर्दादि-व्यञ्जकतां सर्वेऽनुभवन्ति। तस्मान् न वाचक एव व्यञ्जक इति स्थितम्।

२९.६.३. य इषोरिवदीर्घव्यापारेण व्यङ्ग्यम् लभ्यमिति वदति। तं प्रत्यपि सिंहावलोकनन्यायेन सोदाहरणं दूषणं प्रदर्शयति आचार्यः। तद्यथा—असुन्दरव्यङ्ग्यप्रकरणे पञ्चमे

वानीरकुञ्जोड्डीनयशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।

गृहकर्मव्यापृतायाः बध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥ इति संस्कृतम्।

मूलं प्राकृत एव। अत्र पक्षीणाम् उड्डयनजन्यस्य कोलाहलस्य श्रवणेन यस्मै सङ्केतः दत्तः स इदानीं घनकुञ्जं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यम् प्रतीयते। कोलाहलश्रवणमात्रेणैव उत्कण्ठातिशयाद् युवत्या अङ्गानि स्वेदरोमाञ्चादिभिः शिथिली भवन्ति इति वाच्यम्। रसोऽत्र विप्रलम्भभृङ्गारः। औत्सुक्यम् अनुभावः, तस्य उत्कर्षः शकुनिकोलाहलश्रवण- समनन्तरमेव प्रकटेन अङ्गावसादेन क्रियते। अत्र विप्रलम्भायाः अनङ्गपारतन्त्र्यं वाच्येनैव बोध्यते। तस्माद् वाच्यम् एव रसं पुष्पाति। व्यङ्ग्योर्थस्तु वराकः वाच्यमुखापेक्षी सन् चमत्कारोत्पादने अकिञ्चित्करः सञ्जातः। तर्हि काव्ये प्रतीयमानार्थः अभिव्यक्तः तथापि तस्य अरुचिरत्वात् वाच्यस्य च रसोत्कर्षाधायकत्वात् काव्यसौन्दर्यं वाच्ये एव तात्पर्यं लभते। अत्र व्यङ्ग्योऽर्थः गुणीभूतः अप्रधानः तस्माद् अतात्पर्यभूतः, 'वानीर...कोलाहलम्' इति शब्दस्य अभिधेयः नास्ति तथापि अजागलस्तनवत् प्रतीयत एव, तद् अभिधया अप्राप्तोऽर्थः व्यञ्जनां विहाय केन व्यापारेण प्रतीतः स्यात्। यदाभिधायां इषुव्यापारवद् भेदकता तर्हि स इषुः व्यङ्ग्यपर्यन्तं गत्वा पुनः विलोमगत्या पुनः वाच्ये एव कथं तात्पर्यं स्थापयति इषुव्यापारः भिन्नं लक्ष्यं पुनः न भिनत्ति।

मूलग्रन्थः

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्वमपि इति वाचकत्वमेव न व्यञ्जकत्वम्=वाच्यव्यङ्ग्ययोः वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्। अथ वाचक-व्यञ्जकयोरपि वैधर्म्यं भवति इति उपक्रमते आचार्यः। तद् वाचकाः सुष्ठुगृहीतसङ्केताः भूत्वा वाच्यान् बोधयन्ति, व्यञ्जकानां तु सर्वत्र सङ्केतग्रहस्य अपेक्षा न भवति। क्वचिन् निरर्थकानाम् अपि शब्दानां एवञ्च इङ्गितादीनां व्यञ्जकत्वं स्वीक्रियते। तस्माद् वाचकाः व्यञ्जकेभ्यः भिन्नाः। किञ्च 'वाणीरकुडङ्गनोड्डीने' त्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति=अत्र सिंहावलोकनेन पुनः अभिधायाः इषुव्यापारवद् दीर्घतरत्ववादिनं प्रतिकरोति। यथा, यत्र वाणीरेत्यादिपद्ये दत्तसङ्केतः लतागहने प्राप्तः इति व्यङ्ग्यं प्रतीयते। किन्तु तद् विप्रलम्भपोषणे असमर्थम्। वाच्यमेव रसं पोषयति। चारुत्वाद्वाच्यमेव तात्पर्यतः ग्रहीतः। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये अतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम्=तत्र व्यङ्ग्यस्य अप्रधानभावस्थले अतात्पर्यरूपः व्यङ्ग्यः तस्माद् अभिधायाः अविषयोऽपि प्रतीयमानः भवति। तद्यदि व्यञ्जना न स्वीक्रियते चेत् सोऽर्थः कस्य व्यापारस्य विषयः स्यात्? अभिधायाः इषुरिव व्यापारक्षमता तु तात्पर्यं यावद् गच्छति तर्हि अतात्पर्यभूतं प्रतीयमानमर्थं विषयी न करोति। तथापि व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानत्वात् तस्य बोधाय कश्चिद्व्यापारः स्वीकर्तव्यः, स एव व्यञ्जनव्यापार इति निर्विवादः।

बोधप्रश्नः

९. 'व्यञ्जकोऽर्थापेक्ष एव' इति कथनं परीक्ष्य उच्यताम्।
१०. वाचकत्वनिर्णयविधिः कः?
११. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणेषु यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति राद्धान्तः कथं व्यभिचरति।

२९.७ सारांशः

तु बहुविधः भेदः प्रदर्शितः तस्मादुभयोरैक्यकल्पना व्यर्था एवेत्युक्तं भवति।

बोधप्रश्नः

६. अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः मूलग्रन्थे कतिधा उदाहृतः।
७. 'पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य भेदेऽपि यद्येकत्वम्।' इत्युक्तिः रसबोधावसरे व्यभिचरति रसस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपत्वात् न वेति विविच्य वक्तव्यम्।
८. किं नाम विरुद्धधर्माध्यासः?

२९.६ वाचकव्यञ्जकयोः भेदः

२९.६.१ अत्र कश्चिद् व्यञ्जनशक्तिविरोधी पुनरुत्थाय वदेत्—भवता यत् स्वरूप-कालाश्रय-निमित्त-कार्य-विषयवैधर्म्यं महता प्रयत्नेन प्रतिपादितम्। तत् सर्वम् अभिधाया एव सहकारिभेदमात्रम्। तात्पर्यतः एव तेषां वैधर्म्याणाम् उपलिब्धः भवति नान्यथा। तस्मादापातत एव विरुद्धधर्मदर्शनं क्रियते ध्वनिवादिना स्वमतस्थापनव्यामोहग्रस्तत्वात्। तत्त्वतस्तु दीर्घतरीभूताया एव स्वभावः सर्वः इति बोद्धव्यः।

मम्मटाचार्यः पुनः समाधातुमुपक्रमते— न हि वाच्यव्यङ्ग्ययोरेव भेदः अपितु वाचक-व्यञ्जकयोरपि अन्योन्याभावः वर्तते। वाचक एव वाच्यमभिधत्ते। वाचकस्य वाचकत्वं कथं निश्चीयते इति जिज्ञासायाम् एवम् अवगच्छेद्—यस्य शब्दस्य योऽर्थः वाच्य इत्युच्यते तस्य अर्थस्य पूर्वपरिज्ञानं न भवति। अर्थस्य पूर्वपरिज्ञाने सति तस्य शब्दस्य तस्मिन्नर्थे वाचकत्वं ज्ञातुम् अशक्यं स्यात्। तस्मात् सङ्केतितार्थज्ञानस्य अपेक्षा भवति वाचकत्वस्य निर्णये। यदि कस्यचित् फ्रेञ्चभाषायां वदति सति शब्दे वाक्ये वा 'कस्य अर्थस्य असौ शब्दः वाचक' इति सङ्केतग्रहाभावात् फ्रेञ्चशब्दस्य वाचकता न निर्णेतुं शक्यते। तथैव कम्बुग्रीवात्मकस्य अर्थस्य हेत्वन्तरात् पूर्वपरिज्ञाने घटपदोच्चारणकाले अस्मात् शब्दाद् अयमेवार्थः बोद्धव्य इत्याकारकसङ्केतस्य अभावे घटपदं कम्बुग्रीवात्मकवस्तुनः वाचकं इति न ज्ञातुं शक्यते। गृहीतसङ्केते एव शब्दे वाचकता भवति।

द्वितीयोल्लासे सप्तमसूत्राध्ययनप्रसङ्गे त्वया अधीतं यद् अगृहीतसङ्केतस्य शब्दस्य अर्थप्रतीतिः न भवति। यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे अव्यवधानेन सङ्केतः गृह्यते स एव शब्दः तस्य अर्थस्य वाचक इति वक्तुमर्हति।

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वं संयोगविप्रयोगादिभिः नियन्त्रितं भवति। एषोऽपि विषयः पूर्वं वितत्य पाठितम्। तस्मादत्र सङ्ग्रहेणैवोक्तम्।

२९.६.२. व्यञ्जकस्य तु न तथा भवति कथा। क्वचिद् अर्थस्य पूर्वपरिज्ञानेऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते। यथा—द्वितीये उल्लासे उदाहृते 'भद्रात्मनो' इति श्लोके सर्वेषां राजविशेषणानां वाच्यरूपत्वात् पूर्वपरिज्ञानेऽपि गजरूपः व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयत एव। अपि च तत्र गजरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकता न सङ्केतितार्थमपेक्षते सङ्केतितार्थस्य अव्यवधानेनोपस्थितेः।

अथ व्यञ्जकत्वन्तु अर्थेऽपि भवति यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र तटरूपलक्ष्यार्थे पावनत्वादिव्यञ्जकत्वम्।

किं बहुना, अवाचकेऽपि नेत्रवक्त्रसङ्केत-सङ्गीत-कोलाहलादिषु रति-क्रोध-रस-सम्पर्दादि-व्यञ्जकतां सर्वेऽनुभवन्ति। तस्मान् न वाचक एव व्यञ्जक इति स्थितम्।

२९.६.३. य इषोरिवदीर्घव्यापारेण व्यङ्ग्यम् लभ्यमिति वदति। तं प्रत्यपि सिंहावलोकनन्यायेन सोदाहरणं दूषणं प्रदर्शयति आचार्यः। तद्यथा—असुन्दरव्यङ्ग्यप्रकरणे पञ्चमे

वानीरकुञ्जोड्डीनयशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।

गृहकर्मव्यापृतायाः बध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥ इति संस्कृतम्।

मूलं प्राकृत एव। अत्र पक्षीणाम् उड्डयनजन्यस्य कोलाहलस्य श्रवणेन यस्मै सङ्केतः दत्तः स इदानीं घनकुञ्जं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यम् प्रतीयते। कोलाहलश्रवणमात्रेणैव उत्कण्ठातिशयाद् युवत्या अङ्गानि स्वेदरोमाञ्चादिभिः शिथिली भवन्ति इति वाच्यम्। रसोऽत्र विप्रलम्भभृङ्गारः। औत्सुक्यम् अनुभावः, तस्य उत्कर्षः शकुनिकोलाहलश्रवण- समनन्तरमेव प्रकटेन अङ्गावसादेन क्रियते। अत्र विप्रलम्भायाः अनङ्गपारतन्त्र्यं वाच्येनैव बोध्यते। तस्माद् वाच्यम् एव रसं पुष्पाति। व्यङ्ग्योर्थस्तु वराकः वाच्यमुखापेक्षी सन् चमत्कारोत्पादने अकिञ्चित्करः सञ्जातः। तर्हि काव्ये प्रतीयमानार्थः अभिव्यक्तः तथापि तस्य अरुचिरत्वात् वाच्यस्य च रसोत्कर्षाधायकत्वात् काव्यसौन्दर्यं वाच्ये एव तात्पर्यं लभते। अत्र व्यङ्ग्योऽर्थः गुणीभूतः अप्रधानः तस्माद् अतात्पर्यभूतः, 'वानीर...कोलाहलम्' इति शब्दस्य अभिधेयः नास्ति तथापि अजागलस्तनवत् प्रतीयत एव, तद् अभिधया अप्राप्तोऽर्थः व्यञ्जनां विहाय केन व्यापारेण प्रतीतः स्यात्। यदभिधायां इषुव्यापारवद् भेदकता तर्हि स इषुः व्यङ्ग्यपर्यन्तं गत्वा पुनः विलोमगत्या पुनः वाच्ये एव कथं तात्पर्यं स्थापयति इषुव्यापारः भिन्नं लक्ष्यं पुनः न भिनत्ति।

मूलग्रन्थः

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्वमपि इति वाचकत्वमेव न व्यञ्जकत्वम्=वाच्यव्यङ्ग्ययोः वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्। अथ वाचक-व्यञ्जकयोरपि वैधर्म्यं भवति इति उपक्रमते आचार्यः। तद् वाचकाः सुष्ठुगृहीतसङ्केताः भूत्वा वाच्यान् बोधयन्ति, व्यञ्जकानां तु सर्वत्र सङ्केतग्रहस्य अपेक्षा न भवति। क्वचिन् निरर्थकानाम् अपि शब्दानां एवञ्च इङ्गितादीनां व्यञ्जकत्वं स्वीक्रियते। तस्माद् वाचकाः व्यञ्जकेभ्यः भिन्नाः। किञ्च 'वाणीरकुडङ्गनोड्डीने' त्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यञ्ज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति=अत्र सिंहावलोकनेन पुनः अभिधायाः इषुव्यापारवद् दीर्घतरत्ववादिनं प्रतिकरोति। यथा, यत्र वाणीरेत्यादिपद्ये दत्तसङ्केतः लतागहने प्राप्तः इति व्यङ्ग्यं प्रतीयते। किन्तु तद् विप्रलम्भपोषणे असमर्थम्। वाच्यमेव रसं पोषयति। चारुत्वाद्वाच्यमेव तात्पर्यतः ग्रहीतः। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये अतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम्=तत्र व्यङ्ग्यस्य अप्रधानभावस्थले अतात्पर्यरूपः व्यङ्ग्यः तस्माद् अभिधायाः अविषयोऽपि प्रतीयमानः भवति। तद्यदि व्यञ्जना न स्वीक्रियते चेत् सोऽर्थः कस्य व्यापारस्य विषयः स्यात्? अभिधायाः इषुरिव व्यापारक्षमता तु तात्पर्यं यावद् गच्छति तर्हि अतात्पर्यभूतं प्रतीयमानमर्थं विषयी न करोति। तथापि व्यङ्ग्यस्य प्रतीयमानत्वात् तस्य बोधाय कश्चिद्व्यापारः स्वीकर्तव्यः, स एव व्यञ्जनव्यापार इति निर्विवादः।

बोधप्रश्नः

९. 'व्यञ्जकोऽर्थापेक्ष एव' इति कथनं परीक्ष्य उच्यताम्।
१०. वाचकत्वनिर्णयविधिः कः?
११. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणेषु यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति राद्धान्तः कथं व्यभिचरति।

२९.७ सारांशः

वाच्यस्य तादात्म्यं व्यङ्ग्येन कथमपि कर्तुं नार्हति। आभिधाव्यापारस्य दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्ता अपि व्यङ्ग्यं वाच्ये न अन्तर्भावयितुं क्षमते। यतः व्यङ्ग्यस्य अभिधावृत्तिः सर्वतोभावेन भिन्नवृत्त्या बोधः सञ्जायते। सा वृत्तिः व्यञ्जना एवेति वक्तव्या। अस्याः प्रसिद्धवृत्तितो वैलक्षण्यनिश्चयकाः हेतवः भूयांसः सन्ति। यथा हि-

स्वरूपभेदः- स च बहुमुखः-

१. क्वचिद् विधिः वाच्यः। निषेधः व्यङ्ग्यः।
२. क्वचिन् निषेधः वाच्यः। विधिः व्यङ्ग्यः।
३. क्वचिन् निन्दा वाच्या। स्तुतिः व्यङ्ग्या।
४. क्वचित् स्तुतिः वाच्या। निन्दा व्यङ्ग्या।
५. क्वचित् संशयः वाच्यः। निश्चयः व्यङ्ग्यः।

कालभेदः- उभयोः ग्रहणे कालस्य पूर्वपश्चाद्भावित्वेन भेदः भवति। आदौ वाच्यस्यावगमः भवति, पश्चाद्व्यङ्ग्यस्य समुन्मीलनं भवतीति सर्वत्र अनुभूयते। एतावता वाच्यबुद्धिः व्यङ्ग्यप्रतीतौ विरोधं बाधां वा नोपस्थापयति। यथा दीपः आत्मानं प्रकाशयन् परेषां विषयाणां प्रकाशकः तद्वदेव प्रतिभानैर्मल्याद् व्यञ्जकत्वं स्वात्मानं प्रकाशयदेव व्यङ्ग्यमर्थं प्रकाशयति। यथा अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनौ व्यञ्जकत्वं स्वयं प्रकाशितो भवन्नेव व्यङ्ग्यं प्रकाशयति।

आश्रयभेदः- वाच्यः पूर्णावयवं शब्दम् आश्रित्य अवगम्यते। व्यङ्ग्यं तु व्यञ्जनक्षमं शब्दं वर्णं शब्दार्थं वर्णरचनाप्रकारं वा आश्रित्य प्रकाशते।

कारणभेदः- उभयोरुत्पत्तिकारणम् अपि पृथग्वर्तते। वाच्यं व्याकरणकोशमीमांसादि-ज्ञानबलेन उत्पद्यते व्यङ्ग्यञ्च प्रतिभानशक्तिसामर्थ्याद् उत्पद्यते।

कार्यभेदः- वाच्योऽर्थः बोद्धताम् उत्पादयति। व्यङ्ग्योऽर्थः सहृदयत्वं प्रतिष्ठापयति।

विषयभेदः- क्वचिद् वाच्यस्य सम्बोध्यः अन्यः व्यङ्ग्यस्य च अन्यः। यथा- 'कस्य न वा भवति रोषो' इति श्लोके दृश्यते।

तस्माद् वाच्यव्यङ्ग्ययोः अन्योन्याभावरूपस्य भेदस्य भेदकारणस्य च प्रदर्शनम् अस्मिन् प्रकरणे सुष्ठु रूपेण कृतम्। एतावति भेदे, भेदकारणे च सत्यपि यदि कश्चिद् वाच्य-व्यङ्ग्ययोः ऐक्यं पश्यति। तर्हि तेन सर्वत्रैव नीलपीतादौ घटपटादौ भेदव्यवहारः न कर्तव्यः। सर्वत्रैव अद्वैतभावना एव स्यात्। किन्तु सः स्वयमेव अभिधालक्षणयोरपि भेदं पश्यति। तद् व्यञ्जनायाम् इयम् अक्षमा का? व्यञ्जना हि अनिवारणीया अस्ति। तत् स्वीकुर्यात्।

वाचकव्यञ्जकयोरपि भेदः भवति। यतः अगृहीतसङ्केतः शब्दः न वाचकपदमधि रोहति। यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे अव्यवधानेन सङ्केतः गृह्यते स एव तस्य वाचक इति। यो हि व्यञ्जकः सः सङ्केतितार्थं नापेक्षते। अपि च अशब्देऽपि सङ्केत-सङ्गीतादिषु रत्यादिव्यञ्जकता राजते। तस्मान् न वाचक एव व्यञ्जकः। गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे व्यङ्ग्यार्थस्य सत्त्वात्तस्यास्त्येव पृथक् सत्ता।

२१.८ शब्दावली

१. अभिसरणम् - स्त्रीपुंसोरन्यतरस्य अन्यतरार्थं प्रणयसङ्केतस्थलं

२.	चमत्कृतिः	—	आस्वादबुद्धिः।
३.	प्रतिभानैर्मल्यम्	—	त्वरितसंवादबुद्धिः।
४.	प्रत्यवस्कन्दनावसरः	—	प्रचण्डधर्षणस्य समयः।
५.	विदग्धः	—	सहृदयः।
६.	विरुद्धधर्माध्यासः	—	अन्योन्याभावः।
७.	शब्दार्थशासनज्ञानम्	—	व्याकरणमीमांसाशास्त्रयोः ज्ञानम्।

२९.९ सन्दर्भग्रन्थः

पूर्वोक्ताः।

२९.१० सहायकग्रन्थः

पूर्वोक्ताः।

२९.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. उचितविकल्पचिह्नाङ्केन विशदीकरोतु—

‘वाच्यः अर्थः सर्वदा एकरूपः एकभवति।’

क. इति कथनं प्रतिपत्तुः प्रकारभेदेऽपि सङ्गच्छते।

ख. इति कथनं प्रतिपत्तुः प्रकारभेदे कथमपि न सङ्गच्छते।

२. रिक्तं पूरयत—

व्यङ्ग्यस्य नानात्वे प्रकरणादिसहाया बोद्धुः प्रतिभा हेतुः।

३. सकलाधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः सैन्धवमानयेति वदन्ति चेदभिधेयोऽपि बहुसङ्ख्यः तर्हि व्यङ्ग्यार्थस्य अनवधित्वे कः विशेषः?

नानार्थकानां शब्दानां नियमनं संयोगादिभिः भवत्येव। किञ्चात्र सर्ववाच्यैः सह सर्वव्यङ्ग्यानां भेदविचारः न प्रवर्तितः। अपितु गतोऽस्तमर्क इति वाक्यस्य वाच्येन सह अस्यैव व्यङ्ग्यस्य भेदकथन-प्रकरणमस्ति।

४. ‘शिवनिन्दाभासं नैमित्तिकं कल्पयित्वैव कपालिपदप्रयोगोऽत्र जातः। शिवनिन्दारूपार्थस्य परिज्ञानं हि दीर्घाभिधयैव कर्तुं शक्यते। किमर्थं व्यञ्जनास्वीकारगौरवे अभिनिवेशः।’ इति ध्वनिदृशा समाधीयताम्।

वस्तुतः वाच्यव्यङ्ग्ययोः परस्परं वैधर्म्यं भवति। तस्मात् परस्परभिन्नधर्मयोः अर्थयोः प्रतिपादनम् एकेन एव व्यापारेण कर्तुं न शक्यते। अपितु व्यापारभेदेन एव तयोः प्रतिपादनं कर्तुमर्हति। वाच्योऽर्थः आबालविदग्धम् एक एव भवति तस्य एकरूपतायां न कश्चित् सन्दिहानो भवति। वाच्ये एकरूपतया सर्वबोध्यता न स्यात्तर्हि ‘अस्माच्छब्दाद् अयमेवार्थः बोद्धव्यः’ इत्याकारिका प्रतिपत्तिरपि न सम्भवेत्। अभिधानकोशस्य

व्यवस्था अस्तङ्गच्छेत्। व्याकरणशास्त्रे 'अस्य प्रत्ययस्य अस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्याद्' इति व्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना स्यात्। एवं हि शक्यतावच्छेदकस्य एकरूपत्वाद् अनुभवसिद्धं हि वाच्यार्थबोधस्य सर्वान् प्रति एकरूपता। कपालिपदं कपालधारके एव शक्तम्। कपालिपदेन कपालवत्वविशिष्टः पुरुषविशेष एव गृहीतो भवति। अभिधेयार्थस्य बोधानन्तरं प्रसङ्गवशात् प्रयोक्तुः चातुर्याद् बोद्धुः स्वप्रतिभया विशिष्टोऽर्थं अनुसन्धीयते। बोद्धुः प्रतिभायाम् अभिधायाः दीर्घता कुण्ठितगतिरेवास्ति।

५. अधोलिखितवाक्ययोः किं ध्वनिसिद्धान्तवादिनः मतम्?

(क) वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशय-निश्चयभेदः वक्तुः भेदेन दृश्यते।

(ख) वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशय-निश्चयभेदः प्रतिपत्तुः भेदेन प्रकाशते।

६. अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदः कतिधा उदाहृतः।

बहुमुखः भवति वाच्यव्यङ्ग्ययोः भेदः। अत्र ग्रन्थे एवमुदाहृतः—

१. क्वचिद् विधिः वाच्यः। निषेधः व्यङ्ग्यः।

२. क्वचिन् निषेधः वाच्यः। विधिः व्यङ्ग्यः।

३. क्वचिन् निन्दा वाच्या। स्तुतिः व्यङ्ग्या।

४. क्वचित् स्तुतिः वाच्या। निन्दा व्यङ्ग्या।

५. क्वचित् संशयः वाच्यः। निश्चयः व्यङ्ग्यः।

७. 'पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य भेदेऽपि यद्वैकत्वम्।' इत्युक्तिः रसबोधावसरे रसस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपत्वात् व्यभिचरति न वेति विविच्य वक्तव्यम्।

असंलक्ष्यत्वात्तत्र क्रमाभावः न कल्पनीयः। तत्रापि सूक्ष्मकालभेदः अस्त्येव। अतः रसबोधावसरे कालभेदस्य व्यभिचारशङ्का व्यर्था एव।

८. किं नाम विरुद्धधर्माध्यासः?

यत्र पदार्थयोः परस्परं वैधर्म्यं प्रमाणादिना ज्ञायते तत्र अन्योन्याभावस्य ग्रहणं भवति। पटे घटो नास्ति, घटे पटो नास्ति इति ज्ञानमेव विरुद्धधर्माध्यास इत्युच्यते।

९. व्यञ्जकोऽर्थापेक्ष एव इति कथनं परीक्ष्य उच्यताम्।

अत्र एव इति न स्यात्। व्यङ्ग्यं क्वचिदर्थमपेक्षते, यथा—अर्थान्तर-सङ्क्रमितवाच्यध्वनौ। क्वचिच्च स्वप्रकाशनाय अर्थं नापेक्षते, यथा—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनौ। सङ्गीते इङ्गितादौ वा।

१०. वाचकत्वनिर्णयविधिः कः?

लोकव्यवहारे 'अस्माच्छब्दादयमेवार्थः बोद्धव्यः' इति काचित् व्यवस्था भवति। इयं व्यवस्था सङ्केतग्राहिकेति कथ्यते। अनया व्यवस्थया गृहीतसङ्केतः शब्दः अव्यवधानेन त्वरितमेव सङ्केतितविषयस्य अर्थविशेषम् अभिदधाति। कस्यापि शब्दस्य वाचकता शक्तिग्राहकव्यवस्थानुरोधेन एव निश्चीयते।

११. गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणेषु यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति राद्धान्तः कथं व्यभिचरति।

तात्पर्यवादिना उच्यते यद् व्यङ्ग्यं तात्पर्यान्नातिरिच्यते। किन्तु यत्र व्यङ्ग्यं गुणीभूतत्वात् अतात्पर्यरूपं जातं तत्र प्रतीयमानार्थज्ञानाय तात्पर्यवृत्तिः अनवकाशा एव। तस्माद् गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे व्यञ्जना एव प्रतीयमानमर्थं प्रकाशति इत्येव विकल्पः, अतोऽसौ सिद्धान्तः तत्र व्यभिचरितः।

लक्षणया व्यञ्जनाया अगतार्थता

२९.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१. वाच्योऽर्थः नियतः व्यङ्ग्योर्थः अनवधिः। इत्यस्य किं तात्पर्यम्।
२. 'मात्सर्येति' श्लोके भवदभिमतं व्यङ्ग्यं किम् इति विशदरूपेण उपस्थाप्यताम्।
३. 'विरुद्धधर्माध्यासः' इत्यस्य कः अभिसन्धिः?
४. 'गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे व्यङ्ग्यार्थस्यापि दीर्घतरीभूतया अभिधया बोधः स्यात्।' इति मतं विविच्य वक्तव्यम्।

—♦—

त्रिंशः पाठः (लक्षणयां व्यञ्जनाया अगतार्थता)

पाठसरचना

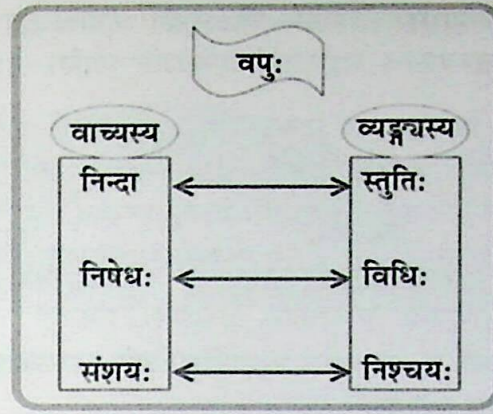
- ३०.१ प्रस्तावना
 ३०.२ उद्देश्यम्
 ३०.३ लक्षणीयार्थस्य नानात्वम्
 मूलग्रन्थः- (ननु ...प्रतीयमानो नाम)
 बोधप्रश्नः
 ३०.४ व्यङ्ग्यार्थस्य बहुविधसम्बन्धत्वात् लक्षणया अगतार्थता
 ३०.४.१ नियतसम्बन्धः
 ३०.४.२ अनियतसम्बन्धः
 ३०.४.३ संबद्धसम्बन्धः
 मूलग्रन्थः- (उच्यते...प्रतिपादितम्, तत्र...निधुवनविलसितमिति)
 बोधप्रश्नः
 ३०.५ अभिधासमेव लक्षणा
 मूलग्रन्थः- (यथा च...अनपह्नवनीय एव)
 बोधप्रश्नः
 ३०.६ सारांशः
 ३०.७ शब्दावली
 ३०.८ सन्दर्भग्रन्थः
 ३०.९ सहायकग्रन्थः
 ३०.१० बोधप्रश्नोत्तराणि
 ३०.११ अभ्यासप्रश्नाः

३०.१ प्रस्तावना

ऊनत्रिंशे पाठे वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्बहुमुखभेदोऽपाठि। न मात्रम् वाच्य-व्यङ्ग्ययोरपितु तयोः करणयोर्वाचक-व्यञ्जकयोरपि मिथः यद्वैलक्षण्यं तत् प्रत्यपादि। तद्यथा-

- व्यङ्ग्यस्य अभिधावृत्तिः भिन्नवृत्त्या बोधाद् अभिधायाः दीर्घदीर्घतरव्यापारवत्ता वाच्ये व्यङ्ग्यमन्तर्भावयितुम् अक्षमा।
- अभिधालक्षणातात्पर्यावृत्तिः व्यञ्जनायाः भेदगमकाः केचन हेतवः सन्ति। यथा-

बहुमुखस्वरूपभेदः- क्वचिद् विधिः वाच्यः, निषेधः व्यङ्ग्यः। क्वचिन् निषेधः वाच्यः, विधिः व्यङ्ग्यः। क्वचिन् निन्दा वाच्यः, स्तुतिः व्यङ्ग्यः। क्वचित् स्तुतिः वाच्यः, निन्दा व्यङ्ग्यः। क्वचित् संशयः वाच्यः, निश्चयः व्यङ्ग्यः इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः परस्परं विपरीतं स्वरूपं वर्तते। यथा तालिका-

कालभेदः— सर्वत्र स्थलेषु आदौ वाच्यस्य बोधः ततः व्यङ्ग्यस्योन्मीलनमनुभूयते। व्यङ्ग्यस्य दीपवत् स्वप्रकाशरूपत्वाद् अत्र विशेषो यद्वाच्यबुद्धिः व्यङ्ग्यप्रकाशने न विरुध्यति न वा बाधते। यथा दीपः आत्मानं प्रकाशयद् एव विषयं प्रकाशयति तथा प्रतिभानैर्मल्यबलेन व्यञ्जनावृत्तिः स्वात्मानं प्रकाशयन्ती व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति।

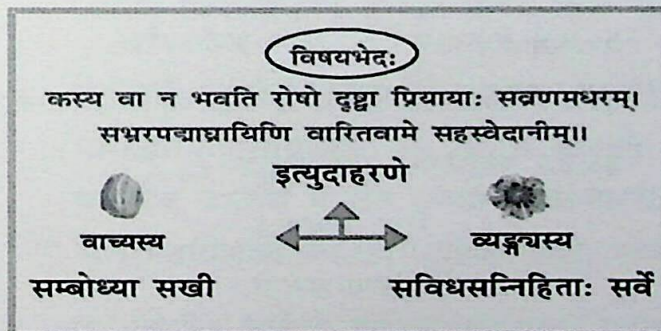
आश्रयभेदः— वाच्यः पूर्णावयवं शब्दम् आश्रित्य अवगम्यते। व्यङ्ग्यं तु व्यञ्जनक्षमं शब्दं, वर्णं, शब्दार्थं, वर्णरचनापद्धतिं, अशब्दरूपमभिनयादिं वा आश्रित्य कविप्रस्तावगरिम्णा प्रकाशते। प्रदर्शनचित्रम्—

आश्रयः	
वाच्यस्य	व्यङ्ग्यस्य
सावयवः शब्दः	सावयवः शब्दः, तदर्थः, शब्दकदेशः, वर्णः, वर्णरचनापद्धतिः, सङ्केताभिनयादयः

कारणभेदः— वाच्य-व्यङ्ग्ययोरुत्पत्तिहेतुरपि अन्योन्यं भिद्यते। वाच्यं शब्दशासनभूत-व्याकरणकोशादिशास्त्रज्ञानेन अथ च अर्थशासनभूतमीमांसावैशेषिकादिशास्त्रज्ञानेन उत्पद्यते, व्यङ्ग्यञ्च प्रतिभाबलाद् ध्वन्यते।

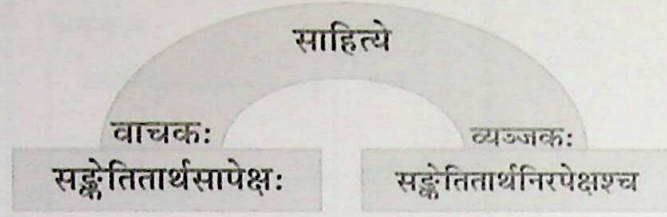
कार्यभेदः— वाच्योऽर्थः बोद्धृत्वं, व्यङ्ग्योऽर्थश्च सहृदयत्वं करोतीति कार्यभेदः।

विषयभेदः— क्वचिद् वाच्यस्य सम्बोध्यः अन्यः व्यङ्ग्यस्य च अन्यः। यथा—

- एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः अन्योन्याभावरूपत्वं प्रदर्शितम्। एतावति भेदे, भेदकारणे च सति वाच्य-व्यङ्ग्ययोरभेदः न कर्तव्यः। अन्यथा सर्वत्रैव अद्वैतभावना स्यात्। यः अभिधालक्षणयोरपि भेदं पश्यति स एव अभिधाव्यञ्जनयोरभेदं कथं न स्वीकुर्यात्।

- वाचकव्यञ्जकयोरपि भेदः गृह्यते। गृहीतसङ्केतः शब्दः वाचक इत्युच्यते, व्यञ्जकश्च सङ्केतितार्थनिरपेक्षोऽपि भवति।

- अपि च अवाचकेषु सङ्केतादिषु अपि व्यञ्जकता भवति। तस्मान् न वाचक एव व्यञ्जकः।
- गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे व्यङ्ग्यार्थस्य उपस्थितिः तस्य पृथक् सत्तां प्रमाणयति।
इति विषयाः पूर्वपाठव्याख्याने भवता सम्यगधीताः।

३०.२ उद्देश्यम्

अस्मिन् पाठे भवान् येषु विषयेषु पठति ते हि—

३०.३ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः समानाश्रयत्वपरीक्षणम्—

३०.३.१ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः नानात्वस्वरूपपरीक्षणम्।

३०.३.२ लक्ष्यनानात्वस्य व्यङ्ग्यनानात्वेन सह वैधर्म्यम्—

- लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः प्रकरणादिसापेक्षत्वपरीक्षणम्।
- लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः शब्दार्थायत्ततायाः परीक्षणम्।

३०.४ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः वैय्यधिकरण्यसाधनम्—

३०.४.१ लक्षणाया अभिधापुच्छभावद्योतनम्।

३०.४.२ व्यङ्ग्यस्य सर्वाकारेण अनैयत्यम्।

३०.४.३ विवक्षितान्यपरवाच्ये व्यञ्जनायाः प्रसक्तिः।

३०.४.४ लक्षणास्थले व्यञ्जनस्य अपरिहार्यता।

३०.४.५ व्यञ्जनस्य अभिधालक्षणातात्पर्यवृत्तिभ्योऽतिरिक्तवृत्तित्वम्।

३०.४.६ व्यङ्ग्यार्थस्य सम्बन्धबहुत्वम्—

- नियत-सम्बन्धः।
- अनियत-सम्बन्धः।

३०.४.६.३ सम्बद्ध-सम्बन्धः।

इत्येते विषया अस्मिन् पाठे विविच्य पाठ्यन्ते। सावधानम् अवधेयम्।

३०.३ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः समानाश्रयत्वपरीक्षणम्

अथ मम्मटाचार्यः शास्त्रदृष्ट्या वाच्येन, वाच्यभेदेन वा तात्पर्यार्थेन व्यङ्ग्यार्थः तादात्म्यापन्नः

नास्तीति प्रत्यपीपदत्। इदानीं वाच्यस्य निकटवर्ती लक्ष्योऽर्थः व्यङ्ग्यार्थमात्मसात्कर्तुमक्षम इति व्याचिख्यापयिष्योपक्रमते।

लक्षणया व्यङ्गनाया अगतार्थता

शब्दार्थशासनविद्धिः विपश्चिद्धिः शब्दो वाचको वा लाक्षणिको वेति द्विधा प्रतिपादितः। अतश्च शब्दव्यापारोऽपि अभिधालक्षणा-भेदेन द्विधैव स्याताम्, तयोश्च विषयौ शास्त्रेषु वाच्यलक्ष्याविति विनिश्चितम्। अथ या युक्तयोऽभिधायाः प्रतीयमानाद् वैलक्षण्य- प्रतिपादनाय व्यक्तिवादिना उपस्थापिताः। ताश्चैवं बोद्धव्याः-

- वाच्यः एकरूपः नियतः, व्यङ्ग्यश्च प्रकरणवक्तृबोद्धव्यवैष्टिचेन बहुरूपोऽनियतः भवति।
- वाच्यः शास्त्रे विशेषव्यपदेशस्य हेतुर्नास्ति, व्यङ्ग्यश्च अर्थान्तरसङ्क्रामितादि-ध्वनिभेदप्रकरणे उक्तानां बहूनां समाख्यानां प्रयोजकः।
- वाच्यस्य अवगमः शब्दाधीन एव, व्यङ्ग्यस्य तु क्वचिच्छब्दाधीनः क्वचिच्चार्याधीनोऽस्ति।

तर्हि मास्तु वाच्यव्यङ्ग्ययोस्तादात्म्यम्। लक्ष्यार्थे तु त्वदुक्तास्सर्वा युक्तयः घटिताः सन्ति। इति पूर्वपक्षस्याभिप्रायः।

३०.३.१ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः नानात्वस्वरूपपरीक्षणम्

वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रथमो भेदकः नानात्वं लक्ष्येऽपि वर्तते। उदाहरणम् यथा-

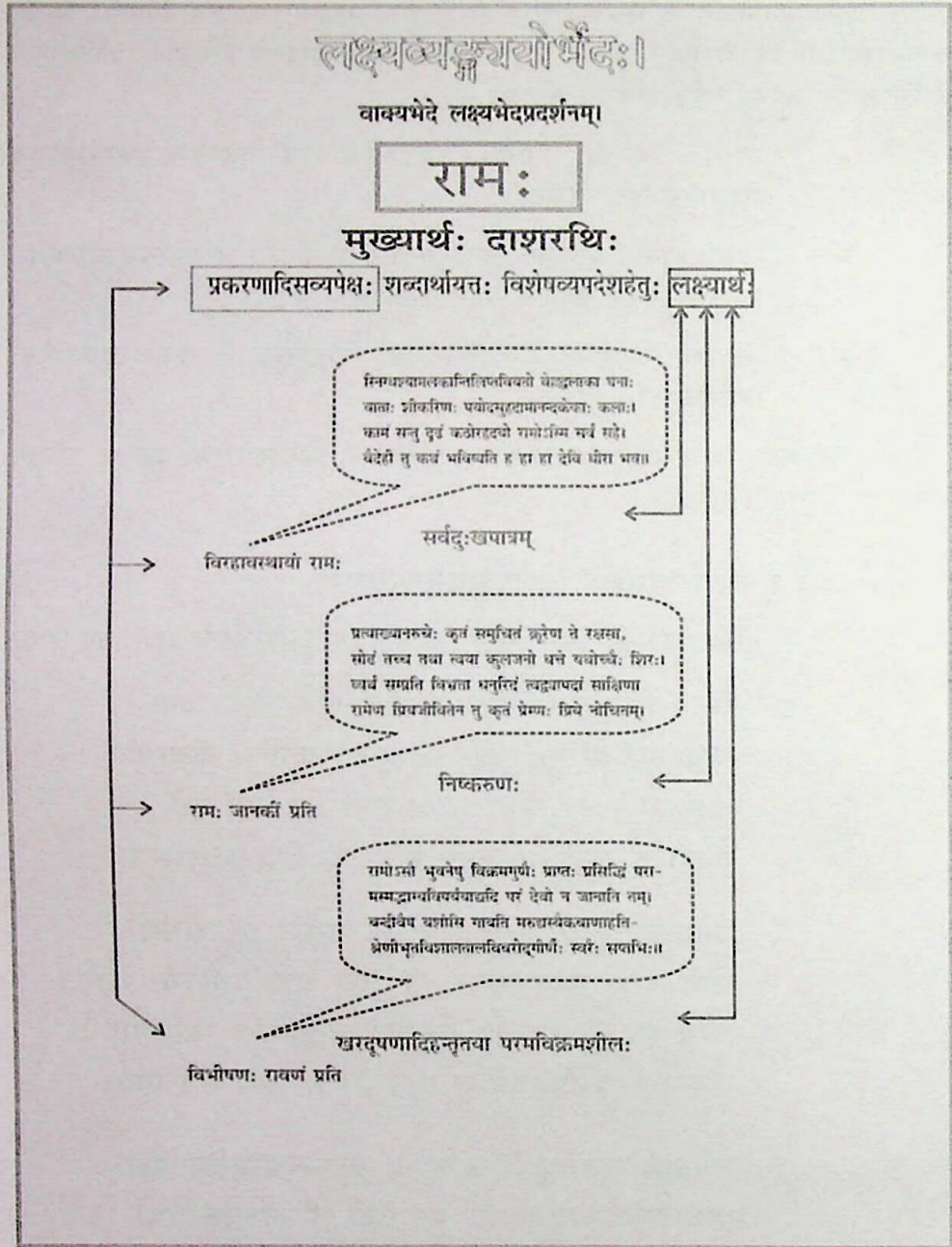
स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे।
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव॥

प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा,
सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः।
व्यर्थं सम्प्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदां साक्षिणा
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्।

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्वस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोदगीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥

अत्र 'रामोऽस्मि' 'रामेण' 'रामोऽसौ' इति स्थलेषु यथाक्रमं

गभीरदुःखसहिष्णुत्व-सीतापरित्यागरूपनिष्करुणत्वपरमपराक्रमशालित्वादयोऽर्थाः प्रकरणभेदाद् एकस्मादेव रामपदाल्लक्षणया वृत्त्या प्राप्यन्ते। सर्वे लक्षणीयार्थाः रामशब्दादनुगताः तस्माच्छब्दायत्ताः, मुख्यार्थस्य बाधं विना लक्ष्यस्य अनुपलब्धिरिति अर्थायत्ता अपि, लक्षणा वृत्तिः दाशरथिरूपमुख्यार्थेन सह अर्थान्तरं लक्षयति तस्माद् विवक्षितान्यपरवाच्यादि-विशेषसमाख्याया हेतुः लक्षणा इति लक्ष्यमेव स्यात् किमर्थं व्यङ्ग्यकल्पना।

मूलग्रन्थः

ननु=इयता ग्रन्थेन व्यञ्जनाप्रतिपिपादयिषया ये ये नानात्वम् विशेषाभिधानहेतुत्वं, शब्दार्थाधीनत्वम् इत्यादयो धर्माः व्यङ्ग्येषु प्रतिपादितास्ते लक्ष्ये एव सम्भवन्ति इति लक्षणैवास्तु किं व्यञ्जनया इति पूर्वपक्षं प्रकल्प्य लक्षणातो व्यङ्ग्यस्य विशेषपरीक्षार्थम् उपक्रमते 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' 'रामेण प्रियजीवितेन' तु कृतं प्रेम्णाः प्रियेणोचितम्। 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽर्थो नानात्वं भजते=रामोऽस्मि इति राम शब्दः प्रयोजनपरः तस्मान् मुख्येऽर्थेऽनुपपद्यते अतः दुःखसहिष्णुत्वं लक्षयति। तथैव

रामेण इत्यत्र निस्नेहत्वं, रामोऽसौ इत्यत्र अनिर्वन्ध्यप्रतापादिगुणाश्रयत्वम् इति लक्षणाया बोध्य एवार्थः। तदेवं रामशब्दः अनेकविधार्थप्रतीतेः नानात्वम् गृह्णाति, विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति=अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्येतिविशेषाभिधानस्य विषयो जायते, तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः=लक्ष्यार्थः शब्देन प्रतिपाद्यत्वात् शब्दाधीनः, मुख्यार्थबाधस्य लक्ष्योदयहेतुत्वान् मुख्यार्थज्ञानस्य अपरिहार्यत्वाद् अर्थाधीनोऽपि अस्ति, प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति=लक्षणायाः मूलं तात्पर्यस्य अनुपपत्तिः भवतीति, तत् तात्पर्यग्राहकरूपेण प्रकरण-वक्तृ-बोद्धव्यवैशिष्ट्य-सापेक्षश्चास्ति, कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम=तथा सति लक्ष्येनैवार्थेन व्यवहारः कर्तव्यः, किमर्थमविदितपूर्वः व्यङ्ग्यार्थः प्रतिपाद्यते।

बोधप्रश्नः

1. व्यङ्ग्यप्रस्तावकहेतवः लक्ष्ये कथं व्यभिचरिताः?
2. 'तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति' पङ्क्तिः विवेचनीया।

३०.३.२ लक्ष्यनानात्वस्य व्यङ्ग्यनानात्वेन सह वैधर्म्यम्

इत्थमवधेयम्—अभिधेयार्थव्यतिरिक्तः निखिल एवार्थः लाक्षणिकः इति चेत्, न, तात्पर्यार्थः अभिधेयव्यतिरिक्तः स्वीकृतः तस्य ग्रहणं तात्पर्यवृत्त्या भवति।

न च व्यञ्जनावृत्तिः नियमेन लक्षणा-समानाधिकरण्या द्वयोः नियतानियतत्वेन भेदात्, तस्माल्लक्षणैव व्यञ्जनास्थाने स्यादिति लाघवव्याजेन ध्वननं विरुध्यता आयुष्मता पूर्वपक्षिणा न वक्तव्या।

लक्ष्ये यन्नानात्वं प्रदर्शितं तद्धरि-सैन्धवादि-नानार्थ-शब्दानां नियमनवदेव नियतं वर्तते। यथा नानार्थः शब्दः एकस्मिन् प्रकरणे एकस्मिन्नेवार्थे नियतं भवति तथैव अत्र लक्ष्यं नियतं प्रतिभाति। न तु 'गतोऽस्तमर्क' इतिवत् एकस्यैव वाक्यस्य प्रकरणभेदाद् वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्याद् अर्थभेदवद् अत्र भेदो दृश्यते। 'गतोऽस्तमर्क' इत्यत्र तत्तद्व्यङ्ग्यप्रकाशनसामग्रीभूतं वाक्यम् अभिन्नमेव। किन्तु रामोऽस्मीत्यादौ हि प्रतिलक्ष्यं सामग्री भिद्यते। सामग्री नाम वर्णानामानुपूर्वी।

अभिधाया विषये एतदुक्तं भवति—द्वितीयोल्लासोक्तेन संयोगादिना वाचकतायाः नियमनं भवति, तादृशनियमनेन विवक्षायाः ग्रहणं, विवक्षाग्रहणेन तात्पर्यधियः विश्रमणम्। इदं तात्पर्यज्ञानविषयत्वमेव अभिधायाः नियतत्वम् उच्यते।

लक्षणास्थले वाच्यात् तात्पर्यज्ञानविषयताया अभावो भवति, इत्येतदर्थं लक्षणाप्रवेशः। 'गतोऽस्तमर्क' इत्यत्र वाच्यार्थज्ञानविषयताया अभावो नास्ति। तथापि व्यञ्जना प्रसज्यते। उपरि प्रदर्शितलक्ष्यस्थलेषु रामपदं सप्रयोजनं प्रयुक्तम्, तत् प्रयोजनजन्या नियतता अत्र वर्तते एव।

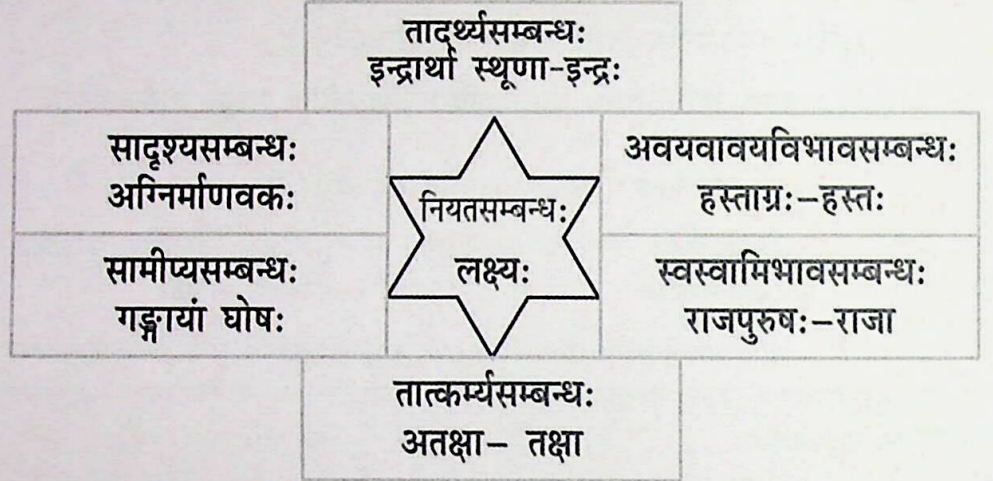
तस्माल्लक्ष्ये नानात्वदर्शनं भेदाग्रहनिबन्धनमेव। एतदुक्तं स्यात्—रामोऽसौ इत्यादौ लक्ष्यार्थस्य नानात्वं सामग्रीभेदाज् जायते, व्यङ्ग्ये सामग्र्यभेदात्। त्रिष्वपि श्लोकेषु सामग्रीभेदं प्रकरणभेदत्वेन भवता गृहीतं, 'गतोऽस्तमर्क' इतिवाक्यात् प्रतीयमाना अर्था एकसामग्रीजन्याः सन्ति। भवतु नाम कालभेदप्रयुक्तः प्रकरणभेदः।

अपि च 'कस्य न वा भवति रोषो' इति स्थले एकस्मिन्नेव देशे काले च बोद्धव्यवैशिष्ट्याद् व्यङ्ग्यं नाना भवति। इत्थमेकसामग्रीजन्याद्व्यङ्ग्यनानात्वाद् अनेकसामग्रीजन्यस्य लक्ष्यनानात्वस्य भेदम् अगृह्यता भवता लक्ष्ये नानात्वभ्रमः क्रियते।

➤ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः प्रकरणादिसापेक्षत्वपरीक्षणम्

लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः प्रकरणसापेक्षत्वे विशेषः वर्तते। तद्यथा—प्रतीयमानम् अत्यन्त-तिरस्कृतवाच्येऽपि प्रकाशते, लक्ष्यं तु मुख्यार्थे बोधयोग्यतामुपपादयितुं गृह्यते। मुख्यार्थेन सह लक्ष्यस्य सम्बन्धतिरस्कारे लक्ष्यस्य निष्प्रयोजनता स्यात्। अग्निर्माणवकः, छत्रिणो यान्ति, गङ्गायां घोष इत्यादौ वाक्यस्य तात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यज्ञानधीजनकस्य लक्ष्यार्थस्य ग्रहणं भवति। यत्र तात्पर्यमुपपन्नं तत्र लक्षणा निरवकाशा। यथा—रामः रावणं जघान इत्यत्र। अतोहि मुख्यार्थेन वक्ष्यमाणव्यवस्थितसम्बन्धेष्वन्यतमसम्बन्धा एव लक्षणा प्रवर्तते।

यदपि व्यवस्थितसम्बन्धाः पूर्वं पाठिताः तथापि प्राकरणिकत्वात् स्मार्यन्ते—

सम्बन्धव्यवस्थाविषये लक्षणा प्रवृत्तिं व्याचिख्यासुः वैयाकरणशिरोमणिः नागोजी भट्टः परमलघुमञ्जूषायां यथा प्रस्तौति तथा वामनझलकीकरकृतकाव्यप्रकाशटीकायाम् उदाहृतम्। तदपि शास्त्रज्ञानकुतूहलिभ्योऽत्र प्रदर्श्यते—

सम्बन्धत्वम्	उदाहरणवाक्यम्
तत्स्थत्वम्	गिरिर्दह्यते।
तद्धर्मत्वम्	सिंहो माणवकः।
तत्समीपत्वम्	गङ्गायां घोषः।
तत्साहचर्यत्वम्	कुन्ताः प्रविशन्ति।
तादर्थ्यम्	इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः।

➤ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः शब्दार्थायत्ततायाः परीक्षणम्

यदुक्तं लक्षणा शब्दार्थोभयसापेक्षा तस्माद्व्यञ्जनस्थानीया तत्रैतद् उक्तं भवति—

मुख्यार्थसम्बन्धम् अपेक्षयैव लक्षणायाः प्रसक्तिर्भवति। व्यञ्जना न व्यवस्थितसम्बन्धम् अपेक्षते न च नापेक्षते। सा हि क्वचित्सम्बन्धमपेक्षते। यथा—गङ्गायां घोष इत्यस्मिन् वाक्ये पावनत्वादिवोधार्थं तात्कर्म्यसम्बन्धम् अपेक्षते। यत्र मुख्यार्थबाध-तद्योग-रूढि-प्रयोजनेषु अन्यतमस्य अथ च सङ्केतग्रहस्य उपलब्धिः तत्र एव लक्षणायाः

प्रसक्तिः भवति। तथा सति लक्षणायाः शब्दार्थायत्तता सोपाधिकी तस्माच्च नियता वर्तते। अथ लक्षणायाः प्रयोजनमपि लक्ष्यं स्याद् इति कश्चिद्वदति चेत्, तदा पुनः प्रयोजनान्तरस्य अपेक्षितत्वाद् अनवस्था स्यात्। अनवस्था भिया कुत्रापि काचिदन्या वृत्तिः स्वीक्रियते चेत्, तदा यदि रण्डाविवहः स्याद् आदावेव कथं नहि। इति न्यायावतारः। प्रथमप्रयोजनमेव व्यङ्ग्यं स्वीकुर्यात्।

निरूढालक्षणायां प्रयोजनं न भवति तद्वदन्यत्रापि प्रयोजनमनपेक्ष्यैव लक्षणा भवेदिति कश्चिद्वदति चेत्तदसङ्गतमेव। निरूढायाम् सङ्केतग्रहस्य तु आवश्यकता अस्त्येव। मुख्यार्थसङ्केतग्रहं विना रूढिः कुत्र प्रसरेत्। कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलपदस्य मुख्यार्थग्रहणे वाक्यस्य तात्पर्यमनुपपन्नं, तदा विवेकचक्रसम्बन्धं गृहीत्वा चतुर इत्यर्थे रूढिः प्रसिद्ध्यति। एतत्सर्वं भवता पूर्वं पठितम्।

इत्थं लक्षणायाः शब्दार्थायत्तता सर्वाकारेण नियता।

व्यञ्जना तु मुख्यार्थमपि नापेक्षते क्वचित्। व्यञ्जनस्य सम्बन्धापेक्षा नियमेन न भवति, क्वचिद् व्यवस्थितसम्बन्धं विनापि व्यञ्जना प्रवर्तते। यथा—‘भद्रात्मनो’ इत्यत्र गजरूपव्यङ्ग्यस्य व्यवस्थितः सम्बन्धः मुख्यार्थेन सह न घटते।

क्वचिच्च वक्ष्यमाणरीत्या सम्बद्धसम्बन्धं सम्बन्धपरम्परां वा गृहीत्वा प्रवर्तते। तस्माद् व्यञ्जनस्य नियतता इत्थन्तया वक्तुं न युज्यते।

मूलग्रन्थः

उच्यते=सिद्धान्तपक्षोपस्थाप्यते, लक्षणीयस्यार्थस्य=योऽर्थः लक्षणाया वृत्त्या प्राप्यते नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवत् नियतत्वमेव=भवतु नाम बहुविधो लक्ष्यार्थः, तस्य नानात्वम् अनेकार्थकहरिशब्दवत् एकस्मिन् वाक्ये तात्पर्योपपत्तिरूप- नियतसम्बन्धत्वेनैव गृह्यते, न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो लक्षयितुं शक्यते=प्रयोजनादिरूपस्य यस्य अर्थस्य सम्बन्धः मुख्यार्थेन न स्यात्, तमर्थं लक्षणावृत्तिः लक्षयितुमसमर्था एव, प्रतीयमानस्तु=किञ्च व्यङ्ग्यार्थः तथा परतन्त्रः नास्ति स च, प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धः=गतोऽस्तमर्क इतिवद् एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रकरणवक्तृबोद्धसहायः नियतसम्बन्धत्वेन प्रकाश्यते। अनियतसम्बन्धः= क्वचिच्च ‘भद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः’ इतिवत् सम्बन्धनिरपेक्षः प्रसिद्धसम्बन्धासत्त्वेऽपि व्यज्यते, सम्बद्धसम्बद्धश्च द्योत्यते=क्वचिच्च प्रकरणादिवशात् शब्दविशेषेण सम्बद्धाः भावाः तैः सम्बद्धैः सम्बद्धः व्यङ्ग्यः प्रकाश्यते, अस्योदाहरणमचिरादेव पठामः।

बोधप्रश्नः

3. व्यञ्जनासम्बन्धनिरपेक्षा अपि प्रवर्तते इति प्रमाणी क्रियताम्।
4. ‘लक्ष्यार्थस्य बहुरूपत्वे नियतत्वमनिवार्यम्।’ इति कथनं साधु नवेति विवेचय।

३०.४ लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः वैय्यधिकरण्यसाधनम्

यतः, क. लक्षणा अभिधाविनाभूततयैव प्रवर्तते, ख. लक्षणा नियतसम्बन्धमपेक्षते व्यञ्जना तु अभिधानिरपेक्षा नियतसम्बन्धनिरपेक्षा चास्ति। अतः, द्वयोः सामानाधिकरण्यं नास्ति। अत्रैवं बोध्यम्—

३०.४.१ लक्षणाया अभिधापुच्छभावद्योतनम्

यथा अभिधा सङ्केतम् अपेक्षते, तथा लक्षणा सङ्केतग्रहानन्तरमेव प्रवर्तते इति

प्रागुक्तम्। अस्मात् कारणाद् अभिधालक्षणयोः सामानाधिकरण्यं वर्तते। लक्षणाया एतदेव माहात्म्यं यत् सा मुख्यार्थबाधादिविशिष्टं सङ्केतम् अपेक्षते। ततः मुख्यार्थेन सम्बद्धम् एव अर्थं लक्षयति।

अनेन अभिधायाः दीर्घतरत्वमपि निराकृतं भवति। यदि अभिधैव दीर्घतरीभूत्वा लक्ष्यमपि उपस्थापयेत्, तर्हि लक्षणा वृत्त्यन्तरं न स्यात्। किञ्च लक्षणायाः गतिः मुख्यार्थेन लग्ना ये गुणाः तत्समानाधिकरणाः ये परार्थगुणाः तेषु सदृश्यादिसम्बन्धम् आदाय स्वीकृता। अतः सा अभिधातः भिन्ना तदविनाभूता प्रवर्तते। एतदेव तस्या अभिधापुच्छरूपता उच्यते।

तद्यथा अभिधा ध्वननाद् भिन्ना तथा अभिधापुच्छभूतत्वाल्लक्षणा अपि भिन्ना एव।

३०.४.२ व्यङ्ग्यस्य सर्वाकारेण अनैयत्यम्

अथ लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरभेदप्रतिपादनं कथमपि न कर्तुमर्हति। कुत इति चेच्छृणु—

उभयोरश्रयाश्रयिभावसम्बन्धत्वात्—गङ्गायां घोष इत्यत्र तटरूपं लक्ष्यार्थम् आश्रित्य एव पावनत्वादेः व्यक्तिर्भवति। यो येनाश्रितः स तस्माद् भिन्नो भवति, गुणद्रव्यवत्। लक्षणा दीर्घतरीभूत्वा ध्वननरूपा स्यादिति चेन्न, यत्र लक्षणा नास्ति तत्रापि व्यञ्जनायाः प्रवेशः दृश्यते। यथा—‘भद्रात्मन’ इत्यत्र। अत्र मुख्यार्थबाधाद्वभावाल्लक्षणा निरवकाशा तथापि गजरूपः मुख्यार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदर्थः प्रकाशते। स हि व्यङ्ग्य एव। अस्मादेवोदाहरणान् नियमेन लक्षणामाश्रित्य व्यञ्जना प्रवर्तते इत्यपि निराकृतम्। व्यञ्जना हि अभिधालक्षणोभयाश्रिता स्यादित्यपि व्यभिचरितं वचनम्। रसादिव्यङ्ग्यप्रकरणे वर्णमात्रापरचरणापद्धत्याद्यनुसारेण व्यञ्जनायाः प्रवृत्तिदर्शनात्। अस्तु तावत्, शब्दाश्रिता एव स्यात्। तदपि नेति। न हि नियमेन व्यञ्जना शब्दमाश्रयते। कान्ताकटाक्षनटमुद्रासु व्यञ्जनस्य उपस्थितेः। तद् व्यञ्जनाख्यदेव्याः शब्दवृत्त्यनुसरणस्य यन्त्रणापि नास्ति। तात्पर्यशक्त्यनुसारिण्यपि नास्ति। तात्पर्याख्यशक्तेः वाक्यान्वयबोधे एव कृतार्थता प्रसिद्धास्ति। तात्पर्या वाक्यार्थमात्रस्य बोधिका शक्तिः, व्यञ्जना तु पदे तदेकदेशे वर्णे सर्वत्र स्वसाम्राज्यं प्रकाशयति।

केनापि रूपेण व्यञ्जनायाः नियतता इत्यन्तया न वक्तुं युक्तम्। सा नियतसम्बन्धा नास्ति, अनियतसम्बन्धे सत्त्वात्। अनियता नास्ति, नियतसम्बन्धे दर्शनात्। नियतानियतोभयरूपा अस्ति सम्बन्धपरम्परायां दर्शनात्। नियतानियतोभयरूपा नास्ति, सङ्केतादौ अशब्दे भावात्। इत्येव व्यञ्जनायाः सर्वरूपा अनियतता उच्यते यत्, सादृश्य-तात्स्थ्यादि-सम्बन्धं विनापि सा प्रवर्तते। तात्पर्यस्य उपपत्तावपि भासते।

इत्थं शब्दार्थानुगतत्वधर्मम् आदाय लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः वैय्यधिकरण्यं सिद्धम्।

३०.४.३ विवक्षितान्यपरवाच्ये व्यञ्जनायाः प्रसक्तिः

यत्र लक्षणाया आश्रयणमपरिहार्यं तादृशे अविवक्षितवाच्ये तु प्रदर्शितनयेन लक्ष्यव्यङ्ग्ययोः भेदं सुष्ठु द्रष्टुं शक्यते। किन्तु यत्र विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधादयः न सन्ति तात्पर्योपपत्तिश्च अविरोद्धा, तत्र तयोः वैय्यधिकरण्यं सोदाहरणं दृश्यताम्—

श्वश्रूरत्रशेते अत्राहं दिवसकं विलोकय।

मा पथिक! रात्र्यन्ध! शैय्यायामावयोर्निमङ्गसि॥

इति अत्तेत्यादिपद्यस्य संस्कृतच्छाया। अत्र कस्मिँश्चिद् ग्रामे कयाचिद् अविनीतया स्वयंदूत्या पथिकत्वेन स्वगृहे परिचायितः नायकः सम्बोध्यते।

सा सप्रकाशं वदति—भोः त्वं तु रोगविशेषग्रस्तः रात्रौ न किमपि पश्यसि,

तस्माद् दिवसे एव अवलोकय, यद् अत्र मे श्वश्रूः नि-मज्जति अत्र च अहं, रात्रौ जलाभिलाषादिहेतुना उत्थितः सन् आवयोः शैयायां मा निमज्जय। इति।

लक्षणा व्यञ्जनाया अगतार्थता

अत्र तात्पर्यं सुस्पष्टं, तच्च द्वयोः स्नुषाश्वश्रूयोः शैयायां पथिकस्य निमज्जननिषेधः। एकतरशैयानिषेधे तात्पर्यानुपपत्तिः स्यात्। 'आवयोः' इति कथने मुख्यार्थबोधात् सर्वं समज्जसं भवति।

किन्तु अत्र गम्यार्थाः भासन्ते तद्यथा—

- अत्र श्वश्रू नि-मज्जति इति कथनेन तस्याः गाढनिद्रा,
- अत्राहम् इति निष्क्रियवचनेन नाहं तथा स्वपिमि इति,
- दिवसकं विलोकय इति कथनेन दिवसं विलोकनादिकामकल्लोलेन व्यतीयावः इति,
- रात्रौ अत्र जनानां सञ्चारो न भवतीति च,
- रात्र्यन्धपथिक इति कथनेन अपरिचितस्य विशेषणज्ञानस्य सामग्र्यभावाद् अरात्र्यन्धत्वं,
- शैयास्थानं सम्यक्तया ज्ञात्वा मम शैयायामेव मज्जय इति अर्थाः प्रकाशन्ते।

अत्र नास्ति मुख्यार्थबाधः न च तात्पर्यानुपपत्तिः। तस्माद् अत्र विवक्षिततान्यपरवाच्यध्वनिः इत्युच्यते। अत्र केनापि प्रकारेण लक्षणां घटयितुं न क्षमते पूर्वपक्षी। अलक्षणीये स्थले व्यञ्जनसत्त्वल्लक्षणाव्यञ्जनयोः सामानाश्रयता न घटते।

३०.४.३ लक्षणास्थले व्यञ्जनस्य अपरिहार्यता

पुनः कश्चिद्वदेद्यद् अन्यत्र तु कामं भवतु यथा-तथा भवदुक्तवृत्तिविशेषस्य प्रवेशः, किन्तु सम्बन्धनैयत्येऽपि व्यञ्जना प्रवर्तते इति यद् भवता उक्तं तल्लक्षणास्थले लक्षणाशक्त्या एव त्वदुक्तं व्यङ्ग्यमपि कथं न अवगतं स्यात्। न्यूनातिन्यूनं लक्षणाक्षेत्रे तु भवदुक्ताया व्यञ्जनायाः प्रवेशो वर्जितः स्यात्।

तत्रोच्यते-लक्षणा यत्र अनिवार्या भवति तत्र मुख्यार्थबाधानन्तरं किमपि प्रयोजनम् उद्दिश्य मुख्यार्थेन लग्नं लक्ष्यमुपस्थाप्यते। तस्मात् प्रयोजनवत्यां लक्षणायां प्रयोजनस्य बोधार्थं व्यञ्जना एव शरणम्। गङ्गायां घोष इत्यत्र शैत्यपावनत्वादिगाङ्गधर्माणां तटस्थे घोषे ख्यापनायैव गङ्गापदप्रयोगः। प्रवाहे घोषासम्भवाद् तटरूपलक्ष्यार्थस्य उपलब्धिर्भवति।

एवमेव 'रामोऽस्मि' इत्यादौ 'सर्वदुःखसहत्व-निर्मोहत्व-लोकोत्तरपराक्रमत्वादि-धर्माः रामव्यक्तौ एव अतिशेरते' इति रामपदप्रयोगस्य प्रयोजनरूपेण व्यञ्जितं भवति। अस्य अतिशयस्य साक्षी सहृदयसंविद्धिः भवति। उक्तानां धर्माणाम् अतिशये तात्पर्यं नास्ति इति चेत्। न। तथा सति लक्षणा अनावश्यकौ स्यात्। प्रयोजनं चेत्लक्ष्यते लक्षणाया वृत्त्या गम्यते चेत् तदपि प्रयोजनान्तरेण प्रविशेत्, तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृतस्य अर्थस्य अप्रतीतिकृदनवस्था भवेत्। इत्थं लक्षणा स्थलेऽपि व्यञ्जनाया अवश्यम्भाविता अनपह्नुता।

३०.४.४ व्यञ्जनस्य अभिधालक्षणातात्पर्यवृत्तिभ्योऽतिरिक्तवृत्तित्वम्

उक्तनयेन व्यञ्जना अनभिधेये सत्त्वादभिधा नास्ति, लक्षणायाः नियमतः नियतत्वाद् अभिधाविनाभूतत्वाल्लक्षणा नास्ति, तात्पर्यायाः वाक्यान्वयबोधे क्षीणशक्तित्वात् तात्पर्या

अपि नास्ति। अपितु अञ्जन-ध्वनन-व्यञ्जन-प्रकाशनप्रभृतिभिः समाख्याभिः सम्बोध्या या शब्दवृत्तिरस्माभिः दर्शिता सा सर्वैः स्वीकर्तव्या एव।

मूलग्रन्थः

न च, अत्ता इत्थ णु णिमज्जइ इत्थ अहं दिअसअं पलोएहि। मा पहिअ रत्तिअन्ध सेज्जाए मह णिमज्जहिसि॥१३६॥ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः=लक्ष्यार्थोऽपि प्रकरणादिवशात् नियतानियतसम्बन्धः स्यादिति जिज्ञासायाम् आचार्यः सोदाहरणं समाधत्ते-अत्ता अत्र शेते अत्राहं दिवसकं प्रलोकय। मा पथिकरात्र्यन्ध शैय्यायामावयोः शयिष्ठाः। इति कदाचित् कयाचित् स्वयंदूत्या उक्तम्। अत्र पद्ये वाच्यः शयननिषेधो विवक्षित एव। किञ्च गृहेऽस्मिन् श्वश्रूरहं च द्वे एव। श्वश्रूस्त्वतिवृद्धत्वेन गाढा निस्पन्दा च शेते जनानां सञ्चारोऽत्र नास्ति। तद् यथेच्छं रमस्व। इत्यर्थान्तरे व्यङ्ग्ये सङ्क्रमितः। अत्र मुख्यार्थस्य शयननिषेधादेः बाधः नास्ति। तत्कथमत्र लक्षणा=तत् कथमत्रमुख्यार्थबाधं विनैव त्वदभिप्रेता लक्षणा स्वीकर्तव्या। लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितं प्राक्=यत्र स्थले, 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ लक्षणा भात्येव तत्रापि प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यरूपत्वाद् व्यञ्जनायाः सद्भावो मन्तव्यः। यदि कदाचिदत्रापि पद्ये द्राविडप्राणायामनयेन अविनीतायाः प्रोषितपत्तिकायाः वचनत्वात् शयननिषेधे बाधं प्रदर्श्य विधौ लक्षणा अङ्गीक्रियते, अथवा 'तात्पर्यानुपपत्तिः लक्षणाबीजं न तु बाध' इति परिष्कारमङ्गीकृत्य शयननिषेधे सम्भाव्यरतस्य अनुपपन्नत्वात् प्रयोजनम् अनुपपन्नं तल्लणा स्वीक्रियते, तथापि व्यञ्जनन्तु अवश्यम् आश्रयणीयं भवति। प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यविषयत्वात्। असौ विषयः 'यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यत' इति ग्रन्थे द्वितीयोल्लासे भवता सम्यगधीतः।

यथा च समयसव्यपेक्षा अभिधा=यथा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैः एकस्मिन्नर्थे नियतत्वं तथा मुख्यार्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा।=तथा लक्ष्यार्थस्य मुख्यार्थबाध-तद्योग-रूढिप्रयोजनान्यतरसहितेन अभिधेयेन सह सामीप्यादिधर्मसम्बन्धे नियतत्वम्। मुख्यार्थः सङ्केतसापेक्षः, लक्ष्यार्थः सङ्केतसहित-रूढिप्रयोजनयोरन्यतरसापेक्ष इत्युक्तं भवति। अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः॥=यतः लक्षणा अभिधासापेक्षा तस्मात् पद्धतिविशेषापेक्षवाद् अभिधायाः पुच्छभूता अर्थान् निकटवर्तिनी प्रकीर्तिता प्राचैः। न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगमनेन तस्य दर्शनात्=लक्षणाभूलव्यञ्जनभेदे व्यञ्जना सर्वदा लक्षणापश्चाद्वाविनी प्रतीयते, तस्मान् न लक्षणाव्यञ्जनयोरैक्यं, न च तदनुगतमेवाभिधालम्बनेनापि तस्य दर्शनात्=न च सर्वदा लक्षणामनुसरति क्वचिदभिधापश्चाद्वाविन्यपि यथा भद्रात्मन इत्यादि पद्ये, न चोभयानुसार्येव,=न च सर्वत्राभिधालक्षणयोरनुगता, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः=यत्र अभिधायाः गतिः सङ्केतग्रहाभावात् नास्ति, लक्षणायाश्च गतिः मुख्यार्थबाधाद्यभावान् नास्ति तत्रापि व्यञ्जना व्यापृणोति। यथा माधुर्यादिगुणानुसारेण व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः। ननु वर्णा अपि शब्दा एवेति वर्णानुगमनेन शब्दानुसार्येव=अथ वर्णानुगमेन व्यङ्ग्यस्य नियतत्वं तत्तु शब्दानुसार्येव बोध्यमिति चेत् तदपि न, नेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेः=अशब्दभूते कामिनीकटाक्षाभिनयनादौ व्यञ्जनस्य उपस्थितिः सहृदयेषु प्रसिद्धा। इत्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मक-व्यापारत्रितयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्वनीय एव=तस्माद्, अभिधा-तात्पर्या-लक्षणाभिधानव्यापारत्रयाद् व्यतिरिक्तः कश्चिदन्य एव ध्वनन-व्यञ्जन-प्रकाशनाञ्जनादि-विविधसमाख्याभिः उदीर्यमाणः व्यापारः विगतसकलकल्लावकाशः स्वप्रकाशः प्रकाशत एव।

बोधप्रश्नः

5. अत्र किं तथ्यम्-

(क) स्वरूपभेदात् सिद्ध्यति।

(ख) स्वरूपभेदान्न सिद्ध्यति।

6. व्यञ्जनावृत्तिः व्यापारत्रितयातिवर्ती इति सङ्ग्रहेण प्रतिपाद्यताम्।

३०.४.६ व्यङ्ग्यार्थस्य सम्बन्धबहुत्वम्

यदुक्तं व्यञ्जनावृत्तेरिदमेव माहात्म्यं यत् सा सर्वाकारेण अनियता।
तत्रायमभिसन्धिः— अभिधा-लक्षणा-तात्पर्यवृत्तिप्रवेशस्थलेषु शब्दस्य अपरिहार्यता, शब्दार्थयोः
वक्तृबोद्धव्ययोः मध्ये नियमतः कश्चित् संबन्धविशेषोऽवश्यं स्वीकरणीयः भवति, अन्यथा
येन-केनापि वाक्येन यः कोऽपि अर्थः प्रतीयेत। व्यञ्जनावृत्तिः शब्दे अशब्दे सर्वत्र प्रवर्तते।

शब्दे प्रवृत्ता सती प्रसिद्धवृत्तिषु अभिधा-लक्षणा-तात्पर्यासु ये सम्बन्धाः
नियमेन स्वीकृताः तान् सर्वान् स्वीकृत्य तिरस्कृत्य च प्रवर्तते। तदस्याः सम्बन्ध
स्वीकार-परिहारस्वातन्त्र्यादेव अनियतता न तु यत्र कुत्र प्रवेशसामर्थ्यात्। तथा हि अनियतायाः
भगवत्याः व्यञ्जनायाः सम्बन्धबहुत्वं वक्तव्यं भवति। तत् सोदाहरणं पुनः विवृणोति ग्रन्थकृत्।

➤ नियत-सम्बन्धः

पूर्वं ३०.४.३ इति स्थले अस्तेति गाथा उदाहृता तत्र तादृशे
वाक्यान्तरे च वाच्यस्य प्रतीतिः व्यङ्ग्यस्य च प्रतीतिः एकमेव पथिकरूपं कान्तं विषयीकरोति।
वाच्येन निमज्जननिषेधः, व्यङ्ग्येन सङ्केतितशैल्यायाम् अवश्यं निमज्जनम्। उभयोरर्थयोः
समानसम्बोध्यता एव नियतता उक्ता।

➤ अनियत-सम्बन्धः

‘कस्स वा ण होइ रोसो’ इति गाथा भवता पूर्वपाठे अधीता। तत्र
वाच्यव्यङ्ग्ययोः एकविषयता नास्ति। वाच्यस्य सखी विषयः, व्यङ्ग्यस्य सखीतत्कान्त-
प्रतिवेशिनीत्यादयो विषयाः।

अत्र केचन टीकाकृतः नियतानियतसम्बद्धत्वं पश्यन्ति। तेषां मते
वाच्यविषयिणी सत्यता कान्तस्य एव अन्येषां तु असत्यता प्रतीयते। तस्मात् सम्बन्धस्य
कान्तदृष्ट्या नियतता अन्येषां दृष्ट्या अनियतस्य अर्थस्य बोधाद् अनियतता। इत्युभयरूपता
अत्र दृश्यते। तन्न रोचते प्रदीपादर्शादिटीकाकृद्भ्यः। यतः, सत्यासत्यत्वप्रतीतिरूपं यद्वैशिष्ट्यं
तत्तु वाच्यप्रतीतावेव सङ्घटते न तु व्यङ्ग्यप्रतीतौ, तस्माद् अविनयरूपेण वाच्येन सह भ्रमरेण
‘अधरं ब्रणितं न तु उपपतिना’ इति व्यङ्ग्यार्थस्य न कोऽपि प्रसिद्धः सम्बन्धोऽस्ति, अतः
कोऽपि ज्ञाप्यत्वादिरूपः सम्बन्धः कल्पनीयः स्यात्। किञ्च विषयभेदस्तु स्पष्ट एव। इति
अनियतसम्बन्ध एव युक्तम् उत्पश्येत्।

➤ सम्बद्ध-सम्बन्धः

सम्बद्ध-सम्बन्धमुपपादनाय अन्यां गाथामुदहरति। तद्यथा—

विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति।। इति संस्कृतच्छाया।

अर्थः स्पष्टः। अस्मिन् पद्ये विष्णोः दक्षिणनयनं पुराणादिप्रमाणात्

सूर्यः, तस्य निमीलनेन सूर्यस्य अस्तङ्गमनं व्यज्यते, सूर्यास्ते जाते सूर्यसम्बन्धात् कमलानां सङ्कोचः व्यज्यते, ब्रह्मा पद्मे स्थितः दृष्टः। अतः पद्मसङ्कोचसम्बन्धाद् ब्रह्माणः पिधानं, ब्रह्माणः पिधानसम्बन्धेन उत्तमाङ्गस्य दर्शनशङ्का व्यपगता, तेन च निःशङ्कं विपरीतरतिरिति सम्बन्ध सन्ततिः स्पष्टा वर्तते। इदमायातम्—लक्ष्मी सुरताकुला विपरीतरते प्रवृत्ता तदानीं विष्णुनाभिकमले ब्रह्माणं दृष्ट्वा लज्जमाना सुरतान्निवर्तितुमक्षमा सती तस्य दक्षिणनयनं पिदधाति। इति वाच्यः। अत्यल्पीयसी शाब्दी शक्तिः आर्थी पुनः अतिवितता राजते। तदानीं विष्णुनाभिकमले ब्रह्माणं दृष्ट्वा लज्जमाना सुरतान्निवर्तितुमक्षमा सती तस्य विष्णोर्दक्षिणनयनरूपेण वाच्येन सम्बद्धः सूर्यात्मकता व्यङ्ग्यः, तेन व्यङ्ग्येन सम्बद्ध अपरः व्यङ्ग्यः, तेन चापर इति सम्बन्धपरम्परा दृश्यते। सा परम्परा कुत्रचिद् वाच्येन लग्ना, कुत्रचिच्च व्यङ्ग्येन लग्ना प्रतिभाति। अत्रापि नियमस्य अभावाद् व्यङ्ग्यस्य अनियतता एव दर्शितो भवति।

मूलग्रन्थः

तत्र 'अत्ता इत्थ णु मज्जइ' इत्यादौ नियतसम्बन्धः=प्रतीयमानस्य द्योतकं नियतसम्बद्धत्वं वाच्यव्यङ्ग्ययोरेकाधिकरणत्वं, तथा ह्यत्र 'अत्ता इत्थ' इति पद्ये वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य चैक एव पथिको बोद्धव्यः इति सामानाधिकरण्यम्। 'कस्स वा ण होइ रोसो' इत्यादावनियतसम्बन्धः=वाच्यव्यङ्ग्ययोः भिन्नाधिकरणत्वम् अनियतसम्बन्धः। यथा ह्यत्र वाच्यस्य सखीबोद्धव्याविनय-अशीलाधिकरणं व्यङ्ग्यस्य तु तत्कान्तादिरिति भिन्नाधिकरणत्वम् अनियतसम्बन्धत्वम्। लक्षणायां भिन्नाधिकरण्यं न भवति। यस्यैव वाच्योपस्थितिः तस्यैव बाधेन स्वीकारात्। विपरीतरए लच्छी बम्हं दट्ठूण णाहिकमलत्ठम्। हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ॥१३७॥ इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः=विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्। हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति॥ इति संस्कृतच्छाया। वाच्यानां व्यङ्ग्यानां चान्योन्यं प्रति निर्वाह-निर्वाहकता रूपः सम्बद्धसम्बन्धः। यथा, अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते=अस्मिन् पद्ये हरेर्दक्षिणनयनं पुराणादिप्रमाणात् सूर्यः, तन्नियमनेन सूर्यास्तमयः=तन्निमीलनपदस्य च वाच्यः सूर्यः तदस्तमयत्वं व्यङ्ग्यः, तेन च पद्मस्य सङ्कोचः=अस्तमयेन व्यङ्ग्येन सम्बन्धात् पद्मपिधानं व्यङ्ग्यः, एवं ब्रह्माणस्थगने सति गोप्याङ्गस्य=पद्मपिधानसम्बन्धाद् ब्रह्माणः मुद्रणं, ब्रह्मगोपनसम्बन्धेन अतिगोप्याङ्गस्य दर्शनशङ्कानाशः, अदर्शनेऽनिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितम्=तेन च निःशङ्कं विपरीतरतिकल्लोल इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः सम्बद्धसम्बद्धता।

बोधप्रश्नः

7. व्यङ्ग्यस्य बहवः सम्बन्धाः प्रतिपादिताः, तर्हि तस्मिन् अनियतता कथम्?
8. किं नाम सम्बद्धसम्बद्धता?

३०.७ सारांशः

शब्दो वाचको वा लाक्षणिको वेति द्विधा प्रतिपादितः, तच्छब्दव्यापारोऽपि अभिधालक्षणा-भेदेन द्विधैव स्याताम्। वाच्यप्रतीयमानयोः भेददर्शनाय या युक्तिः उपस्थाप्यते सा लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरपि विशिनष्टि। यथा-वाच्यः नियतः, प्रतीयमानः अनियतः, वाच्यः विशेषव्यपदेशस्य हेतुर्नास्ति, प्रतीयमानः अस्ति, वाच्यः शब्दाधीनः, प्रतीयमानः क्वचिच्छब्दाधीनः क्वचिच्चार्थाधीन इति सर्वा युक्तयः लक्ष्ये घटन्ते इति लक्ष्यमेव व्यङ्ग्यं कथं न स्यात्? 'रामोऽस्मि' 'रामेण' 'रामोऽसौ' इति स्थलेषु सहिष्णुत्व-निष्करुणत्व-पराक्रमशालित्वादयोऽर्थाः प्रकरणभेदाद् एकस्मादेव रामपदाल्लक्षणया प्राप्यन्ते। सर्वेऽर्थाः रामशब्दादनुगताः तस्माच्छब्दायत्ताः, मुख्यार्थस्य बाधादिना लब्धा इति अर्थायत्ता, मुख्यार्थेन सह अर्थान्तरं लक्षितं तस्माद्

विशेषसमाख्याहेतव इति लक्ष्यमेव स्यादिति व्यर्था व्यङ्ग्यकल्पना। इति पूर्वपक्षः। तन्नेति सिद्धान्तपक्षः। न हि अभिधेयार्थभिन्नार्थः लाक्षणिकः तात्पर्यार्थस्य अलक्ष्यत्वात्। न च व्यञ्जना नियमेन लक्षणासमा नियतानियतत्वेन भेदात्। लक्ष्यनानात्वं नानार्थशब्दवदेव नियतं वर्तते। 'गतोऽस्तमर्क' इत्यत्र तत्तद्व्यङ्ग्यप्रकाशनवाक्यम् अभिन्नमेव। किन्तु रामोऽस्मीत्यादौ हि प्रतिलक्ष्यं भिद्यते। तात्पर्यज्ञानाभावे एव लक्षणा प्रवर्तते। लक्ष्ये नानात्वदर्शनं भेदाग्रहनिबन्धनं भवति। एकसामग्रीजन्याद् व्यङ्ग्यनानात्वाद् अनेकसामग्रीजन्यस्य लक्ष्यनानात्वस्य भेदम् अगृहीत्वा लक्ष्ये नानात्वभ्रमः क्रियते। प्रतीयमानम् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्येऽपि प्रकाशते, लक्ष्यं तु मुख्यार्थे बोध-योग्यतामुपपादयितुं गृह्यते। मुख्यार्थेन सादृश्यादिव्यवस्थितसम्बन्धेषु अन्यतमसम्बद्धा एव लक्षणा प्रवर्तते।

यदुक्तं लक्षणा शब्दार्थोभयसापेक्षा तस्माद्व्यञ्जनस्थानीया तदसङ्गतम्। मुख्यार्थसम्बन्धम् अपेक्षैव लक्षणायाः प्रवर्तते। व्यञ्जना हि क्वचिदपेक्षते। यत्र मुख्यार्थबाधादिषु अन्यतमस्य सङ्केतग्रहस्य चोपलब्धिः तत्र लक्षणा, तथा सति लक्षणायाः शब्दार्थायत्तता सोपाधिकी तस्माच्च नियता। अथ लक्षणायाः प्रयोजने लक्ष्ये अनवस्था स्यात्। निरूढायाम् सङ्केतग्रहस्य आवश्यकत्वात् सापि नियता। इत्थं लक्षणायाः शब्दार्थायत्तता सर्वाकारेण नियता। व्यञ्जना तु क्वचिन् मुख्यार्थमपि नापेक्षते। व्यञ्जनस्य सम्बन्धापेक्षा नियमेन न भवति, क्वचिद् व्यवस्थितसम्बन्धादृते व्यञ्जना प्रवर्तते। क्वचिच्च सम्बन्धपरम्परां गृहीत्वा प्रवर्तते। तस्माद् व्यञ्जनस्य नियतता इत्थन्तया वक्तुं न युज्यते।

लक्षणा अभिधाविनाभूततयैव प्रवर्तते, नियतसम्बन्धमपेक्षते, व्यञ्जना तथा नास्ति अतः द्वयोः सामानाधिकरण्यं नास्ति। किन्तु अभिधा सङ्केतम् अपेक्षते, लक्षणापि सङ्केतग्रहानन्तरमेव प्रवर्तते तदभिधालक्षणयोः सामानाधिकरण्यं वर्तते। एतदेव तस्या अभिधापुच्छरूपता उच्यते। अभिधा ध्वननाद् भिन्ना तथा अभिधापुच्छभूतत्वाल्लक्षणा अपि भिन्ना एव। लक्षणायाः पृथग्वृत्तित्वाद् अभिधायाः दीर्घतरत्वमपि अभिकृतम्।

लक्षणा दीर्घतरीभूत्वापि ध्वननरूपा न, यत्र लक्षणा नास्ति तत्रापि व्यञ्जनायाः सत्त्वात्। रसादिव्यङ्ग्ये वर्णमात्रापदरचनापद्धत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिदर्शनात् व्यञ्जना हि अभिधा-लक्षणोभयाश्रिता इति अयुक्तम्। शब्दमात्राश्रितापि न, नियमेन व्यञ्जना शब्दं नाश्रयते, कान्ताकटाक्षादौ व्यञ्जनस्य उपस्थितेः। तात्पर्यशक्त्यनुसारिण्यपि नास्ति। तात्पर्यशक्तेः वाक्यान्वयबोधे एव कृतार्थतास्ति। इत्येव व्यञ्जनायाः सर्वरूपा अनियतता यत्, सा सादृश्यादिसम्बन्धं विनापि प्रवर्तते। तात्पर्योपपत्तावपि भासते। इत्थं शब्दार्थानुगतत्वधर्मम् आदाय लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः वैय्यधि-करण्यं सिद्धम्। यत्र मुख्यार्थबाधादयः न सन्ति तात्पर्यमुपपन्नं तत्र अन्तेत्यादौ व्यङ्ग्यमेव शरणं तस्मान्नास्ति लक्षणाव्यञ्जनयोः समानाश्रयता। यत्र लक्षणा अनिवार्या भवति तत्र प्रयोजनस्य व्यङ्ग्यरूपता एव भवति। प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे अनवस्था भवेत्। इत्थं लक्षणा स्थलेऽपि व्यञ्जना अवश्यं भवति। अतोहि अञ्जन-ध्वनन-व्यञ्जन-प्रकाशनप्रभृतिभिः धन्याभिधानैः सम्बोद्धा शब्दवृत्तिः सर्वैः स्वीकरणीया एव।

३०.८ शब्दावली

१.	अनिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितम्	—	स्वच्छन्दरतिः।
२.	अवाचकवर्णाः	—	माधुर्यादिगुणद्योतकवर्णाः।
३.	नियतसम्बन्धः	—	वाच्यव्यङ्ग्ययोः समानविषयता, सादृश्यादिष्वन्यतमसम्बन्धः वा।
४.	प्रकरणादिसव्यपेक्षः	—	तात्पर्यग्राहकरूपेण प्रकरण-वक्तु-बोद्धव्यवैशिष्ट्य-सापेक्षता।

५.	पुच्छभूता	= निकटवर्तिनी।
६.	विशेषव्यपदेशहेतुः	= अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यादिसमाख्या विषयः।
७.	शब्दार्थायत्तः	= शब्देन अर्थेन च प्रतिपाद्यः।
८.	समयसव्यपेक्षता	= प्रयोगपरम्परायाः अनुगमनम्।
९.	सम्बद्धसम्बन्धः	= वाच्यव्यङ्ग्ययोरन्यतरेण सह व्यङ्ग्यस्य निर्वाहनिवाहकभावसम्बन्धः।

३०.९ सन्दर्भग्रन्थः

पूर्वोक्ताः।

३०.१० सहायकग्रन्थः

पूर्वोक्ताः।

३०.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. व्यङ्ग्यप्रस्तावकहेतवः लक्ष्ये कथं व्यभिचरिताः?

व्यङ्ग्यः प्रकरणवक्तृबोद्धव्यवैष्टिचेन बहुरूपोऽनियतः, अर्थान्तरसङ्क्रमितादि- ध्वन्यादि-समाख्यानां हेतुः, शब्दार्थाधीनश्चोक्तः। लक्ष्योपि तथेति वदति पूर्वपक्षी। तद्यथा- 'रामोऽस्मि' 'रामेण' 'रामोऽसौ' इति स्थलेषु यथाक्रमं गभीरदुःख-सहिष्णुत्व-सीतापरित्यागरूप-निष्करुणत्व-परमपराक्रमशालित्वादयोऽर्थाः रामपदाल्लक्षणाया वृत्त्या प्राप्यन्ते। सर्वे अर्थाः रामशब्दादागताः तस्माच्छब्दाधीनाः, सङ्केतितार्थस्य ज्ञानानन्तरं प्राप्ता इति अर्थायत्ताः, दाशरथिरूपमुख्यार्थेन सह अर्थान्तरं लक्षयति तस्माद् विवक्षितान्यपरवाच्यलक्ष्यादि-विशेषसमाख्याया हेतुः। इति स्पष्टो व्यभिचारः।

२. 'तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति' पङ्क्तिः विवेचनीया।

अत्र तदिति पदेन लक्ष्यार्थो गृह्यते। तथा च लक्ष्यार्थः शब्देन प्रतिपाद्यः भवति। अतः शब्दाधीनोऽवगमनमुच्यते। लक्ष्यार्थज्ञाने मुख्यार्थज्ञानस्य अपरिहार्यता भवति, तस्माल्लक्ष्यार्थोऽर्थाधीन इति युक्तं वचनम्। तात्पर्यस्य अनुपपत्त्या लक्षणायाः स्वीकृतिर्भवति। अस्मात् कारणात् तात्पर्यग्राहकरूपेण लक्षणा स्थलेषु प्रकरण-वक्तृ-बोद्धव्यवैशिष्ट्य-अपेक्षा भवति। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र जलप्रवाहे घोषस्य असम्भवात् तात्पर्यानुपपत्तिः, तस्मात् तात्पर्यग्राहक-वक्तृ-बोद्धव्यवैशिष्ट्यात् तटे लक्षणा क्रियते।

३. व्यञ्जनासम्बन्धनिरपेक्षा अपि प्रवर्तते इति प्रमाणी क्रियताम्।

व्यञ्जनस्य सम्बन्धापेक्षा नियमेन न भवति। व्यञ्जना क्वचिन् मुख्यार्थमपि नापेक्षते क्वचिद् व्यवस्थितसम्बन्धं विनापि प्रवर्तते। यथा- 'भद्रात्मनो' इत्यत्र भूपतिरूपमुख्यार्थस्य अपेक्षां विना गजरूपव्यङ्ग्यस्य बोधो जायते। न कोऽपि व्यवस्थितः सादृश्यादिसम्बन्धोऽत्र मुख्यार्थेन सह घटयितुं शक्यते।

४. 'लक्ष्यार्थस्य बहुरूपत्वे नियतत्वमनिवार्यम्।' इति कथनं साधु नवेति विवेचय।

लक्ष्ये यन्नानात्वं प्रदर्शितं तद्धरि-सैन्धवादि-नानार्थ-शब्दानां नियमनवदेव नियतं वर्तते।

‘गतोऽस्तमर्क’ इतिवत् एकस्यैव वाक्यस्य प्रकरणभेदाद् वक्तृबोद्धव्यस्य वैशिष्ट्याद् अर्थभेदवद् अत्र भेदो नास्ति। ‘गतोऽस्तमर्क’ इत्यत्र तत्तद्व्यङ्ग्यस्य प्रकाशनसामग्रीभूतं वाक्यम् एकमेव। किन्तु रामोऽस्मीत्यादौ हि प्रतिलक्ष्यं वर्णानामानुपूर्वी भिद्यते। लक्षणास्थले वाच्यात् तात्पर्यज्ञानविषयताया अभावो भवति, इत्येतदर्थं लक्षणाप्रवेशः। ‘गतोऽस्तमर्क’ इत्यत्र वाच्यार्थज्ञानविषयताया अभावो नास्ति। तथापि व्यञ्जना प्रसज्यते। उपरि रामोऽस्मीत्यादिलक्ष्येषु रामपदं सप्रयोजनं प्रयुक्तम्, तत् प्रयोजनजन्या नियतता अत्र वर्तत एव।

५. अत्र किं तथ्यम्—

लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः वैय्यधिकरण्यम्—

(क) स्वरूपभेदात् सिद्ध्यति।

(ख) स्वरूपभेदात् सिद्ध्यति।

६. व्यञ्जनावृत्तिः व्यापारत्रितयातिवर्ती इति सङ्ग्रहेण प्रतिपाद्यताम्—

व्यञ्जनावृत्तिरभिधा नास्ति तस्याः नियतरूपत्वात्। लक्षणा अभिधाविनाभूततयैव प्रवर्तते, नियतसम्बन्धमपेक्षते, तदभिधालक्षणयोः सामानाधिकरण्यं वर्तते। लक्षणा दीर्घतरीभूत्वापि ध्वननरूपा न, यत्र लक्षणा नास्ति तत्रापि व्यञ्जनायाः सत्त्वाद्। रसादिव्यङ्ग्ये वर्णमात्रापदरचनापद्धत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिदर्शनात्। व्यञ्जना शब्दमात्राश्रितापि न, अशब्दभूते कान्ताकटाक्षादौ व्यञ्जनाया उपस्थितेः। तात्पर्यशक्तिरपि नास्ति। तात्पर्यशक्तेः वाक्यान्वयबोधे एव कृतार्थतास्ति। यत्र मुख्यार्थबाधादयः न सन्ति तात्पर्यमुपपन्नं तत्रापि व्यङ्ग्यम्। यथा अत्तेत्यादौ। तस्माद् व्यञ्जना व्यापारत्रितयातिवर्ती इत्युच्यते।

७. व्यङ्ग्यस्य बहवः सम्बन्धाः प्रतिपादिताः, तर्हि तस्मिन् अनियतता कथम्?

व्यञ्जना केनापि नियतानियतसम्बद्धसम्बन्धैः सह प्रतिबद्धा नास्ति। एतदेव तस्याः अनियतता उच्यते। या सर्वाकारेण अनिर्यन्त्रिता सा अनियतेति कथ्यते।

८. किं नाम सम्बद्धसम्बद्धता?

वाच्यव्यङ्ग्ययोरन्यतरेण सह निर्वाहनिर्वाहकभावेन सम्बद्धता सम्बद्धसम्बद्धतोच्यते।

३०.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१. लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः नानात्वस्वरूपे परीक्षणीये।
२. लक्ष्य-व्यङ्ग्ययोः प्रकरणादिसापेक्षत्वशब्दार्थायत्तत्त्वदृष्ट्या वैय्यधिकरण्यं साधयेत्।
३. व्यङ्ग्यं सर्वाकारेण अनियतम् इति प्रतिपादयेत्।
४. विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ व्यञ्जनायाः प्रसक्तिरपरिहार्यता कथमिति विवेचयेत्।
५. व्यञ्जनायाः सम्बन्धबहुत्वस्य विवेचनं कुर्यात्।
६. ‘लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थशब्दाभिधेयवत् नियतत्वमेव’ इति ग्रन्थपङ्क्तिं व्याकुर्यात्।

एकत्रिंशः पाठः (अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम- भट्टस्य चापि मते व्यञ्जनाया अनिवार्यता)

पाठसरचना

३१.१ प्रस्तावना

३१.२ उद्देश्यम्

३१.३ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः तेषां मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता च

३१.३.१ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः

३१.३.२ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनां मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता

बोधप्रश्नः

मूलग्रन्थः

३१.४ अनुमानवादिमहिमभट्टस्य मतं व्यञ्जनाया अनिवार्यता च

३१.४.१ अनुमानवादिनो महिमभट्टस्य मतम्

➤ व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः अनुमाप्यानुमापकभाव एव

➤ 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र भ्रमणनिषेधरूपोऽर्थोऽनुमेय एव

३१.४.२ व्यञ्जनाया अनिवार्यता

➤ 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र व्याप्तेः विघटकाः त्रयः हेत्वाभासाः

➤ 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यत्र व्याप्तेः विघटकः अनैकान्तिकहेत्वाभासः

बोधप्रश्नः

मूलग्रन्थः

३१.५ सारांशः

३१.६ शब्दावली

३१.७ सन्दर्भग्रन्थः

३१.८ सहायकग्रन्थः

३१.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

३१.१० अभ्यासप्रश्नाः

३१.१ प्रस्तावना

काव्यप्रकाशस्य अस्मिन् एकत्रिंशे पाठे भवतः स्वागतम्। भवता त्रिंशे पाठे पठितं यद् व्यञ्जनाया अन्तर्भावो लक्षणायां न संभवति। यतो हि लक्षणा अभिधाया एव पुच्छभूता वर्तते। लक्षणा तमेव अर्थं बोधयति यो वाच्येन सम्बद्ध एव भवति। किन्तु व्यञ्जना तमपि अर्थं बोधयति यस्य वाच्येन सम्बन्धो नियतः, अनियतः, परम्परया च भवति। अस्मिन् पाठे भवान् पठिष्यति यद् ये वेदान्तिनो वैयाकरणा वा वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं मन्यन्ते तेषामपि मते व्यञ्जनायाः स्वीकारः अनिवार्यो वर्तते। वेदान्तिभिः वैयाकरणैश्च तदा व्यञ्जना स्वीकार्या एव यदा ते व्यवहारदशायां प्रक्रियादशायां च पदानां पदार्थानां च कल्पनां कुर्वन्ति। भवान् इदं जानाति यद् व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं व्यञ्जनया एव भवति। किन्तु महिमभट्टः स्वग्रन्थे व्यक्तिविवेके काव्ये व्यञ्जनां न स्वीकरोति। तस्य मते व्यङ्ग्यार्थस्य बोधः अनुमानेनैव भवति। अतः महिमभट्टः व्यङ्ग्यार्थम् अनुमेयं मन्यते। अत एव स काव्यशास्त्रे अनुमानवादी आचार्यः कथ्यते। किन्तु काव्यप्रकाशे व्यङ्ग्यार्थस्य अनुमेयता खण्डिता भवति। मम्मटेन अनुमानवादिनः महिमभट्टस्यापि मते व्यञ्जनाया अनिवार्यता प्रदर्शिता। इदमपि भवता पाठेऽस्मिन् पठिष्यते। एवं भवान् अस्मिन् एकत्रिंशे पाठे पठिष्यति यद् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनां वेदान्तिनां वैयाकरणानां च अनुमानवादिनो महिमभट्टस्यापि च मते व्यञ्जना अनिवार्या वर्तते।

अस्य पाठस्य पठनेन भवान्—

- अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादस्य सिद्धान्तं ज्ञास्यति।
- अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादेऽपि व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां साधयिष्यति।
- व्यञ्जनाविषये महिमभट्टस्य मतम् अवगमिष्यति।
- अनुमाने व्यञ्जनाया अन्तर्भावस्य खण्डने समर्थो भविष्यति।
- एवं वेदान्तिनां वैयाकरणानां महिमभट्टस्य चापि मते व्यञ्जनां प्रतिशपयिष्यति।

३१.३ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः तेषां मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता च

इदानीं भवता ज्ञातव्यं यत् के के विद्वांसो वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं मन्यन्ते। इदमपि ज्ञातव्यं यद् ये ये विद्वांसो वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं स्वीकुर्वन्ति तेषामपि मते व्यञ्जना व्यापारः अनिवार्यः कथं विद्यते। भवान् सावधानो भवतु। एतत् सर्वं क्रमेण विचार्यते। तत्र सर्वप्रथमं विचार्यते यद् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः के के सन्ति।

३१.३.१ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः

ये वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं मन्यन्ते तेषां मतं काव्यप्रकाशे एवं प्रतिपादितम्—
“अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः वाक्यमेव च वाचकम् इति येऽप्याहुः तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्येवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिव्यङ्ग्य एव” इति। अत्र ‘ये’ इति सर्वनाम्नः प्रयोगो विद्यते। अतः स्पष्टतो ज्ञातुं न शक्यते यत् के के विद्वांसो वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं मन्यन्ते। टीकाकाराः ‘ये’ इति शब्दस्य अभिप्रायं त्रिधा वदन्ति। केचित् कथयन्ति यद् ‘ये’ इति पदेन वेदान्तिनो बोध्यन्ते। यतो हि ते वाक्यार्थम् अखण्डया बुद्ध्या ग्राह्यं मन्यन्ते। तेषां मते अखण्डया बुद्ध्या ग्राह्यस्य वाक्यार्थस्य वाचकं यद् वाक्यं भवति तदपि अखण्डमेव भवति। अस्य कथनस्य अभिप्रायं भवान् एवं जानातु—बुद्धिः (ज्ञानं) द्विधा भवति—खण्डा अखण्डा च। तत्र खण्डा बुद्धिः (ज्ञानं) सा भवति यस्यां क्रियायाः कारकस्य च सम्बन्धो भासते—धर्मस्य धर्मिणश्च सम्बन्धः प्रतीयते। यथा ‘देवदत्तः गच्छति’ इत्यत्र देवदत्तः कर्तृकारकं वर्तते। इदं ‘देवदत्तः’ इति पदेन बोध्यते। गमनं क्रिया विद्यते। इयं ‘गच्छति’ इति शब्देन बोध्यते। एवं ‘देवदत्तः गच्छति’ इति वाक्याद् देवदत्त-गमनरूपयोः पदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्बन्धः प्रतीयते। देवदत्तः धर्मो वर्तते, गमनक्रिया धर्मो भवति। एवमत्र क्रियारूपस्य धर्मस्य देवदत्तरूपस्य धर्मिणश्च सम्बन्धो ज्ञायते। एषा देवदत्त-गमनयोः बुद्धिः खण्डा कथ्यते। एवं पदार्थौ पदार्था वा तत्सम्बन्धश्च यस्याः विषयो भवति सा बुद्धिः खण्डा भवति। अस्याः विषयाः पदार्थरूपाः खण्डा भवन्ति। अतः सा खण्डा कथ्यते। इत्थं वाक्यार्थः पदार्थसम्बन्धरूपो भवति। असौ सखण्डो भवति। सखण्डवाक्यतामते पूर्वं पदानां श्रवणं भवति। ततः पदार्थानां पुथक् पुथक् ज्ञानं भवति। ततश्च पदार्थसम्बन्धरूपस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानं भवति। एवं वाक्यार्थः खण्डया बुद्ध्या ज्ञायते। सखण्डस्य वाक्यार्थस्य बोधकं वाक्यमपि सखण्डमेव भवति। वाक्यमपि खण्डया बुद्ध्या गृह्यते। अर्थद्वारा पदेष्वपि क्रियाकारकयोः धर्मधर्मिणोः वा सम्बन्धः प्रतीयते। अभिहितान्वयवादिनां व्यवहारदशायां वेदान्तिनां प्रक्रियादशायां वैयाकरणानां च मते वाक्यार्थः खण्डयैव बुद्ध्या गृह्यते। तस्य वाचकं वाक्यमपि तथैव भवति। वाक्येऽपि अर्थद्वारा क्रियाकारकभावः भासते।

सा बुद्धिः अखण्डा भवति यस्यां क्रियायाः कारकस्य च सम्बन्धो न

भासते-धर्मस्य धर्मिणश्च सम्बन्धो न प्रतीयते। अस्या विषयाः पद-पदार्थ-तत्सम्बन्धरूपाः खण्डा न भवन्ति। अतः एषा अखण्डा निगद्यते। 'देवदत्तो गच्छति' इति वाक्येन देवदत्तगमनरूपस्य अखण्डस्यैव वाक्यार्थस्य बोधो भवति। अस्मिन् देवदत्तगमनरूपे वाक्यार्थे देवदत्तस्य गमनस्य च पृथग् ज्ञानं न भवति। एवं वाक्यार्थः अखण्ड एव भवति। अस्य बोधकं 'देवदत्तो गच्छति' इति वाक्यमपि अखण्डमेव भवति। देवदत्तरूपस्य कर्तृपदस्य गच्छतिरूपक्रियापदस्य च पृथग् ज्ञानं न भवति। एवं परमार्थदशायां वेदान्तिनाम् अखण्डवाक्यस्फोटवादिनां वैयाकरणानां च मते वाक्यार्थः अखण्ड एव भवति, तथा तस्य वाचकं वाक्यमपि अखण्डमेव मन्यते।

एवं भवान् खण्डबुद्धिविषये अखण्डबुद्धिविषये च ज्ञातवान्। अनयोः बुद्ध्योः परिभाषा काव्यप्रकाशस्य बालबोधिण्यामेवं द्रष्टुं शक्यते— "क्रियाकारकभावमुररीकृत्य जायमाना धीः खण्डा, तदन्या अखण्डा। ...क्रियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमपुरस्कृत्य न संभवति।" १ भवान् इदानीं वेदान्तिनाम् अभिप्रायमेवं जानातु—

केवलं ब्रह्म एव सत्यं विद्यते। संसारः मिथ्या वर्तते। धर्मधर्मिभावः संसारदशायाम् एव संभवति। अतः संसारस्य मिथ्यात्वेन धर्मधर्मिभावोऽपि मिथ्या वर्तते। 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' इति अखण्डं श्रुतिवाक्यम् अखण्डमेव ब्रह्मरूपं वाक्यार्थं बोधयति। ब्रह्म निर्गुणं भवति। अतस्तत्र कश्चिदपि धर्मो न भवति। अतो ब्रह्मणि धर्मधर्मिभावो न संभवति। एवम् अखण्डेनैव वाक्येन अखण्ड एव वाक्यार्थो बोध्यते। काव्यप्रकाशस्थेन 'ये' इति पदेन वेदान्तिनः गृह्यन्ते— इति प्रथमः पक्षो विद्यते। द्वितीयः पक्षो विद्यते यद् 'ये' इति पदेन सर्वे वेदान्तिनो न गृह्यन्ते, अपितु एकदेशिनः एव वेदान्तिनः। यतोहि सिद्धान्तिनो वेदान्तिनो लक्षणां स्वीकुर्वन्ति, न तु व्यञ्जनाम्। अतः एकदेशिनः एव वेदान्तिनः अत्र अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः कथ्यन्ते। वस्तुतः अत्र 'ये' इतिपदेन स्फोटवादिनो वैयाकरणा एव गृह्यन्ते। अयं तृतीयः पक्षो वर्तते। एते भर्तृहरिप्रभृतयः सन्ति। एषां मते वाक्यार्थः अखण्ड एव भवति। तस्य बोधकं स्फोटरूपं वाक्यमपि अखण्डमेव भवति। वाक्यार्थे पदार्थः, प्रकृत्यर्थः, प्रत्ययार्थश्च काल्पनिको भवति। एवं वाक्ये पदानि, तत्र प्रकृतयः प्रत्ययाश्च काल्पनिका एव सन्ति। एषा पदपदार्थकल्पना प्रधानस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य च बोधनाय कृता वर्तते। इयम् अखण्डस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य च ज्ञाने उपायो भवति। उपायः असत्यो भवति। उपेयः सत्यो भवति। उपेयम् अखण्डं वाक्यमेव वाक्यार्थश्चैव भवति। अतः अखण्डं वाक्यमेव प्रधानं वर्तते। सर्वत्र वाक्यस्यैव प्रयोगो भवति। तेन अखण्ड एव वाक्यार्थो बोध्यते। यो व्याकरणं न जानाति, पदपदार्थौ प्रकृतिप्रत्ययौ तयोरर्थौ च न वेत्ति सोऽपि अखण्डेनैव वाक्येन अखण्डमेव वाक्यार्थं जानाति। एवं वाक्यम् अखण्डया बुद्ध्या गृह्यते। वाक्यार्थोऽपि अखण्डया बुद्ध्या गृह्यते। अखण्डं वाक्यम् अखण्डस्य वाक्यार्थस्य वाचकम्-अभिधया बोधकं भवति।

एवम् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनः त्रयः अत्र सूचिताः - वेदान्तिनः, एकदेशिवेदान्तिनः, अखण्डवाक्यस्फोटवादिनो वैयाकरणाश्च। एषां मते अखण्डमेव वाक्यम् अखण्डमेव वाक्यार्थम् अभिधया बोधयति। तादृशे वाक्ये अभिधैव भवति, तत्र व्यञ्जना न संभवति। अभिधयैव व्यङ्ग्याऽर्थो बोध्यते। 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यादिश्लोकरूपम् अखण्डमेव वाक्यं नायकसमीपगमनविधिरूपम् अर्थम् अभिधया एव बोधयति। एवं यो विधि रूपः अर्थः आलङ्कारिकैः व्यङ्ग्यः कथ्यते स वस्तुतः वाच्य एव विद्यते। अतो व्यङ्ग्याऽर्थो नास्ति। ततः तस्य बोधाय व्यञ्जना न स्वीकार्या-इति अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अभिप्रायो वर्तते। अयं पूर्वपक्षो विद्यते। मम्मटः अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनामपि पक्षे व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां साधयति। तत् कथमिति भवान् एवं जानातु—

३१.३.२ अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनां मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता

च अखण्डतापक्षे व्यञ्जनां न स्वीकुर्वन्ति तदा न स्वीकुर्वन्तु, किन्तु तयोः सखण्डतापक्षे व्यञ्जनायाः स्वीकारः अनिवार्यो वर्तते। वेदान्तिनो वैयाकरणा वा यदा अविद्यापदे पतन्ति तदा पदपदार्थयोः कल्पनां कुर्वन्त्येव। ततश्च वाक्यवाक्यार्थौ सखण्डौ भवतः एव। वेदान्तिपक्षे अविद्यापदशब्दस्य अर्थः व्यवहारदशा संसारदशा वा वर्तते। वेदान्तिनां मते परमार्थतः यद्यपि ब्रह्म एव एकं तत्त्वं भवति तथापि ते व्यवहारदशायां पदपदार्थानां कल्पनां कुर्वन्त्येव। घटपटादीनां शब्दानां तेषामर्थानां च व्यावहारिकी सत्ता वेदान्तिभिरपि स्वीक्रियते एव। अन्यथा व्यवहारो न भवेत्। वेदान्तिभिः व्यवहारे भट्टनयः स्वीक्रियते। अतो व्यवहारदशायां वाक्ये पदानां वाक्यार्थे पदार्थानां च कल्पना कर्तव्या एव भवति। ततश्च व्यङ्ग्यार्थस्य बोधनाय व्यञ्जनायाः स्वीकारः अनिवार्यः। भट्टानां मीमांसकानां मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता भवता पूर्वं ज्ञाता एव। एवं व्यवहारदशायां पतितैः वेदान्तिभिरपि 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इतिश्लोके नायिकासमीपगमनविधेः 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र गोदावरीतीरे धार्मिकगमननिषेधस्य च बोधाय व्यञ्जना अवश्यं स्वीकरणीया भवति।

अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम्-
भट्टस्य चापि मते व्यञ्जनाया अनिवार्यता

एवं वैयाकरणानाम् अपि मते व्यञ्जना अनिवार्या। वैयाकरणा अपि यदा अविद्यापदे पतन्ति तदा तेऽपि वस्तुतः अखण्डे वाक्ये पदानां पदेषु प्रकृतिप्रत्यययोश्च कल्पनां कुर्वन्त्येव। एवं ते अखण्डे वाक्यार्थे पदार्थान् पदार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययार्थान् च कल्पयन्त्येव। वैयाकरणपक्षे अविद्यापदशब्दस्य अर्थः प्रक्रियादशा-शब्दव्युत्पादनकालः वर्तते। असत्यभूताऽपि एषा पदपदार्थादिकल्पना सत्यस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य च ज्ञानाय साधनं भवति। एषा वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं तान् बोधयति ये बालाः सन्ति-वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं न जानन्ति। उक्तं वाक्यपदीये भर्तृहरिणा-

“ उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।

असत्ये वर्तन्नि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥”

एवं वैयाकरणैः यदा प्रक्रियादशायां वाक्यं वाक्यार्थश्च सखण्डं मन्यते तदा प्रक्रियादशायां तैः व्यञ्जना अवश्यं स्वीकार्या। अतः एषामपि मते 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इतिश्लोके नायिकासमीपगमनविधेः 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र गोदावरीतीरे धार्मिकगमननिषेधस्य च बोधाय व्यञ्जना अवश्यं स्वीकरणीया भवति।

एवं भवान् पठितवान् यद् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनामपि मते व्यञ्जनायाः अनिवार्यता कथं भवति। इदानीम् एषां प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु-

बोधप्रश्नः

१. का बुद्धिः अखण्डा कथ्यते ?
२. वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं के मन्यन्ते ?
३. अविद्याशब्दस्य इह कौ अर्थो ?

मूलग्रन्थः

अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः वाक्यमेव च वाचकम् इति येऽप्याहुः तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिव्यङ्ग्य एव।

३१.४ अनुमानवादिमहिम्भट्टस्य मतं व्यञ्जनाया अनिवार्यता च

आलङ्कारिकेषु अनुमानवादी आचार्यः महिमभट्टो विद्यते। अयं काव्ये व्यञ्जनां न

स्वीकरोति। यतो हि सा काव्ये न संभवति। काव्ये योऽर्थः ध्वनिवादिभिः व्यङ्ग्यः कथ्यते स वस्तुतः अनुमेय एव भवति। असौ अनुमानेनैव गम्यते। अतः काव्ये व्यञ्जना न स्वीकार्या-
इति तस्य सिद्धान्तो वर्तते। किन्तु मम्मटः तस्य मतं काव्यप्रकाशे खण्डयति व्यञ्जनां प्रतिशपयति च। इदं सर्वं कथमिति भवान् एवं जानातु-

३१.४.१ अनुमानवादिनो महिमभट्टस्य मतम्

महिमभट्टः अनुमानवादी आचार्यः। अस्य प्रसिद्धः अलङ्कारग्रन्थः व्यक्तिविवेको वर्तते। अत्र महिमभट्टेन काव्ये यद् अनुमानं प्रतिशपितं तस्य सारांशं मम्मटः एवं प्रतिपादयति-

“ननु वाच्यादसम्बद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्। एवं च सम्बन्धाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मनिश्चयेन च त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति। तथाहि-

भ्रम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण।
गोआणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण॥

(भ्रम धार्मिक विम्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुज्जवासिना दृप्तसिंहेन॥)

अत्र श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति। यद् यद् भीरुभ्रमणं तत् तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः।”

अस्य मम्मटकथनस्य अयमभिप्रायो वर्तते-

➤ व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः अनुमाप्यानुमापकभाव एव

काव्ये वाच्याद् अर्थाद् अन्यः योऽपि अर्थः ज्ञायते तस्य वाच्येन सह कश्चिदपि नित्यः सम्बन्धः अवश्यमेव भवति। इदं यदि न मन्यते तदा वाच्याद् यस्य कस्यचिदपि अर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गः स्यात्। किन्तु एवं न भवति। वाच्यात् कस्यचिदेव अर्थस्य प्रतीतिः भवति। काव्ये ध्वनिवादिभिः योऽर्थः व्यङ्ग्यः कथ्यते स वस्तुतः वाच्येन नित्यं सम्बद्ध एव भवति। एवं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः-व्यञ्जना तत्र स्वीकर्तुं न शक्यते यत्र वाच्य-प्रतीयमानयोः प्रतिबन्धः-नित्यः सम्बन्धो न भवति। अप्रतिबन्धे-नित्यसम्बन्धस्य अभावे व्यञ्जना स्वीकर्तुं न शक्यते। एवं वाच्यस्य प्रतीयमानस्य च नित्यः सम्बन्धः तथा भवति यथा अग्नेः धूमस्य च भवति। काव्ये वाच्यार्थः प्रतीयमानस्य लिङ्गं भवति। लिङ्गं त्रिरूपं भवति। अस्य त्रीणि रूपाणि इमानि सन्ति-पक्षे वर्तमानता, सपक्षे विद्यमानता, विपक्षे अविद्यमानता च। यत्र साध्यं साध्यते यत्र साध्यस्य संदेहो वा भवति स पक्षः कथ्यते। यत्र साध्यं निश्चितरूपेण तिष्ठति स सपक्षः भवति। यत्र तु साध्यस्य अभावः एव निश्चितो भवति स विपक्षः उच्यते। यद् वस्तु साध्यते तत् साध्यं कथ्यते। भवान् एतत् सर्वम् एवं जानातु-यदि कश्चित् पर्वते धूमं पश्यति तदा धूमेन पर्वते अग्निम् अनुमिनोति-पर्वतः अग्निमान् वर्तते, यतो ह्यत्र धूमो वर्तते, इति। अत्र अग्निः साध्यो विद्यते। यतोहि स पर्वते साध्यते। धूमस्य दर्शनेन पर्वते पूर्वं संदेहो भवति। अतः पर्वतः पक्षो भवति। एवमपि वक्तुं शक्यते यद् यत्र किञ्चिद् साध्यते स पक्षः कथ्यते। अग्निरूपं साध्यं महानसे तदा निश्चितरूपेण तिष्ठति यदा धूमो भवति। अतः महानसः सपक्षो भवति। अग्निरूपस्य साध्यस्य अभावः तडागे निश्चयेन भवति। अतः तडागः विपक्षः कथ्यते। धूमः पर्वतरूपे पक्षे तिष्ठति, महानसरूपे सपक्षे तिष्ठति, तडागरूपे विपक्षे कदापि न तिष्ठति च। अतो धूमः अग्नेः लिङ्गं भवति। पर्वते लीनम्-अप्रत्यक्षम् अग्निं गमयति-ज्ञापयति। अतः धूमः लिङ्गं निगद्यते। एवं यद् वस्तु लीनं वस्तु गमयति पक्षे सपक्षे

च तिष्ठति विपक्षे न तिष्ठति च तद् वस्तु लिङ्गं कथ्यते। लिङ्गं हेतुशब्देन साधनशब्देन चापि अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम्न-
कथ्यते। एवं लिङ्गस्य त्रीणि रूपाणि भवन्ति-पक्षे सत्त्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षे असत्त्वम्
(विपक्षाद् व्यावृत्तत्वं) च। एतादृशात् त्रिरूपाद् यद् लिङ्गिनः-साध्यस्य ज्ञानं भवति तद्
अनुमानं कथ्यते। काव्ये वाच्यार्थः लिङ्गं भवति। प्रतीयमानः अर्थः लिङ्गी-साध्यो भवति। यथा
धूमस्य अग्निना सह नित्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः भवति तथा काव्ये वाच्यस्य प्रतीयमानेन। अतो
वाच्यः प्रतीयमानेन तथा व्याप्तो भवति यथा धूमः अग्निना। यस्य क्षेत्रम् अधिकं भवति तद्
व्यापकं भवति, किन्तु यस्य क्षेत्रं तदपेक्षया न्यूनं भवति तत् तेन व्याप्यं व्याप्तं वा कथ्यते।
अग्निः व्यापको भवति। अयं हि तत्रापि भवति यत्र धूमो भवति। यथा महानसे पर्वते चापि
अग्निः तिष्ठति, यत्र धूमो भवति। अयं तत्रापि तिष्ठति यत्र धूमो न भवति। यथा तप्ते लोहपिण्डे
अग्निः भवति, किन्तु धूमो न भवति। धूमः अग्निना व्याप्यः व्याप्तो वा वर्तते। अयं हि तत्रैव
तिष्ठति यत्र यत्र अग्निः भवति। अग्नेः अभावे तडागादौ अयं न भवति। अतो धूमस्य क्षेत्रम्
अग्नेरपेक्षया न्यूनं भवति। एवं काव्ये वाच्यः प्रतीयमानेन व्याप्तो भवति। मम्मटेन 'व्याप्तत्वेन'
इति शब्देन वाच्यरूपस्य लिङ्गस्य सपक्षे विद्यमानता सूचिता। 'नियतधर्मिनिष्ठत्वेन' इति शब्देन
वाच्यरूपस्य लिङ्गस्य विपक्षे अविद्यमानत्वं पक्षे विद्यमानत्वं च प्रतिपादितम्। अत्र शब्दे
नियतपदेन विपक्षे अविद्यमानत्वरूपं नियतत्वं प्रतिपाद्यते। अग्निना नियतो हि धूमा विपक्षे
तडागादौ न तिष्ठति। 'धर्मिनिष्ठत्वेन' इति पदेन वाच्यरूपस्य लिङ्गस्य पक्षरूपे धर्मिणि सत्त्वं
बोधितम्। साध्यरूपः साधनरूपश्च धर्मः पर्वते तिष्ठति। अतः पक्षो धर्मोतिशब्देन कथितः।

एवं निष्कर्षतो वक्तुं शक्यते यद् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह व्याप्तिरूपः
नित्यः सम्बन्धः वर्तते। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो व्यञ्जना वा अनुमानाद् भिन्ना नास्ति। अनुमाने एव
तस्या अन्तर्भावो विद्यते। व्यञ्जनायाः पर्यवसानं त्रिरूपाद् वाच्यरूपात् लिङ्गात् प्रतीयमानरूपस्य
लिङ्गिनः अनुमाने भवति। एवं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः अनुमाप्यानुमापकभाव एव वर्तते।

➤ 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र भ्रमणनिषेधरूपोऽर्थोऽनुमेय एव

वाच्यात् प्रतीयमानस्य भ्रमणनिषेधरूपस्य अर्थस्य अनुमानम्

अत्र द्रष्टुं शक्यते—

भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।

गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥

इदं हालिककविरचितायां गाथासप्तशत्यां विद्यमानायाः 'भ्रम
धम्मिय' इति प्राकृतगाथायाः संस्कृतच्छाया वर्तते। अस्य प्रसङ्गः अर्थश्च एवं विद्यते—

काचिद् व्यभिचारिणी नायिका वर्तते। सा गोदावरीनद्याः तटे विद्यमाने
निकुञ्जे उपपतिना सह रन्तुम् आगच्छति। गोदावरीतीरस्थ एव निकुञ्जः तस्याः संकेतस्थानं
वर्तते। सा यदा यदा गोदावरीतटस्थे निकुञ्जे रन्तुम् आगच्छति तदा तदा कश्चिद् धर्मिकः तत्र
पुष्पाणि अवचेतुम् आयाति। तेन नायिका रमणे विघ्नम् अनुभवति। पुष्पावचयेन तस्य
रमणीयस्य स्थानस्य शोभा नश्यति। इदमपि नायिकायै न रोचते। अतः नायिका पूर्वं धार्मिकं
पृष्टवती यद् भवान् ग्रामे एव पुष्पाणाम् अवचयं कथं न करोषि? ग्रामे रम्याणि विविधानि
पुष्पाणि सन्ति। इहाऽऽगमने प्रयासो भवति। धर्मपरायणेन भवता आत्मा कथं क्लेश्यते? तत्रैव
पुष्पाणि अवचेयानि-इति मम परामर्शो विद्यते। यदा नायिका एवं कथितवती तदा स
धार्मिकः उक्तवान् यद् ग्रामे एकस्मिन् गृहे एकः कुक्कुरो वर्तते। अहं तस्माद् बिभेमि। अतो
ग्रामे न गच्छामि। अत्रैव पुष्पाणि अवचेतुम् आगच्छामि। नायिका सा चतुरा वर्तते। सा
धार्मिकस्य वचनं श्रुत्वा विचारयति यद् अयं भीरुरस्ति। अत एव कुक्कुराद् बिभेति। अतो मया
अत्र गोदावरीतटेऽपि ग्रामादपि अधिकस्य भयस्य कारणं बोधनीयम्। ततो धार्मिकोऽत्र

नैवाऽऽगमिष्यति स्वच्छन्दं विहरिष्यामि च। एवं विचार्य सा नायिका किञ्चित्समयानन्तरं तं धार्मिकं कथयति-हे धर्मिक त्वं ग्रामे स्वच्छन्दं भ्रम। स कुक्कुरः तेन सिंहेन ग्रामे प्रविश्य हतः, यः सम्प्रति गोदावरी कच्छनिकुञ्जे निवसति। असौ महता दर्पेण उन्मत्तो वर्तते। अत एव निर्भीकेन तेन ग्रामं प्रविश्य स श्वा निहतः। असौ कस्माच्चिदपि न बिभेति। अयम् उक्तगाथाया वाच्यार्थो विद्यते। अत्र भवान् दृष्टवान् यद् नायिकया गृहे शुनः-कुक्कुरस्य निवृत्तिः (अभावः) कथिता। अनया कुक्कुरस्य निवृत्त्या गोदावरीतीरे धार्मिकस्य भ्रमणस्य अभावस्य अनुमानं भवति। यतो हि गोदावरीतीरे सिंहस्य उपलब्धिः कथिता वर्तते। अत एव मम्मटः- “अत्र श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति।” इति कथयति। अत्र भवान् प्रष्टुं शक्नोति यत् मम्मटस्य इदं कथनं समीचीनं नास्ति, यतो हि शुनः निवृत्तिः गृहे प्रतिपादिता, किन्तु भ्रमणाभावस्य अनुमानं गोदावरीतीरे कथ्यते। श्वनिवृत्तिः हेतुः (लिङ्गं) वर्तते। भ्रमणाभावः साध्यः (लिङ्गी) विद्यते। एवं साध्यसाधनयोः (लिङ्गलिङ्गिनोः) सामानाधिकरण्यं (एकस्मिन् आधारे विद्यमानता) नास्ति। यत्र अनुमानं भवति तत्र साधनं साध्यं च एकस्मिन्नेव आधारे तिष्ठतः। यथा यत्र धूमो भवति तत्रैव अग्नेः अनुमानं भवति। पर्वते वर्तमानेन धूमेन पर्वते एव अग्निः अनुमीयते। महानसे वर्तमानेन धूमेन पर्वते अग्नेः अनुमानं कर्तुं न शक्यते। एवम् अनुमाने साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यम् आवश्यकं भवति। अत्र तु श्वनिवृत्तिरूपस्य साधनस्य भीरुभ्रमणाभावरूपस्य साध्यस्य च सामानाधिकरण्यं नास्ति, अपितु वैयधिकरण्यं (गृहगोदावरीतीररूपयोः भिन्नयोः आधारयोः स्थितिः) वर्तते। अतः मम्मटेन कथं प्रतिपादितं यद् गृहे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेः अभ्रमणम् अनुमापयति- इति। अयं भवतः प्रश्नः समीचीनो विद्यते। अयं महतः आनन्दस्य विषयो यद् भवान् ईदृशस्य प्रश्नस्य करणे समर्थो वर्तते। स्वप्रश्नस्य उत्तरं भवता एवं ज्ञातव्यम्-मम्मटस्य तथा कथनस्य अभिप्रायो विद्यते यद् भीरुभ्रमणस्य भयकारणाभावज्ञानस्य च मध्ये व्याप्तिः (नित्यः सम्बन्धः) वर्तते। गृहे विहितस्य भीरुभ्रमणस्य हेतुः भयकारणस्य शुनो निवृत्तिः वर्तते। तेन सूच्यते यद् भीरुभ्रमणस्य कारणं भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवति। भीरुः यत्र पूर्वं भयस्य कारणानां कुक्कुरसिंहादीनाम् अभावं जानाति तत्रैव भ्रमति। एवं व्याप्तिः सिद्ध्यति यद् यद् यद् भीरोः भ्रमणं भवति तस्मात् तस्मात् पूर्वं भयकारणाभावस्य ज्ञानम् अवश्यमेव भवति। अथवा भीरोः भ्रमणं यत्र यत्र भवति तत्र तत्र पूर्वं भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवति यथा गृहे श्वरूपस्य भयकारणस्य अभावस्य ज्ञाने जाते भीरोः भ्रमणं भवति। यत्र तु भयकारणाभावस्य ज्ञानं न भवति (भयकारणस्यैव ज्ञानं भवति) तत्र भीरोः भ्रमणं न भवति। यथा महारण्ये। एवं भीरुभ्रमण-भयकारणाभावज्ञानयोः व्याप्तिं बोधयितुं “अत्र श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति।” इति कथितम्। काव्यप्रकाशस्य बालबोधिण्यां कथितम्- “यद्यपि गृहे भ्रमणं गोदावरीतीरे न भ्रमणाऽभावमनुमापयितुमिष्टे व्यधिकरणत्वात् तथापि व्याप्तिग्रहौपयिकत्वेनैदमुक्तम्। श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं तद्धेतुकं कल्प्यते। तेनैव व्याप्तिः-यद् यद् भीरुभ्रमणं तद् तद् भयकारणाभावज्ञानपूर्वम्” 2 काव्यप्रकाशस्य मूले ‘यद् यद् भीरुभ्रमणं तत् तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वम्’ इति कथनेन सा व्याप्तिरेव प्रदर्शिता। यद् यद् भीरुभ्रमणं भवति तस्मात् तस्मात् पूर्वं भयकारणस्य निवृत्तेः (अभावस्य) उपलब्धिः (ज्ञानं) भवत्येव-इति तस्याः पङ्क्तेः अभिप्रायो विद्यते। काव्यप्रकाशे प्रदर्शितं व्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति। व्याप्तिः द्विधा भवति-अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च। साध्यसाधनयोः सम्बन्धः तस्य कथनं वाऽन्वयव्याप्तिः भवति। यथा ‘यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र अग्निः’ इति अन्वयव्याप्तिः वर्तते। अत्र धूमरूपस्य साधनस्य अग्निरूपस्य साध्यस्य च सम्बन्धः प्रतिपादितः। यत्र तु साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य अभावः तस्य प्रतिपादनं वा भवति स व्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तिः भवति। यथा ‘यत्र यत्र न अग्निः तत्र तत्र न धूमः’ इति व्यतिरेकव्याप्तिः विद्यते। प्रकृते ‘यत्र यत्र भीरुभ्रमणाभावः तत्र तत्र भयकारणस्य उपलब्धिः (ज्ञानं)’ इति अन्वयव्याप्तिरस्ति। अत्र भीरुभ्रमणाभावरूपस्य साध्यस्य भयकारणज्ञानरूपस्य साधनस्य च सम्बन्धः प्रतिपादितः। ‘यत्र

यत्र न भयकारणस्य उपलब्धिः तत्र तत्र न भीरुभ्रमणाभावः।' इति व्यतिरेकव्याप्तिः भवति। अत्र भयकारणोपलब्धिरूपस्य साधनस्य भीरुभ्रमणाभावरूपस्य साध्यस्य च अभावः प्रतिपादितः। अभिप्रायो वर्तते यद् यत्र यत्र भीरुभ्रमणं भवति तत्र तत्र पूर्वं भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवत्येव। एषैव व्यतिरेकव्याप्तिः 'यद् यद् भीरुभ्रमणम्' इत्यादिकथनेन प्रदर्शिता।

एवं भवता ज्ञातं यद् भीरुभ्रमणस्य स्वस्मात् पूर्वं जातेन भयकारणाभावस्य ज्ञानेन सह व्याप्तिः (नित्यः सम्बन्धः) विद्यते। इदानीम् इदं ज्ञातव्यं यद् गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य अनुमानं कथं भवति? गृहे कुक्कुरस्य अभावेन भीरोः धार्मिकस्य भ्रमणस्य विधिः वाच्योऽस्ति। अनेन भीरुभ्रमणस्य भयकारणाभावस्य च व्याप्तिः सूचिता। गोदावरीतीरे सिंहरूपस्य भयकारणस्य वर्तमानत्वमपि वाच्यमेव विद्यते। यतो हि इदं 'गोदावरीकच्छ' इत्यादिशब्देनैव बोधितम्। गोदावरीतीरे वाच्यस्य सिंहरूपस्य भयकारणस्य ज्ञानेन भीरोः धार्मिकस्य भ्रमणस्य गोदावरीतीरे निषेधोऽनुमीयते। गोदावरीतीरे हि व्यापकविरुद्धोपलब्धिः वर्तते। सा का कथं च भवति-इति भवान् एवं जानातु-भवान् जानाति यद् यः पदार्थः अधिकदेशे भवति सव्यापकः कथ्यते। किन्तु यः तदपेक्षया अल्पदेशे भवति स व्याप्यः उच्यते। अत्र "भयकारणं नास्ति" इतिरूपं भयकारणाभावस्य ज्ञानं व्यापकं भवति। भीरुभ्रमणं व्याप्यं विद्यते। यत्र यत्र भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवति तत्र तत्र भीरुः भ्रमत्येव-इति नियमो नास्ति। किन्तु यत्र यत्र भीरोः भ्रमणं भवति तत्र तत्र भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवत्येव। अतः भयकारणाभावस्य ज्ञानं व्यापकं भवति, भीरुभ्रमणं तु व्याप्यम्। गोदावरीतीरे भयकारणाभावज्ञानरूपाद् व्यापकाद् विरुद्धं भयकारणस्यैव ज्ञानं विद्यते। अथवा भीरुभ्रमणस्य व्यापको यः भयकारणाभावः वर्तते तस्माद् विरुद्धस्य सिंहरूपभयकारणस्यैव गोदावरीतीरे उपलब्धिः-ज्ञानं भवति-इति मूलपङ्क्तेः अभिप्रायो भवति। एवं निश्चितं भवति यद् गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य व्यापकं यद् भयकारणस्य ज्ञानं वर्तते तस्य अभावो विद्यते। यत्र व्यापकस्य अभावो भवति तत्र व्याप्यस्यापि अभावः अकथितोऽपि ज्ञायते। यथा व्यापकस्य अग्नेः अभावेन व्याप्यस्य धूमस्याभावः अनुमीयते तथा भयकारणाभावज्ञानस्य व्यापकस्य अभावेन गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य अभावः (निषेधः)। अनुमानस्य आकारः एवं भवति-

१. गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य अभावः,
२. भयकारणस्य सिंहस्य उपलब्धेः (ज्ञानात्)।
३. यत्र यत्र भयकारणस्य उपलब्धिः तत्र तत्र भीरुभ्रमणस्य अभावः, यथा महारण्ये।

यत्र यत्र तु भीरुभ्रमणस्य अभावो न भवति तत्र तत्र भयकारणस्य उपलब्धिः न, यथा भयकारणस्य शुनः अभावेन गृहे न भीरुभ्रमणस्य अभावः, अपितु भीरुभ्रमणमेव।

४. गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाभावव्याप्या भयकारणस्य उपलब्धिः।
५. अतो गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाभावः।

अथवा अनुमानस्य आकारः एवं ज्ञातव्यः-

१. गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाभावः।
२. भयकारणस्य सिंहस्य उपलब्धेः।
३. यत्र न भयकारणस्य उपलब्धिः तत्र न भीरुभ्रमणाभावः, यथा गृहे।

४. गोदावरीतीरे तु भीरुभ्रमणाभावव्याप्या भयकारणसिंहोपलब्धिः।

५. अतः गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाभावः।

एवं भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणाभावज्ञानस्य विरुद्धाद् भयकारणज्ञानाद् गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य निषेधः (अभावः) अनुमीयते। इदम् अनुमानं तथा विद्यते यथा कुत्रचिद् अग्नेः शैत्याभावस्य अनुमानम्। “नात्र तुषारस्पर्शः अग्नेः” इत्यत्र अग्निरूपात् साधनात् तुषारस्पर्शाऽभावस्य (शैत्याभावस्य) अनुमानं प्रसिद्धं विद्यते। तुषारस्पर्शस्य व्यापकः अग्नेर्भिन्नः जलादिरूपः पदार्थः भवति। तस्माद् विरुद्धः पदार्थः अग्निरस्ति। तस्य सत्तया व्यापकस्य जलादिरूपस्य अभावो ज्ञायते। तेन च तद्व्याप्यस्य तुषारस्पर्शस्य अभावः अनुमीयते। एवं निष्कर्षो भवति यद् यथा तुषारस्पर्शव्यापकस्य जलादिरूपस्य विरुद्धाद् अग्नेः तुषारस्पर्शाभावस्य अनुमानं भवति तथा भीरुभ्रमणव्यापकस्य भयकारणाभावज्ञानस्य विरुद्धाद् भयकारणसिंहज्ञानाद् गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाऽभावस्य।

एवं गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणस्य निषेधः अनुमानेनैव बोध्यते। इत्थं ध्वनिवादिभिः स्वीकृता व्यञ्जना अनुमानरूपैव भवति। अतो व्यञ्जनायाः अन्तर्भावोऽनुमाने एव भवति। अयम् अभिप्रायः महिमभट्टस्य विद्यते। भवान् एतावन्तं कालं महिमभट्टस्य अभिप्रायं पठितवान्, योऽभिप्रायः मम्मटेन पूर्वपक्षरूपेण प्रकाशितः। उत्तरपक्षरूपेण मम्मटः महिमभट्टस्य मतं खण्डयति व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां साधयति च। इदं कथमिति भवता सम्प्रति पठनीयम्।

३१.४.२ व्यञ्जनाया अनिवार्यता

मम्मटः महिमभट्टस्य मतं खण्डयति व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां साधयति च तस्य मते व्यञ्जनायाः अनुमाने अन्तर्भावः न संभवति। यतोहि अनुमानं लिङ्गम् आश्रितं भवति। लिङ्गं तदेव भवति यस्य लिङ्गिना (साध्येन) सह नित्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः भवति। व्यञ्जना तु हेत्वाभासम् अपि आश्रयति। हेत्वाभासः स भवति यो लिङ्गवत् प्रतीयते, किन्तु लिङ्गं न भवति। महिमभट्टेन काव्ये वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह व्याप्तिः प्रदर्शिता। किन्तु सा न संभवति। यतो हि वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह नित्यः सम्बन्धो नास्ति। ‘भ्रम धार्मिक’ इत्यत्र भयकारणोपलब्धिरूपस्य वाच्यस्य भ्रमणनिषेधरूपस्य प्रतीयमानस्य च नित्यः सम्बन्धो न विद्यते। एवं ‘निःशेषच्युतचन्दनम्’ इत्यादौ च श्लोके सकलचन्दनच्युतिप्रभृतिरूपस्य वाच्यस्य नायकसमीपगमनरूपस्य प्रतीयमानस्य च सम्बन्धो नित्यो नास्ति। इदं सर्वं भवता एवं ज्ञातव्यम्-

➤ ‘भ्रम धार्मिक’ इत्यत्र व्याप्तेः विघटकाः त्रयः हेत्वाभासाः

भवता पूर्वं पठितं यद् महिमभट्टस्य मते भीरुभ्रमणस्य भयकारणा-
भावस्य ज्ञानेन सह नित्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिरस्ति। एषा “यद् यद् भीरुभ्रमणं तत् तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वम्” इति काव्यप्रकाशग्रन्थेन प्रदर्शिता। मम्मटः सिद्धान्तरूपेणाऽत्र प्रतिपादयति यद् भीरुभ्रमणस्य भयकारणाभावज्ञानेन सह वस्तुतो व्याप्तिरेव न वर्तते। यतो ह्यत्र व्याप्तेः विघटकाः त्रयो हेत्वाभासाः सन्ति। तत्र प्रथमः हेत्वाभासः अनैकान्तिको भवति। यो हेतुः विपक्षेऽपि तिष्ठति स अनैकान्तिकनामकः हेत्वाभासः कथ्यते। भावो वर्तते यद् यो हेतुः साध्याभावस्थलेऽपि भवति सोऽनैकान्तिको भवति। तर्कभाषायां कथितं यत् ‘सव्यभिचारो हेतुरनैकान्तिकः’ ३। अयं द्विधा भवति-साधारणः असाधारणश्च। तत्र साधारणः स भवति यः पक्षे सपक्षे विपक्षे च तिष्ठति। असाधारणस्तु स भवति यः पक्षे एव भवति, नाऽपि सपक्षे नापि च विपक्षे। तत्र भयकारणाभावस्य ज्ञानरूपो यो हेतुः मन्यते स साधारणः अनैकान्तिकः हेत्वाभासो भवति। यतो ह्ययं ग्रामादौ सपक्षे पक्षे च भवति। किन्त्वयं विपक्षेऽपि तिष्ठति। यतोहि

यत्र भीरुभ्रमणाभावरूपस्य साध्यस्य अभावो भवति तत्रापि भयकारणस्य ज्ञानं भवति। यत्र अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम-
भयकारणस्य ज्ञानं भवति तत्रापि भीरुः गुरोः आज्ञया, स्वामिनः आदेशेन, प्रियतमायाः प्रेम्णा,
निधिलाभादेः लोभेन वा भ्रमति। एवं भयकारणस्य ज्ञाने सत्यपि भीरोः भ्रमणं भवत्येव। अतो
भयकारणज्ञानस्य भीरुभ्रमणाभावेन साध्येन सह अन्वयव्याप्तिः नास्ति। तथा च व्यतिरेकव्याप्तिरपि
न वर्तते। यतो हि यत्र यत्र भीरुभ्रमणं भवति तत्र तत्र पूर्वं भयकारणाभावस्य ज्ञानं भवत्येवेति
नियमो न वर्तते। एवं भयकारणाभावज्ञानम् साधारणाऽनैकान्तिकहेत्वाभासो विद्यते।

भयकारणज्ञानं विरुद्धहेत्वाभासो वर्तते। स हेतुः विरुद्धहेत्वाभासो
भवति यः साध्याद् विपरीतम् अर्थं साधयति 'साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः' 4 इति
विरुद्धस्य लक्षणं विद्यते। स धार्मिकः भीरुः वर्तते-इति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते। असौ
वीरोऽपि भवितुम् अर्हति। धार्मिकः कुक्कुराद् भेतुं शक्नोति। यतोहि कुक्कुरस्य स्पर्शः अशुद्धेः
कारणं भवति। धर्मशास्त्रे कुक्कुरस्य स्पर्शो निषिद्धो वर्तते। एवं यदि धार्मिको वीरो वर्तते तदा
सिंहाद् न भेष्यति। स गोदावरीतीरे भ्रमणं करिष्यत्येव। ततश्च भयकारणस्य सिंहस्य ज्ञानं
भ्रमणाभावरूपं साध्यं न साधयति, अपितु तद्विपरीतं भ्रमणमेव साधयति। अतः साध्याद्
भ्रमणाभावाद् विपरीतस्य भ्रमणरूपस्य अर्थस्य साधकः सिंहः तस्य ज्ञानं वा विरुद्धो हेतुः
वर्तते।

भयकारणसिंहरूपो हेतुः असिद्धोऽपि विद्यते। यो हेतुः लिङ्गरूपेण
सिद्धो न भवति सोऽसिद्धो निगद्यते। 'लिङ्गत्वेनासिद्धो हेतुरसिद्धः' इति तस्य लक्षणं विद्यते।
5 अयं हेत्वाभासः त्रिधा भवति-आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्च। तत्र प्रकृते
गोदावरीतीरे सिंहः स्वरूपासिद्धो विद्यते। यस्य हेतोः सत्ता पक्षे केनापि प्रमाणेन सिद्धा न
भवति स स्वरूपाऽसिद्धः कथ्यते। पक्षे हि तस्य स्वरूपमेव असिद्धं भवति। गोदावरीतीरे
सिंहस्य सत्ता प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा प्रमाणेन सिद्धा न विद्यते। धार्मिकः तत्र सिंहं स्वयं
नेत्राभ्यां न दृष्टवान्। एवं स गोदावरीतटे सिंहम् अनुमानेनापि न ज्ञातवान्। यतो हि अनुमितेः
किञ्चिदपि लिङ्गं न दृष्टम्। अत्र भवान् प्रष्टुं शक्नोति यद् व्यभिचारिण्याः शब्देन गोदावरीतटे
सिंहस्य सत्ता सिद्धा वर्तते, ततः तत्र सिंहस्य असिद्धिः कथं वर्तते ? भवतः प्रश्नः समीचीनो
विद्यते। अस्य उत्तरं भवान् शृणोतु। आप्तस्यैव शब्दः प्रमाणं भवति। आप्तः स कथ्यते यः
वस्तुतत्त्वं सम्पूर्णरूपेण जानाति कदाचिदपि रागेण द्वेषेण वा मिथ्या न वदति। व्यभिचारिणी
आप्तभूता नास्ति। सा हि स्वार्थं साधयितुं धार्मिकं वञ्चयितुं तथा वदति। एवं व्यभिचारिण्याः
वचनं प्रमाणं नास्ति। यद् वचनं प्रमाणं न भवति तस्य अर्थेन सह प्रतिबन्धः (नित्यः सम्बन्धः)
न भवति। एवं व्यभिचारिण्याः वचनेनापि गोदावरीतटे सिंहस्य सत्ता न सिद्ध्यति। इत्थं
गोदावरीतटे सिंहस्य सत्तायाः साधनाय किमपि प्रमाणं न विद्यते। अतः सिंहरूपो हेतुः
स्वरूपाऽसिद्धो विद्यते।

एवं भवता विलोकितं यद् भ्रमणाभावस्य साध्यस्य साधकत्वेन
स्वीकृतः भयकारणसिंहः अनैकान्तिकः, विरुद्धः, स्वरूपाऽसिद्धश्च विद्यते। एवमत्र वर्तमानाः
त्रयो हेत्वाभासाः भीरुभ्रमणाभावेन सह भयकारणसिंहादिज्ञानस्य व्याप्तिं विघटयन्ति। ततः
व्याप्तेः अभावेन भ्रमणनिषेधस्य अनुमानम् अत्र न भवितुं शक्नोति। यतोहि हेत्वाभासाद्
अनुमानं न भवति। इदं न्यायशास्त्रे स्पष्टं विद्यते। अतः महिमभट्टेन भ्रमणनिषेधस्य अनुमेयतायाः
प्रतिपादनम् असंगतं विद्यते।

एवं भवता दृष्टं यद् 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र व्याप्तेः विघटकाः त्रयः
हेत्वाभासाः सन्ति। काव्यप्रकाशे ध्वनिकाव्यस्य उदाहरणे 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इति श्लोकेऽसाध
रणः अनैकान्तिकः हेत्वाभासो भवति, येन तत्रापि व्याप्तेः अभावेन अनुमानं न संभवति।

➤ 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यत्र व्याप्तेः विघटकः अनैकान्तिक-हेत्वाभासः

भवता प्रथमे उल्लासे पठितम् इमं श्लोकं स्मरतु-

“निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मुष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याऽज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥”

अत्र भवान् जानाति यत् खिन्ना नायिका वञ्चिकां दूतीं प्रति इदं

कथयति-

अयि दूति त्वं मिथ्या वदसि। अहं त्वां स्वकीयं नायकम् अनुनेतुं तस्य समीपे गन्तुं निवेदितवती। किन्तु त्वं तस्य समीपे न गता। प्रत्युत मम विरहपीडाम् अज्ञात्वा मम समीपे 'अहं तव नायकम् अनुनेतुं गच्छामि' इत्युक्त्वा स्नानाय वापीं गता। त्वया तत्र यथेच्छं स्नानं विहितम्। तव शरीरे स्नानस्य चिह्नानि स्फुटानि सन्ति। तव स्तनतटाभ्यां चन्दनं सम्पूर्णरूपेण च्युतम्। अधरात् ताम्बूलभक्षणेन जनितः समस्तो रागः प्रोज्झितः। नेत्रयोः प्रान्तभागात् कज्जलः अपगतः। सम्प्रति मयाऽनुभूयमानं तव शरीरं रोमाञ्चितं विद्यते। त्वं मां दुःसहवेदनया पीडयतः तस्य मम अधमस्य नायकस्य समीपे न गतवती।

एवमत्र वाच्यार्थः नायकस्य समीपे गमनस्य निषेधरूपो विद्यते। किन्तु व्यङ्ग्यार्थः गमनस्य विधिरूपो वर्तते। नायिका दूतीं वदति यत् त्वं मदर्थं मम नायक। नाऽनुनीतवती, प्रत्युत त्वया स मम नायकः संभुक्तः। अत एव तव स्तनतटादिभ्यः चन्दनादीनां च्यवनादि जातम्। इदं सर्वं संभोगस्य चिह्नं वर्तते। असौ मम नायकः अधमो वर्तते। यतोहि तेन दूतीसंभोगरूपं निकृष्टं कर्म कृतम्। संभोगरूपस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जने अधमपदं सहायकं भवति। इह नायकस्य अधमत्वस्य कारणं दूतीसंभोगरूपं निकृष्टं कर्म विद्यते। अधमपदस्य सहायतया निःशेषच्युतचन्दनमित्यादीनि पदानि संभोगस्य व्यञ्जकानि भवन्ति।

उक्तश्लोकेऽपि महिमभट्टमते अनुमानं भवितुम् अर्हति। स्तनतटाभ्यां चन्दनस्य च्यवनम्, अधरोष्ठे रागस्य राहित्यम्, नेत्रप्रान्ताभ्यां कज्जलस्य अपसरणम्, शरीरे रोमाञ्चः, नायकस्य अधमत्वं च-इति पञ्च लिङ्गानि वक्तुं शक्यन्ते। तैः दूत्या नायकसमीपे गमनस्य नायकेन कृतस्य तस्याः संभोगस्य च लिङ्गिनः अनुमितिः भवति।

मम्मटः अत्रापि अनुमानं खण्डयति। तस्य अभिप्रायो विद्यते यत् चन्दनच्यवनादि लिङ्गं न वर्तते, अपितु तत् साधारणः अनैकान्तिकः हेत्वाभासो विद्यते। चन्दनच्यवनादीनां सम्बन्धः केवलेन संभोगेनैव नास्ति, अपितु स्नानेनापि विद्यते। चन्दनच्यवनादीनि यथा संभोगस्य कार्याणि सन्ति तथा स्नानस्यापि। एवम् अधमत्वस्य सम्बन्धः संभोगेनैव न वर्तते। अधमत्वं नायके चिरकालिकविरहवेदनायाः प्रदानेनाऽपि संभवति। एवं चन्दनच्यवनादीनां संभोगरूपेण साध्येन नित्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः नास्ति। चन्दनच्यवनादीनि तत्रापि तिष्ठन्ति यत्र संभोगरूपं साध्यं न भवति। अतो विपक्षेऽपि वर्तमानतया इमानि साधारणाऽनैकान्तिकहेत्वाभासाः सन्ति। अनैकान्तिको हेत्वाभासो व्याप्तिं विघटयति। एवं व्याप्तेः अभावेन गमकतया (लिङ्गतया) स्वीकृतेभ्यः चन्दनच्यवनादिभ्यः संभोगस्य अनुमानं न भवितुम् अर्हति।

एवं सिद्धं यद् वाच्यप्रतीयमानयोः नित्यसम्बन्धरूपायाः व्याप्तेः महिमभट्टेन कृतं प्रतिपादनम् असंगतमेव वर्तते। अत्र भवान् प्रष्टुं शक्नोति यद् यदा चन्दनच्यवनादीनि यदि अनैकान्तिकानि सन्ति तदा तेभ्यः संभोगस्य अभिव्यक्तिः कथं भवति?

भवतः अस्य प्रश्नस्य उत्तरं मम्मटः एवं ददाति—

अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम-
भट्टस्य चापि मते व्यञ्जनाया अनिवार्यता

व्यक्तिवादी स कथ्यते यः व्यञ्जनां स्वीकरोति। मम्मटोऽपि व्यञ्जनाविवादी वर्तते। तस्य कथनं वर्तते यद् व्यञ्जनायां नित्यः संबन्धः अपेक्षितः नास्ति। यथा अनुमाने उपपत्तेः— युक्तेः अपेक्षा भवति तथा व्यञ्जनायां नास्ति। व्याप्त्यादिरूपायाः उपपत्तेः अभावेऽपि संभाव्यमानाद् अपि हेतोः कस्यचिदपि अर्थस्य व्यञ्जना भवितुम् अर्हति। अतो व्यक्तिवादे कश्चिदपि दोषो नास्ति। व्यक्तिवादिना अधमपदस्य साहाय्येन चन्दनच्यवनादिषु व्यञ्जकत्वं (व्यञ्जना) स्वीकृतम्। किन्तु लिङ्गत्वं स्वीकर्तुं न शक्यम्। नायके अधमत्वं केनापि प्रमाणेन सिद्धं नास्ति। अतः तस्य साहाय्येन अनुमानं कथं स्वीकर्तुं शक्यते ?

एवं वाच्यरूपस्य हेतोः आभासमानत्वं भवति। अतः 'निःशेषच्युत-चन्दनम्' इत्यादौ दूत्या नायकसमीपे गमनरूपस्य विधेः, संभोगस्य, 'भ्रमधार्मिक' इत्यादौ भ्रमणनिषेधस्य च बोधो न अभिधया, न लक्षणया, नापि चाऽनुमानेन संभवति। अतः प्रतीयमानस्य तस्य तस्य अर्थस्य बोधाय व्यञ्जनाव्यापारस्य स्वीकारः आवश्यको वर्तते। ततो व्यञ्जनाया अनिवार्यता सिद्ध्यति।

बोधप्रश्नः

१. लिङ्गस्य त्रीणि रूपाणि कानि सन्ति ?
२. मूले प्रदर्शिता भीरुभ्रमणभयकारणज्ञानयोः व्याप्तिः कीदृशी ?
३. 'व्यापकविरुद्धोपलब्धिः' इति पदस्य कोऽर्थः ?
४. सिंहोपलब्धिः विरुद्धः कथम् ?
५. काव्यप्रकाशे भ्रमणनिषेधस्य अनुमाने कति हेत्वाभासाः प्रदर्शिताः ?

मूलग्रन्थः

ननु वाच्यादसम्बद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात्। एवं च सम्बन्धाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मनिष्ठत्वेन च त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति। तथाहि—

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण।
गोआणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण॥

(भ्रम धार्मिक विसृज्यः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुज्जवासिना दृप्तसिहेन॥)

अत्र श्वनिवृत्त्या गृहे विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति। यद् यद् भीरुभ्रमणं तत् तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः।

अत्रोच्यते—भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण, अन्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसदभावः प्रत्यक्षाद् अनुमानाद्वा न निश्चितः, अपितु वचनात्, न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति, अर्थेनाऽप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च। तत्कथमेव विधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः? तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम्। न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम्? एवंविधादार्थादेवविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद् अदूषणम्।

३१.५ सारांशः

वेदान्तिनः, एकदेशिवेदान्तिनो वा, स्फोटवादिनो वैयाकरणाश्च वाक्यार्थम् अखण्डं मन्यन्ते। एषां मते वाक्यार्थः अखण्डया बुद्ध्या गृह्यते। एवं वाक्यमपि अखण्डया एव बुद्ध्या गृह्यते। असौ अखण्डः वाक्यार्थः अखण्डेनैव वाक्येन बोध्यते। इदम् अखण्डं वाक्यम् एकया अभिधया एव शक्यता अखण्डं वाक्याऽर्थं बोधयति। एवं पदपदार्थयोः अभावेन व्यञ्जना न संभवति। अयं पूर्वपक्षो विद्यते। किन्तु मम्मटः कथयति यद् यदि परमार्थरूपेण वाक्यवाक्याऽर्थौ अखण्डौ भवतः तर्हि भवतां नाम, यदा तु वेदान्तिनो व्यवहारदशायां प्रविशन्ति तदा तेऽपि पदपदार्थकल्पनां कुर्वन्ति एव। व्यवहारे हि तैः भट्टनयः स्वीक्रियते एव। ततश्च व्यवहारदशायां व्यञ्जनायाः सत्ता स्वीकार्या एव भवति। एवं 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादौ श्लोके नायिकासमीपगमनरूपस्य विधेः 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र भ्रमणविधेश्च व्यङ्ग्यता निर्विवादं सिद्ध्यति। तत्र श्लोके विध्यादिरूपः अर्थः अभिधया लक्षणया वा बोधयितुं न शक्यते। यतोहि उक्तविध्यादौ नेत्यादिशब्दानां संकेतो नास्ति, नापि च मुख्यार्थस्य बाधो वर्तते। अतो विध्यादिरूपः अर्थः व्यञ्जनया एव बोध्यते। एवं ये वैयाकरणा वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डमेव स्वीकुर्वन्ति तेऽपि प्रक्रियादशायां वाक्ये पदानां वाक्यार्थं पदार्थानां च कल्पनां कुर्वन्त्येव। अतः तैरपि प्रक्रियाकाले उक्तश्लोकादौ विध्यादीनां बोधाय व्यञ्जना स्वीकार्या एव। एवं ये वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं स्वीकुर्वन्ति तैरपि व्यवहारदशायां प्रक्रियादशायां च व्यञ्जना स्वीकर्तव्या एव भवति। इत्थम् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादेऽपि व्यञ्जनायाः अनिवार्यता सिद्ध्यति।

व्यक्तिविवेकग्रन्थस्य कर्ता महिमभट्टः काव्ये वाच्यप्रतीयमानयोः मध्ये नित्यसम्बन्धरूपां व्याप्तिं साधयति। अतः वाच्येन प्रतीयमानस्य अनुमानमेव भवति। यथा 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र भ्रमणविधिरूपः अर्थः वाच्यो वर्तते। गृहे श्वभ्रमणरूपेण वाच्येन भीरुभ्रमणभयकारणा-भावज्ञानयोः व्याप्तिः प्रदर्शिता भवति। भीरुभ्रमणं व्याप्यं वर्तते, भयकारणाभावस्य ज्ञानं तु व्यापकं विद्यते। गोदावरीतीरे अस्य व्यापकस्य विरुद्धं सिंहरूपभयकारणस्यैव ज्ञानं प्रतिपादितं वर्तते। एवं व्यापकस्य निवृत्तौ व्याप्यस्य भीरुभ्रमणस्यापि निवृत्तिः प्रतीयते। ततश्च गोदावरीतीरे भयकारणज्ञानरूपाद् लिङ्गाद् भीरुभ्रमणनिषेधरूपस्य अर्थस्य अनुमानं भवति। अनुमानस्य आकारः 'गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणाभावः (भीरुभ्रमणस्य योग्यता नास्ति), भयकारणस्य सिंहस्य उपलब्धेः (ज्ञानात्)' एवं भवति। ततः अनुमानेनैव प्रतीयमानस्य बोधात् काव्ये व्यञ्जना न स्वीकार्या-इति महिमभट्टस्य मतं विद्यते।

किन्तु मम्मटः कथयति यद् महिमभट्टस्य कथनं समीचीनं न विद्यते। यतोहि काव्येऽनुमानं न संभवति। यतोहि अनुमानं तत्र मन्यते यत्र साध्यसाधनयोः व्याप्तिः भवति, काव्ये तु व्याप्तिरेव न विद्यते। यथा भीरुभ्रमणाभाव-भयकारणाभावज्ञानयोः नित्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः नास्ति। व्याप्तेः विघटकाः अनेके हेत्वाभासाः सन्ति। भीरुः अपि गुरोः आज्ञया, स्वामिनः आदेशेन, प्रियां प्रत्यनुरागेण, निधिलाभस्य लोभेन वा तत्रापि भ्रमति यत्र भयस्य कारणं भवति। एवं भयकारणोपलब्धिरूपः हेतुः अनैकान्तिको भवति। अस्य सम्बन्धो भीरुभ्रमणाभावेनैव सह नास्ति, प्रत्युत उक्तदिशा भीरुभ्रमणेनापि सह वर्तते। एवम् उक्तः हेतुः तत्रापि भवति यत्रोक्तं साध्यं न तिष्ठति। किञ्च उक्तः हेतुः विरुद्धोऽपि भवति। अयं हि भीरुभ्रमणाभावरूपात् साध्याद् विरुद्धं भीरुभ्रमणमेव साधयितुं समर्थो भवति। स धार्मिकः भीरुरस्ति-इत्यत्र प्रमाणं न वर्तते। स वीरोऽपि भवितुं शक्नोति। धार्मिकत्वेन स शुनः भेतुं

शक्नोति, किन्तु वीरत्वेन सिंहाद् भेतुं न शक्नोति। अतः गोदावरीतीरे सिंहस्य सत्ता साध्याद् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनाम् अनुमानवादिमहिम-
विरुद्धं भीरुभ्रमणमेव साधयति। ततः साध्याद् विपरीतस्य अर्थस्य साधकोऽयं हेतुः विरुद्धोऽपि
वर्तते। किञ्च हेतुरयम् असिद्धोऽपि भवति। गोदावरीतीरे हि सिंहस्य सत्ता प्रत्यक्षेण सिद्धा
नास्ति। धार्मिकः गोदावरीतीरे सिंहं स्वनेत्राभ्यां न दृष्टवान्। एवमसौ अनुमानेनापि तत्र सिंहं
नानुमितवान्। स सिंहस्य सत्तां व्यभिचारिण्याः वचनेनैव ज्ञातुं प्रभवति। व्यभिचारिण्याः वचनं
प्रमाणं नास्ति। तस्या वचनस्य हि सिंहसत्तारूपेण अर्थेन सह नित्यः सम्बन्धो न वर्तते।
व्यभिचारिणी प्रतारिका वर्तते। प्रतारकस्य वचनं प्रमाणं न भवति। एवं सिंहसत्तारूपो हेतुः
गोदावरीतीरे असिद्धो वर्तते। ततः अनैकान्तिकाद् विरुद्धाद् असिद्धाच्च भयकारणसिंहरूपाद्
हेतोः भीरुभ्रमणरूपस्य साध्यस्य अनुमानं न संभवति। एवं 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इति श्लोकेऽपि
संभोगस्य अनुमानं न संभवति। यतोहि चन्दनच्यवनादिरूपो हेतुः नास्ति। प्रत्युत साधारणाऽनै-
कान्तिकरूपो हेत्वाभासो विद्यते। अस्य सम्बन्धो हि संभोगेनैव न विद्यते, अपितु स्नानेनापि
सम्बन्धो भवति। चन्दनच्यवनादि यथा संभोगस्य कार्यं भवति तथा स्नानस्यापि। दूत्याः
नायकसमीपे गमनस्य विधिरपि अनुमेयो न वर्तते।

इत्थं काव्ये हेतोः आभासमानत्वेन प्रतीयमानस्य अनुमानं न संभवति। अतो व्यङ्ग्यार्थस्य
बोधाय व्यञ्जना स्वीकरणीया एव भवति। व्यञ्जना हेत्वाभासादपि भवति। तत्र युक्तेः अपेक्षा
न भवति।

३१.६ शब्दावली

१.	अविद्यादशा	—	व्यवहारावस्था, प्रक्रियावस्था। २. अप्रतिबन्धः-नित्यसम्बन्धस्य अभावः।
४.	व्याप्तत्वेन	—	सपक्षे विद्यमानत्वेन।
५.	नियतधर्मिनिश्चयेन	—	नियतत्वेन विपक्षे अविद्यमानत्वेन, धर्मिनिश्चयेन पक्षे विद्यमानत्वेन।
६.	लिङ्गम्	—	पक्षे सपक्षे च विद्यमानः विपक्षे तु अविद्यमानः पदार्थः।
७.	साध्यम्	—	स पदार्थः यस्य सम्बन्धः पक्षे साध्यते।
८.	व्यापकविरुद्धोपलब्धिः	—	व्यापकं यद् भयकारणाभावज्ञानं तद्विरुद्धं भयकारणज्ञानम्।
९.	व्यक्तिवादी	—	व्यञ्जनावामी।

३१.७ सन्दर्भग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः (बालबोधिनी) २५१ पृ.।
२. तत्रैव २५३ पृ.।
३. तर्कभाषा ९४ पृ.।
४. तत्रैव।
५. तत्रैव ९१ पृ.।

३१.८ सहायकग्रन्थः

काव्यप्रकाशः (बालबोधिनीसहितः), भण्डारकर इंस्टीट्यूट पूना, १९६५ ई.।

३१.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

३१.३

१. सा बुद्धिः अखण्डा कथ्यते यस्यां क्रियाकारकभावस्य धर्मधर्मिभावस्य वा भानं न भवति।
२. वाक्यं वाक्यार्थं च अखण्डं वेदान्तिनः, एकदेशिवेदान्तिनः वा, स्फोटवादिनो वैयाकरणाश्च मन्यन्ते।
३. वेदान्तिमते व्यवहारदशा वैयाकरणमते प्रक्रियादशा च।

३१.४

१. पक्षे सत्त्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षेऽसत्त्वं चेति त्रीणि रूपाणि सन्ति।
२. व्यतिरेकव्याप्तिः।
३. भीरुभ्रमणस्य व्यापकं यद् भयकारणाभावस्य ज्ञानं तद्विरुद्धं भयकारणस्य ज्ञानम्।
४. सिंहोपलब्धिः हि भीरुभ्रमणाभावरूपात् साध्यात् विपरीतं भीरुभ्रमणं साधयति।
५. त्रयः।

३१.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. वेदान्तिमते व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां साधयतु।
२. वैयाकरणमते व्यञ्जनायाः अनिवार्यतां निरूपयतु।
३. अखण्डायाः सखण्डायाश्च बुद्धेः परिचयं ददातु।
४. महिमभट्टमते वाच्यस्य लिङ्गत्वं साधयतु।
५. 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र व्याप्तिम् अनुमानं च प्रदर्शयतु।
६. 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र हेतोराभासतां प्रदर्श्य मम्मटदिशा अनुमानं खण्डयतु।
७. 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इति श्लोके व्यञ्जकानां साधारण्यं प्रतिपादयतु।
८. अधोलिखितानां परिचयं संक्षेपेण ददातु -
(क) लिङ्गम् (ख) व्याप्तिः (ग) अविद्या (घ) अनैकान्तिकः (ङ) असिद्धः (च) विरुद्धः।

—♦—

पाठसंरचना

- ३२.१ प्रस्तावना
- ३२.२ उद्देश्यम्
- ३२.३ चित्रितशब्दार्थयोः गुणप्राधान्यस्थितिः (शब्दार्थचित्रयोः गुणप्रधानभावः)
मूलग्रन्थः
बोधप्रश्नः
- ३२.४ चित्रकाव्यस्य भेदद्वयस्वीकारे प्रमाणम्
३२.४.१ अर्थाऽलङ्कार एव ग्राह्यः
३२.४.२ शब्दाऽलङ्कार एव ग्राह्यः
३२.४.३ उभौ एव ग्राह्यौ
मूलग्रन्थः
बोधप्रश्नः
- ३२.५ शब्दार्थचित्रोदाहरणम्
३२.५.१ शब्दचित्रोदाहरणम्
३२.५.२ अर्थचित्रोदाहरणम्
मूलग्रन्थः
बोधप्रश्नः
- ३२.६ स्फुटव्यङ्ग्यार्थाऽनुपलम्भात् चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यता
मूलग्रन्थः
बोधप्रश्नः
- ३२.७ सारांशः
- ३२.८ शब्दावली
- ३२.९ सन्दर्भग्रन्थः
- ३२.१० सहायकग्रन्थः
- ३२.११ बोधप्रश्नोत्तराणि
- ३२.१२ अभ्यासप्रश्नाः

३२.१ प्रस्तावना

काव्यप्रकाशस्य अस्मिन् द्वात्रिंशे पाठे भवतः स्वागतम्। भवता ज्ञातं यत् काव्यस्य त्रयो भेदाः भवन्ति-प्रथमं ध्वनिनामकम् उत्तमं काव्यम्, द्वितीयं गुणीभूतव्यङ्ग्यनामकं मध्यमं काव्यम्, तृतीयं चित्रनामकम् अधमं काव्यम्। एतेषां स्वरूपम् उदाहरणं च प्रथमे उल्लासे भवता ज्ञातमेव। चतुर्थे उल्लासे ध्वनिकाव्यस्य, पञ्चमे उल्लासे गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य च भेदाः उदाहरणानि च भवान् पठितवान्। पञ्चमे उल्लासे भवता ज्ञातं यत् कथं व्यञ्जनायाः स्वीकारः अनिवार्यः वर्तते। तत्र भवान् अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादस्य महिमभट्टस्य मतस्य च परिचयं प्राप्तवान्। तत्रैव भवता विलोकितं यत् वेदान्तिभिः व्यवहारदशायां वैयाकरणैः प्रक्रियादशायां च व्यञ्जना स्वीकार्या एव। इदमपि अधीतं यत् व्यञ्जनायाः अन्तर्भावः अनुमाने न संभवति। काव्ये हि वाच्यं लिङ्गं न भवति, प्रत्युत तद् हेत्वाभासो भवति। एतत् सर्वं भवता ज्ञातमेव। अस्मिन् द्वात्रिंशे पाठे भवान् चित्रकाव्यस्य भेदौ, तयोः उदाहरणे, प्रथमे उल्लासे निरूपितस्यापि चित्रकाव्यस्य पुनः षष्ठे उल्लासे निरूपणे अभिप्रायविशेषस्य च ज्ञानं प्राप्स्यति। अत्र पाठे भवान् शब्दार्थालङ्कारयोः विषये विशेषं ज्ञास्यति। इदमपि भवता ज्ञास्यते यत् चित्रकाव्यम् अव्यङ्ग्यं कथं कथ्यते। संक्षेपेण इदमेव प्रतिपाद्यते यत् भवान् अस्मिन् पाठे मम्मटस्य चित्रकाव्यविषये अभिप्रायविशेषं मुख्यरूपेण ज्ञास्यति।

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्—

१. शब्दचित्रे अर्थचित्रस्य अर्थचित्रे शब्दचित्रस्य च गौणतां प्रधानतां च ज्ञास्यति।
२. शब्दार्थाऽलङ्कारविषये त्रयाणां मतानां परिचयं प्राप्स्यति।
३. शब्दार्थचित्रयोः उदाहरणश्लोकव्याख्याने समर्थो भविष्यति।
४. चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यतायाः रहस्यं वेत्स्यति।
५. एवं चित्रकाव्यविषये मम्मटस्य विशेषम् अभिप्रायं परिचेप्यति।

३२.३ चित्रितशब्दार्थयोः गुणप्राधान्यस्थितिः (शब्दार्थचित्रयोः गुणप्रधानभावः)

भवान् पूर्वम्— काव्यप्रकाशस्य प्रथमे उल्लासे चित्रकाव्यस्य भेदद्वयं पठितवान्। तत्र भवता दृष्टं यत् चित्रकाव्यस्य द्वौ भेदौ भवतः— शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च। शब्दचित्रस्य उदाहरणं 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ' इति श्लोको वर्तते। अर्थचित्रस्य उदाहरणं 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्' इति श्लोको विद्यते। तत्र शब्दचित्रस्य उदाहरणे अन्याभ्यो नदीभ्यो गङ्गायाः आधिक्यं प्रतीयते। अतस्तत्र व्यतिरेकालङ्कारोऽपि भवति। अयमर्थाऽलङ्कारो भवति। ततस्तत्र शब्दचित्रस्यैव उदाहरणत्वं कथं संभवति? एवम् अर्थचित्रस्य उदाहरणे मकारस्य असकृद् आवृत्तिः वर्तते। अतस्तत्र अनुप्रासाऽलङ्कारोऽपि भवति। अनुप्रासः शब्दाऽलङ्कारो वर्तते। अतस्तत्र शब्दचित्रस्यैव उदाहरणत्वं कथं संभवति? एवं प्रथम उल्लासे चित्रकाव्यस्य द्वयोः उदाहरणयोः द्वौ प्रश्नौ भवतः। अनयोः उत्तरं दातुं मम्मटः काव्यप्रकाशस्य षष्ठे उल्लासे इमां कारिकां लिखति—

शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥

अस्याः कारिकायाः अभिप्रायो वर्तते यत् अधमस्य चित्रकाव्यस्य प्रथमे उल्लासे द्वौ भेदौ कथितौ—शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च। तत्रैवं न मन्तव्यं यत् शब्दचित्रे अर्थचित्रस्य अर्थचित्रे शब्दचित्रस्य च अभावो भवति। प्रत्युत उभयोः उभयं भवति। अत्र भवान् प्रष्टुं शक्नोति यद् यदा उभयोः उभयं भवति तदा शब्दार्थचित्रयोः भेदः कथं संभवति ? भवतः प्रश्नः समीचीनो विद्यते। अस्योत्तरं भवति यत् गौणता प्रधानता च भेदस्य मूलं विद्यते। शब्दचित्रे अर्थचित्रं गौणं भवति। तत्र शब्दचित्रमेव प्रधानं भवति। यतो हि कवेः मुख्यविवक्षायाः विषयः तत्र शब्दचित्रमेव भवति। एवम् अर्थचित्रे शब्दचित्रं गौणं भवति, अर्थचित्रं तु प्रधानं भवति। अर्थचित्रमेव हि तत्र कवेः मुख्यविवक्षायाः विषयो भवति। 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छ' इत्यत्र अनुप्रासरूपे शब्दचित्रे एव कवेः विवक्षा प्रधानं वर्तते। अत एव कविः प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् अनुप्रासमेव निबध्नाति। व्यतिरेकः अनुषङ्गतः आगतः। व्यतिरेकः कविसंरम्भस्य गोचरो न विद्यते। 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्' इत्यत्र उत्प्रेक्षारूपम् अर्थचित्रमेव कवेः मुख्यरूपेण विवक्षितं वर्तते। मकारानुप्रासः अनुषङ्गतः आगतो वर्तते। अनुप्रासे अत्र कवेः मुख्यं तात्पर्यं नास्ति। एवमिह अनुप्रासस्य गौणता उत्प्रेक्षायाः प्रधानता च भवति। 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छ' इत्यत्र अनुप्रासस्य प्रधानता व्यतिरेकस्य गौणता च भवति। एवं स्फुटं यत् चित्रकाव्ये शब्दचित्रस्य अर्थचित्रस्य च सर्वत्र गुणप्रधानभावेन स्थितिः भवति। शब्दचित्रे शब्दचित्रस्य प्रधानता, अर्थचित्रस्य गौणता च भवति। अर्थचित्रे अर्थचित्रस्य प्रधानता शब्दचित्रस्य गौणता च भवति। एवं न वर्तते यत् शब्दचित्रे अर्थस्य चित्रता न भवति, अथवा अर्थचित्रे शब्दस्य चित्रता न भवति। शब्दचित्रे अर्थस्य चित्रता भवत्येव। एवम् अर्थचित्रे शब्दस्य चित्रता भवत्येव। किन्तु एषा स्थितिः

गुणप्रधानभावेन भवति। उक्तायाः कारिकायाः अक्षरार्थः एवं वर्तते-पूर्वम्-प्रथमे उल्लासे, शब्दार्थचित्रम्-शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च, यत् काव्यद्वयम्-अधमकाव्यस्य द्वौ भेदौ, उदाहृतम्- 'स्वच्छन्दोच्छल' इतिरूपेण 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्' इतिरूपेण च सोदाहरणं प्रतिपादितम्, तत्र-शब्दार्थचित्रे काव्यद्वये, चित्रार्थशब्दयोः-चित्रार्थस्य सालङ्कारस्य अर्थस्य अर्थचित्रस्य चित्रशब्दस्य सालङ्कारस्य शब्दस्य शब्दचित्रस्य च क्रमशः, स्थितिः-अवस्थानम्, गुणप्राधान्यतः-गुणतः गौणरूपेण प्रधानतः प्रधानरूपेण च भवति।

एवं भवता विलोकितं यत् चित्रकाव्यस्य द्वौ भेदौ भवतः-शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च। तत्रोभयत्र उभयोः गुणप्रधानभावेन स्थितिः भवति। उक्ता कारिका चित्रकाव्यस्य भेदद्वयं प्रतिपादयति। अत्र भवान् प्रष्टुं शक्नोति यत् चित्रकाव्यस्य द्वौ एव भेदौ भवितुं नार्हतः, अपितु तृतीयोऽपि भेदः संभवति। यतोहि यत्र शब्दचित्रस्य अर्थचित्रस्य च गुणतैव प्रधानतैव वा भवेत् तत्र तृतीयोऽपि भेदः संभवति। अतएव मम्मटेन दशमे उल्लासे 'स्पष्टोल्लसत्किरणकेसर' इत्यादिपद्ये अनुप्रासरूपस्य शब्दचित्रस्य रूपकरूपस्य अर्थचित्रस्य च सङ्करः उदाहृतः। भवतः कथनं सत्यं वर्तते। उक्तायां कारिकायां प्रतिपादितं भेदद्वयम् उपलक्षणं विद्यते। सा कारिका भेदद्वयात् न्यूनतामेव केवलां निषेधति, न तु अधिकतामपि। अत एव बालबोधिण्यां कथितम्- 'प्रभेदद्वयप्रदर्शनस्य न्यूनताव्यच्छेदमात्रपरतया तृतीयादिभेदोपलक्षकतापि ज्ञेया।' 1. अतः उभयोः प्राधान्ये गौणत्वे वा तृतीयोऽपि भेदो संभवत्येव।

मूलग्रन्थः

शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम्॥

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम् अर्थचित्रे वा शब्दस्य।

बोधप्रश्नः

१. कारिकायां प्रयुक्तेन 'पूर्वम्' इति पदेन कः अर्थः विवक्षितः ?
२. शब्दचित्रे कस्य गौणता भवति ?
३. चित्रकाव्ये चित्रार्थशब्दयोः स्थितिः कथं भवति ?

३२.४ चित्रकाव्यस्य भेदद्वयस्वीकारे प्रमाणम्

भवता विलोकितं यत् चित्रकाव्यस्य द्वौ भेदौ भवतः - शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च। तत्र शब्दचित्रं शब्दालङ्कारो भवति, अर्थचित्रं तु अर्थाऽलङ्कारः। काव्यं न केवलः शब्दः, नापि च केवलः अर्थः। अपितु मिलितौ शब्दार्थौ काव्यम्। अतः शब्दालङ्कारस्थले अर्थाऽलङ्कारस्य अर्थाऽलङ्कारस्थले शब्दालङ्कारस्य च सत्ता निश्चितैव भवति। तत्र तयोः गुणप्रधानभावो भवति-इत्यन्यद् विद्यते। एवं काव्ये न केवलः शब्दाऽलङ्कारः इष्टो भवति, नापि च केवलः अर्थाऽलङ्कारः। सिद्धान्तरूपेण उभयोः स्वीकारो भवति। उभयोरेव चमत्कारजननस्य सामर्थ्यं भवति। अत्र प्रमाणानि भामहस्य त्रयः श्लोकाः सन्ति। एषु पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां त्रीणि मतानि प्रतिपादितानि सन्ति। अर्थाऽलङ्कार एव ग्राह्यः-इति प्रथमं मतं विद्यते। शब्दालङ्कार एव स्वीकार्यः-इति द्वितीयं मतं विद्यते। इमौ पूर्वपक्षौ भवतः। उभौ अलङ्कारौ स्वीकरणीयौ-इति सिद्धान्तो भवति। भवान् एतत् सर्वम् एवं जानातु-

३२.४.१ अर्थाऽलङ्कार एव ग्राह्यः

अर्थः काव्ये विभावादिरूपो भवति। स एव रसं व्यनक्ति। स्थायिना सह

प्रतीयमानः स रसरूपतां प्राप्नोति। अर्थः स तदैव विभावतां प्राप्नोति यदा रूपकादिभिः अलङ्कारैः अलङ्कृतो भवति। यथा रमणीयमपि स्त्रियाः मुखं तदैव विभावतां लभते यदा तत् अलङ्कारेण अलङ्कृतं भवति तथैव सुन्दरोऽपि अर्थः तदैव रसव्यक्तौ विभावतां प्राप्नोति यदा रूपकादिभिः अलङ्कारैः विभूषितो भवति। रूपकादिभिः अलङ्कारैः विभूषित एव अर्थः रसस्य व्यञ्जने समर्थो भवति। अत एव आलङ्कारिकैः रूपकादयः अर्थालङ्कारा एव बाहुल्येन निरूपिताः। एवम् अर्थगता अलङ्काराः अर्थस्य धर्माः सन्तः अर्थोपस्करणद्वारा रसोपयोगिनो भवन्ति। शब्दालङ्काराः तु रसाभिव्यञ्जकस्य अर्थस्य बोधके शब्दे भवन्ति। अतस्ते शब्दधर्माः सन्ति। रसव्यक्तौ एषाम् अर्थालङ्काराणामिव साक्षाद् उपयोगो न भवति। अतः शब्दालङ्काराः अर्थालङ्कारापेक्षया बाह्याः सन्ति। एवम् अर्थालङ्कारा रससमीपवर्तित्वेन अन्तरङ्गा भवन्ति। अतः काव्ये अर्थालङ्कारा एव ग्राह्याः—इति केषाञ्चिद् आचार्याणां मतं विद्यते। तथा च कथितम्—

रूपकादिरलङ्कारस्तथाऽन्यैर्बहुधोदितः।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥

३२.४.२ शब्दाऽलङ्कार एव ग्राह्यः

केचिद् वदन्ति यत् काव्ये शब्दाऽलङ्कार एव ग्राह्यः। शब्दाऽलङ्कारः अन्तरङ्गो भवति। रूपकादिः अर्थाऽलङ्कारः बाह्यो भवति। अयं हि काव्यार्थस्य प्रतीतिः अनन्तरं भवति। यदैव शब्दः श्रूयते तदैव शब्दगतस्य अलङ्कारस्य चमत्कारेण चित्तम् आकृष्टं भवति। ततः अर्थस्य प्रतीतिः भवति। तत्पश्चात् अर्थगतस्य अलङ्कारस्य ज्ञानं भवति। एवं पूर्वं ज्ञातः शब्दाऽलङ्कारः अन्तरङ्गः वर्तते। पश्चाद् ज्ञायमानः अर्थाऽलङ्कारः बहिरङ्गो भवति। अत एव वस्तुतः शब्दगत एव अनुप्रासादिः अलङ्कारः ग्राह्यः। अत एव केचिद् विद्वांसः वाचां-शब्दानामेव अलङ्कारं वाञ्छन्ति-स्वीकुर्वन्ति। शब्दगतः अलङ्कारः सुबन्तानां तिङन्तानां च द्विविधानां पदानां व्युत्पत्तिः-विशेषेण अनुप्रासादिरूपेण उत्पत्तिः सन्निवेशो वर्तते। शब्दगतं चमत्कारित्वम् अनुप्रासादिविशिष्टशब्दनिर्माणसौश्वं वा सौशब्दं कथ्यते। शोभनस्य शब्दस्य भावः सौशब्दं भवति। शब्दाऽलङ्कारः शब्दे श्रुते शीघ्रमेव स्वतः चमत्कारं जनयति। अर्थाऽलङ्कारः तथा न भवति। अयं हि विभावादीनाम् उत्कर्षद्वारेणैव चमत्कारं जनयति। पाश्चात्यानाम् अर्थाऽलङ्काराणां काव्ये शब्दालङ्कारवद् उपयोगिता नास्ति। रूपकादिषु अलङ्कारशब्दस्य प्रयोगः गौणो वर्तते। काव्यं हि शब्दविशेष एव भवति। काव्यस्य शब्दरूपत्वे “काव्यं पठ्यते श्रूयते” इत्यादिव्यवहारः प्रमाणं वर्तते। अतः काव्यं शब्दविशेष एव सिद्ध्यति। अतः शब्दे एव वर्तमानः अलङ्कारः ग्राह्यः। शब्दः तदैव आस्वादस्य व्यञ्जने समर्थो भवति यदा माधुर्यादि-व्यञ्जकवर्णरूपैः अनुप्रासादिभिः विशिष्टो भवति। एवम् अन्तरङ्गत्वेन काव्ये शब्दालङ्कार एव ग्राह्यः, बहिरङ्गः अर्थाऽलङ्कारः तथा न ग्राह्यः। इदं मतं केषाञ्चिद् विदुषां वर्तते। काव्यप्रकाशे इदं मतम् एवं प्रतिपादितं विद्यते—

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्।

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी॥”

३२.४.३ उभौ एव ग्राह्यौ

एवं भवता दृष्टं यत् केचित् अर्थालङ्कारमेव स्वीकुर्वन्ति, अन्ये तु शब्दाऽलङ्कारमेव मन्यन्ते। किन्तु इमौ पक्षौ समीचीनौ न स्तः। वस्तुतः उभौ अलङ्कारौ ग्राह्यौ। काव्यं न केवलः शब्दो भवति, नापि च केवलः अर्थः, अपितु मिलितौ शब्दार्थौ काव्यम्। यथा ‘काव्यं श्रुतम्’ इति व्यवहारः काव्यत्वं शब्दे साधयति तथा ‘काव्यं बुद्धम्’ इति व्यवहारः अर्थेऽपि। अतः

शब्दगतः अर्थगतश्चेत्युभौ अलङ्कारौ स्वीकरणीयौ। अयमेव पक्षः अलङ्कारशास्त्रे सिद्धान्तो विद्यते। अस्य रहस्यम् इदं वर्तते—

चित्रकाव्यस्वरूपे विशेषाभिप्रायप्रकाशनम्

काव्ये अर्थरहितः शब्दः आस्वादस्य व्यञ्जको न भवति, अपितु सार्थक एव शब्दः आस्वादं व्यनक्ति। एवम् अर्थोऽपि तदैव आस्वादस्य व्यञ्जको भवति यदा स शब्देन बोध्यते। शब्देन अवोधितः अर्थः रसं न व्यनक्ति। एवं यथा शब्द आवश्यको भवति तथा अर्थोऽपि। अतः शब्दगतः अलङ्कारः तथैव आस्वादस्य व्यञ्जको भवति यथा अर्थगतः। शब्दगतः अलङ्कारो यथा कविसंरम्भस्य विषयो भवति तथा अर्थगतः अपि। कविप्रयत्नस्य विषयता शब्दे अर्थे च समानैव भवति। एवं शब्दालङ्कारे अर्थालङ्कारे च सा समानैव भवति। अलङ्कृतेन शब्देन बोधितः अर्थः आस्वादम् अधिकं व्यनक्ति। एवम् अलङ्कृतस्य अर्थस्य बोधकः शब्दः आस्वादम् अधिकं व्यनक्ति। ततः शब्दे अर्थे च चित्रता स्वीकरणीया भवति। इदमन्यद् विद्यते यत् अर्थचित्रे शब्दचित्रस्य शब्दचित्रे अर्थचित्रस्य च गौणता स्वस्य स्वस्य च प्रधानता भवति। अत एव विद्वांसः कथयन्ति यत् अस्माकं मते अलङ्कारो द्विधा भवति—शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्च। नः—अस्माकं सिद्धान्तवादिनाम्, शब्दाभिधेयालङ्कारभेदात्—शब्दस्य अभिधेयस्य अर्थस्य च अलङ्कारयोः भेदाद्, द्वयम्—शब्दार्थालङ्कारद्वयम्, इष्टम्—अभिमतम्। एवं चित्रकाव्यस्य भेदद्वये प्रामाणिकानां वचनं कविसहृदयानां वचनं च प्रमाणं वर्तते। उक्तं काव्यप्रकाशे—
“शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः।”

मूलग्रन्थः

तथा चोक्तम्—

“रूपकादिरलङ्कारस्तथाऽन्यैर्बहुधोदितः।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्॥

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः॥ इति॥

बोधप्रश्नः

१. अत्र ‘विभाति’ पदस्य अर्थः कः ?
२. सौशब्दं किं विद्यते ?
३. अत्र व्युत्पत्तिम् इति पदस्य अर्थः कः ?
४. रूपकादेः अलङ्कारस्य बाह्यता कथम् ?

३२.५ शब्दार्थचित्रोदाहरणम्

भवता ज्ञातं यत् चित्रकाव्यस्य भेदद्वये प्रामाणिकानाम् आचार्याणाम् सिद्धान्तभूतं वचनं कविसहृदयानाम् अनुभवश्च प्रमाणं विद्यते। इदानीं भवान् शब्दचित्रस्य अर्थचित्रस्य चोदाहरणं पश्यतु—

३२.५.१ शब्दचित्रोदाहरणम्

काव्यप्रकाशस्य षष्ठे उल्लासे शब्दचित्रस्य उदाहरणम् इदं पद्यं विद्यते—

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥

इदं पद्यं भवभूतिना रचिते मालतीमाधवे वर्तते। अत्र चन्द्रोदयस्य वर्णनं विद्यते। मृगलाञ्छनः चन्द्रः उदयति उदयं प्राप्नोति। अस्य उदयः क्षणदायाः रात्र्याः मुखे प्रारम्भे प्रदोषकाले भवति। स चन्द्रः प्रथमं पूर्वम् अरुणच्छायो भवति। अरुणा रक्तवर्णा छाया कान्तिः यस्य स तथा भवति। उदयकाले चन्द्रः सर्वप्रथमं रक्तवर्णो विद्यते। अत्र 'तावत्' इति शब्दः एवार्थे विद्यते। तेनाऽर्थो भवति यद् उदयस्य प्रारम्भे चन्द्रो रक्तवर्ण एव भवति। ततः रक्तवर्णप्राप्तेः अनन्तरं स चन्द्रः कनकप्रभो भवति। कनकस्य स्वर्णस्य प्रभा इव प्रभा कान्तिरिव कान्तिः यस्य स तथा भवति। भावो वर्तते यत् चन्द्रः पीतवर्णो भवति। तदनु पीतवर्णप्राप्तेरनन्तरं चन्द्रो विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः भवति। विरहेण प्रियस्य वियोगेन उत्ताम्यन्ती कष्टम् अनुभवन्ती या तन्वी कृशा काचन नायिका भवति तस्याः कपोलतलस्य गण्डस्थलस्य द्युतिः छविः इव द्युतिः छविः यस्य स तथा भवति। भावो वर्तते यत् चन्द्रः पाण्डरवर्णः श्वेतवर्णो भवति। यतोहि विरहिण्याः कपोलस्य कान्तिः श्वेतवर्णा भवति। ततः पाण्डरवर्णप्राप्तेः अनन्तरं चन्द्रः सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविः भवति। सरसा स्निग्धा या बिसिनी कमलिनी भवति तस्याः यः कन्दो मूलं भवति तस्य छेदः खण्डः इव तस्य खण्डस्य छविरिव छविः कान्तिः यस्य स तथा भवति। सरसायाः कमलिन्याः कन्दस्य खण्ड इव चन्द्रः अतिधवलो भवति-इति भावो विद्यते। एवम् अतिधवलः चन्द्रः ध्वान्तध्वंसक्षमो भवति। चन्द्रः ध्वान्तस्य अन्धकारस्य ध्वंसे नाशे क्षमः समर्थो भवति। अत एव अन्धकाररूपस्य शत्रोः जयेन उदयं लभते-इति भावो विद्यते। एवं चन्द्रः सर्वप्रथमं रक्तवर्णः, तदनु पीतवर्णः, ततः श्वेतवर्णः, ततश्च अतिधवलो भवन् ध्वान्तस्य ध्वंसे समर्थो भवति।

अस्मिन् पद्ये मवर्णयोः, तकाराणाम्, ककारयोः, क्षकारयोः, छकारयोः, सकारच्छकारलकाराणां च आवृत्त्या अनुप्रासः शब्दालङ्कारो विद्यते। अयमेव प्रधानं भवति। कविः अस्यैव निबन्धने प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् संरब्धो वर्तते। कवेः विवक्षायाः प्रमुखः विषयोऽत्र अनुप्रास एव भवति। अत्र यद्यपि चन्द्रस्वभावस्य वर्णनेन स्वभावोक्तिः अर्थालङ्कारो विद्यते, एवं चन्द्रस्य कान्तेः कनकस्य विरहिणीकपोलस्य कमलिनीकन्दच्छेदस्य च कान्त्या तुलनया उपमा अर्थालङ्कारो वर्तते, तथापि इमौ अर्थालङ्कारौ अत्र अनुप्रासापेक्षया गौणौ स्तः। अर्थालङ्कारे अत्र कवेः प्रमुखा विवक्षा न विद्यते। अतः अनुप्रासस्यैव प्राधान्येन अस्मिन् पद्ये शब्दचित्रता एव स्वीकृता भवति। इदं पद्यं शब्दचित्रस्यैव उदाहरणं भवति।

३२.५.२ अर्थचित्रोदाहरणम्

भवता शब्दचित्रस्य उदाहरणं पठितम्। इदानीं भवान् अर्थचित्रस्य उदाहरणं पठतु। काव्यप्रकाशस्य षष्ठे उल्लासे अर्थचित्रस्य उदाहरणम् इदं पद्यं वर्तते-

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति॥

अस्मिन् पद्ये अलकानां खलानां च वर्णनं विद्यते। तत्र पूर्वं भवान् अलकानां वर्णनं पश्यतु, पश्चात् खलानां वर्णनं ज्ञास्यति। पक्ष्मलदृशाम् अलकाः कालतां कुटिलताम् इव

न त्यजन्ति। पक्ष्माणि नेत्रोमाणि कथ्यन्ते। पक्ष्मन्-प्रातिपदिकात् भूमार्थे मत्वर्थीये लच्प्रत्यये कृते पक्ष्मलशब्दः सिद्ध्यति। यासां नायिकानां दृशौ नेत्रे पक्ष्मले बहुरोमयुक्ते भवतः ताः पक्ष्मलदृशः कथ्यन्ते। बहुरोमयुक्ताभ्यां नेत्राभ्यां विराजमानानां नायिकानाम् अलकाः चूर्णकुन्तलाः ललाटे लम्बमानाः वक्राः केशाः कस्य तरुणस्य अन्यस्यापि वा क्षोभाय हृदि रतिम् उत्पाद्य धैर्यस्य विघाताय न भवन्ति? पक्ष्मलदृशाम् अलकाः सर्वस्यैव धैर्यं विनाशयन्ति-इति भावो विद्यते। ते धैर्यविघाते केवलं स्वदर्शनमात्रम् अपेक्षन्ते। दृष्टिमात्रपतिताः नेत्रमात्रस्य गोचरतां गताः केवलं दृष्टा एव, न तु मनसा भाविता अपि अलकाः सर्वस्य हृदि क्षोभं जनयन्ति। एते अलकाः सदैव नीचाः अधो लम्बमानाः ह्रस्वा वा भवन्ति। एते अलकाः सदैव नित्यमेव सविलासं विलासेन सह अलीके ललाटे लग्नाः सम्बद्धाः भवन्ति। अलका इमे सदा कृष्णवर्णाः कुटिलाः वक्राः भवन्ति। एवं पक्ष्मलदृशाम् ते अलकाः स्वं कृष्णं वर्णं वक्रतां च न कदापि त्यजन्ति, ये नित्यं विलासेन सह ललाटे लग्ना भवन्ति, अधोगामिनः ह्रस्वा वा भवन्ति, दर्शनमात्रेण सर्वस्य हृदि क्षोभं जनयन्ति च।

इदानीं भवान् अत्र पद्ये खलानां वर्णनं जानातु। खलाः-दुर्जनाः अपि दर्शनमात्रेणैव सर्वस्य हृदि क्षोभं जनयन्ति-धैर्यं विनाशयन्ति। दुर्जनानां दर्शनेनैव प्रायः सर्वेषां धैर्यस्य विनाशः प्रसिद्ध एव। एते खलाः नीचाः संकुचितात्मानः अधोगामिनः कृत्रिमं विनयं प्रदर्शयन्ति। एते खलाः सदैव सविलासं सचेष्टम् अलीके असत्ये असत्यभाषणे लग्नाः भवन्ति। एते खलाः सविले सच्छिद्रे दोषयुक्ते यः आसः प्रहारो भवति तत्र लग्ना भवन्ति। ते यदि क्वचिद् दोषं पश्यन्ति तदा तत्र दोषं प्रकाश्य अपकुर्वन्ति। एते खलाः कालतां भयानकत्वेन यमराजस्वरूपां कुटिलतामिव कपटमिव न त्यजन्ति। सदैवैते यमवद् भयस्य हेतवः कपटकारिणश्च भवन्ति। एवं खलाः दर्शनमात्रेण सर्वस्य हृदि क्षोभं जनयन्ति, संकुचितात्मानः नीचा भवन्ति, मिथ्याभाषणे मिथ्याचरणे वा नित्यं लग्ना भवन्ति, दोषं विलोक्य प्रहरन्ति, यमस्वरूपं धारयन्ति, सदा कपटं कुर्वन्ति च।

एवं भवता उक्तस्य श्लोकस्य अभिप्रायो ज्ञातः। सम्प्रति अर्थालङ्कारमिह जानातु। अस्मिन् पद्ये क्षोभरूपस्य एकस्य कार्यस्य जनने अलकानां खलानां च समुच्चयः उक्तः। अतः समुच्चयनामकः अर्थालङ्कारो विद्यते। यत्र एकैव साध्यस्य कार्यस्य साधकत्वेन अपरोऽपि वर्ण्यते तत्र समुच्चयो भवति। “तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं भवेत्” 2. इति समुच्चयस्य लक्षणं विद्यते। ‘कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति’ इत्यत्र सहोपमा वर्तते। तथा समुच्चयो व्यज्यते-इति केचन आचार्या वदन्ति। अत्र सुच्चयः प्रधानम्। श्लेष उपमा च तस्याङ्गं भवति। यद्यपि अत्र लकारानुप्रासः, अलीकशब्दस्य परिवृत्त्यसहिष्णुत्वेन शब्दश्लेषश्च शब्दाऽलङ्कारौ स्तः तथापि समुच्चयरूपः अर्थालङ्कार एव प्रधानं विद्यते। यतोहि कवेः विवक्षा प्रधानरूपेण तत्रैव विद्यते। प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् कवेः समुच्चयस्यैव योजनायां संरम्भो वर्तते। एवं समुच्चयस्य प्राधान्येन अयं श्लोकोऽर्थचित्रस्य उदाहरणं भवति। महेश्वरभट्टाचार्यस्य मते अस्मिन् पद्ये दीपकालङ्कारः प्रधानं वर्तते। यतोहि कविनाऽत्र प्रस्तुतानाम् अलकानाम् अप्रस्तुतानां खलानां च क्षोभजनकत्वादिरूपस्य एकस्य धर्मस्य सम्बन्धो वर्णितः। यत्र प्रकृतानाम् अप्रकृतानां च पदार्थानाम् एकेन धर्मेण सम्बन्धो वर्ण्यते तत्र दीपकनामकः अर्थालङ्कारो भवति। अत्र दीपकस्य प्रधानता वर्तते। अतः श्लोकोऽयम् अर्थचित्रस्योदाहरणं विद्यते। एवं प्रधानं समुच्चयो भवतु दीपकं वा भवतु, सर्वथा अर्थालङ्कारस्य प्रधानतया श्लोकोऽयम् अर्थचित्रस्य उदाहरणं भवति।

एवं भवान् दृष्टवान् यत् शब्दचित्रस्य उदाहरणे अर्थचित्रमपि गौणरूपेण तिष्ठति, अर्थचित्रस्य उदाहरणे शब्दचित्रं च गौणरूपेण तिष्ठति। सर्वत्र शब्दार्थचित्रयोः गुणप्रधानभावेन स्थितिः भवति। एवं नास्ति यत् शब्दचित्रस्थले अर्थचित्रस्य, अर्थचित्रस्थले

मूलग्रन्थः

शब्दचित्रं यथा—

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्षमलदृशामलकाः खलाश्च।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति॥

बोधप्रश्नः

१. 'प्रथममरुणच्छायः' इत्यत्र कस्य अलङ्कारस्य प्रधानता वर्तते?
२. 'प्रथममरुणच्छायः' इत्यत्र उपमायाः प्रधानता कथं नास्ति?
३. 'ये दृष्टिमात्रपतिताः' इत्यत्र शब्दश्लेषस्य प्रधानता कथं नास्ति?

३२.६ स्फुटव्यङ्ग्यार्थाऽनुपलम्भात् चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यता

भवान् काव्यप्रकाशस्य प्रथमे उल्लासे वर्तमानाम् इमां कारिकां स्मरतु— 'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।' इति। अत्र स्फुटं यत् चित्रकाव्यम् अव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यरहितं कथ्यते। भवता शब्दचित्रस्य अर्थचित्रस्य च उदाहरणद्वयं पठितम्। 'प्रथममरुणच्छायः' इति शब्दचित्रस्य उदाहरणं विद्यते। अयं श्लोको व्यङ्ग्यरहितो नास्ति। यतोहि अत्र चन्द्रोदयरूपस्य उद्दीपनविभावस्य वर्णनं वर्तते। तेन शृङ्गाररसरूपो व्यङ्ग्यार्थो विद्यते। 'ये दृष्टिमात्रपतिताः' इति अर्थचित्रस्य उदाहरणं वर्तते। इदमपि पद्यं व्यङ्ग्यार्थरहितं न वर्तते। यतोहि अत्र 'अलकाः खलसदृशाः' इत्युपमा अलङ्कारो व्यज्यते। तेन विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि प्रतीयते। अतः उक्ते उदाहरणद्वये चित्रकाव्यत्वं कथं संगच्छते—इति शङ्का स्वभावत एव जायते। किं भवान् अस्याः समाधानं करिष्यति? मन्ये अवश्यं करिष्यति। यतोहि भवता प्रथम एवोल्लासे 'अव्यङ्ग्यम्' इति शब्दस्य अर्थः ज्ञातः। मम्मट एव 'अव्यङ्ग्यम्' इति शब्दस्यार्थं 'स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्' इति कृतवान्। अनेन स्पष्टं यत् चित्रकाव्ये व्यङ्ग्यार्थस्य सर्वथा अभावो न भवति, अपितु व्यङ्ग्यार्थो भवति, किन्तु तत्र कवितात्पर्यस्य अभावेन स्फुटता न भवति। 'अव्यङ्ग्यम्' इति शब्दे नञ् ईषदर्थे विद्यते। व्यङ्ग्ये ईषत्त्वम् अस्फुटत्वे पर्यवसन्नं भवति। तेन फलितं भवति यत् तत् काव्यं चित्रं कथ्यते यत्र स्फुटः प्रतीयमानः—व्यङ्ग्योऽर्थो न भवति। यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यार्थः स्फुटतया न लभ्यते तदेव गुणालङ्कारयुक्तत्वेन चित्रं निगद्यते। एवं स्फुटस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अनुपलम्भात्—अप्राप्तेः चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यता कथिता भवति। एतत् सर्वं यत् भवता प्रथमे उल्लासे पठितं मम्मटः तदेव अस्मिन् षष्ठे उल्लासे 'यद्यपि सर्वत्र' इत्यादिना स्मारयति।

अत्र मम्मटः कथयति यत् काव्यं सर्वत्र अन्ते विभावादिरूपेण पर्यवसितो भवति।

ततश्चान्ते सर्वत्र रसो भवत्येव। अतएव काव्यलक्षणे “सगुणौ” इति शब्दार्थयोः विशेषणेन रसस्य स्थितिः सर्वत्र सूचिता। काव्ये सगुणत्वं हि रसं विना न संभवति। यत्र रसो भवति तत्रैव हि गुणो भवति-इति मम्मटस्य सिद्धान्तो विद्यते। रसस्य सर्वत्र सत्ता दशमे उल्लासे एवं प्रतिपादिता- ‘रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राऽव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः।’ इति। 3. एवं स्फुटं भवति यत् यद्यपि सर्वत्र रसादिरूपः व्यङ्ग्यार्थो भवति तथापि तत्र कवितात्पर्यस्य अभावेन रसादीनाम् अस्फुटत्वं मन्यते। अस्फुटव्यङ्ग्यस्थले शब्दार्थालङ्काराणामेव चमत्कारित्वेन काव्यस्य चित्रता स्वीक्रियते। एवं सिद्धं यत् चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यता स्फुटस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अनुपलम्भादेव भवति।

एवं भवता चित्रकाव्यस्य द्वौ भेदौ पठितौ-शब्दचित्रम्, अर्थचित्रं च। तत्र शब्दचित्रस्य अनुप्रासयमकादयोऽनेके भेदा भवन्ति। अर्थचित्रस्यापि उपमारूपकोत्प्रेक्षादयः विविधा भेदा भवन्ति। एवं चित्रकाव्यस्य बहवो भेदा भवन्ति। मम्मटः कथयति यद् एषां चित्रभेदानां निर्णयं दशमे उल्लासे अलङ्कारनिर्णये करिष्यामि। भवान् दशमम् उल्लासम् आचार्यकक्षायाः द्वितीये वर्षे पठिष्यति।

मूलग्रन्थः

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतयैव पर्यवसानं तथापि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम्। अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद् बहवो भेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते।

बोधप्रश्नः

१. ‘अव्यङ्ग्यम्’ इत्यत्र नञ् कस्मिन् अर्थे वर्तते?
२. व्यङ्ग्यार्थेन सर्वथा रहितं काव्यं भवति न वा?
३. ‘ये दृष्टिमात्रपतिताः’ इति पद्ये कः अस्फुटः रसः?
४. काव्ये अन्ततः किंरूपतया पर्यवसानं भवति?

३२.७ सारांशः

एवं भवान् ज्ञातवान् यत् शब्दचित्रे अर्थचित्रस्य अर्थचित्रे शब्दचित्रस्य च गौणरूपेण स्थितिः भवति। एवं नास्ति यत् शब्दचित्रे अर्थचित्रस्य अर्थचित्रे शब्दचित्रस्य च सर्वथा अभावो भवति। शब्दार्थचित्रयोः अर्थचित्रयोः गुणप्रधानभावेन स्थितिः भवति। यत्र शब्दालङ्कारेण मुख्यतया चमत्कारः तत्र शब्दचित्रस्य व्यवहारः भवति, किन्तु यत्र अर्थालङ्कारेण प्रधानतया चमत्कारः तत्र अर्थचित्रस्य व्यवहारो भवति। इत्थं चित्रकाव्यस्य द्वौ भेदौ भवतः-शब्दचित्रम् अर्थचित्रं च।

केचन आलङ्कारिकाः रूपकादिम् अर्थालङ्कारमेव अन्तरङ्गं प्रधानं स्वीकुर्वन्ति। अर्थालङ्कारेण अलङ्कृत एव अर्थः रसाभिव्यञ्जने विभावतां गच्छति। यथा सुन्दरमपि कान्ततायाः मुखम् आभूषणेन रहितं सत्शृङ्गारस्य विभावो न भवति तथा अर्थालङ्कारेण रहितोऽर्थः रसाभिव्यक्तौ विभावो न भवति। अतएव मनीषिभिः अर्थालङ्काराणामेव विस्तरेण वर्णनं कृतम्। अन्ये विद्वांसः शब्दालङ्कारमेव प्रधानम् अन्तरङ्गम् अलङ्कारं मन्यन्ते। एषां मते अर्थालङ्कारा बाह्याः सन्ति। एते अर्थप्रतीतेरनन्तरं प्रतीयन्ते। यदा शब्दालङ्कारस्य चमत्कारेण चित्तम् आकृष्टं भवति तदा एते न प्रतीयन्ते। सुबन्तानां तिङन्तानां च पदानां विशेषेण अनुप्रासादिरूपेण उत्पत्तिं

शब्दानाम् अलङ्कारं मन्यन्ते। शब्दालङ्कारेषु स्वतः चमत्कारित्वरूपं शब्दनिर्माणसौश्वर्यं वा सौशब्दं भवति। अतः अन्तरङ्गत्वेन शब्दालङ्कार एव ग्राह्यो भवति। अपरे विद्वांसः सिद्धान्तं वदन्ति। एषां मते उभौ अलङ्कारौ ग्राह्यौ भवतः। काव्ये शब्देनैव बोध्यः अर्थः रसादिं व्यनक्ति। तथा अर्थबोधक एव शब्दो रसादिव्यञ्जने समर्थो भवति। कविसंरम्भस्य विषयो यथा शब्दो भवति तथा अर्थोऽपि। अतः शब्दगतोऽर्थगतश्चेति उभौ अलङ्कारौ ग्राह्यौ। अतः चित्रकाव्यस्य द्विधात्वं सिद्ध्यति। एवं भवान् अलङ्कारविषये मतत्रयस्य परिचयं प्राप्तवान्।

भवता चित्रकाव्यस्य उदाहरणश्लोकौ पठितौ तयोः व्याख्यानमपि पठितं च। दृष्टं यत् 'प्रथममरुणच्छायः' इति श्लोके अनुप्रासरूपस्य शब्दालङ्कारस्य प्रधानता विद्यते। उपमालङ्कारः सन्नपि गौणो वर्तते। एवं 'ये दृष्टिमात्रपतिता' इति श्लोके समुच्चयरूपस्य दीपकरूपस्य वा अर्थाऽलङ्कारस्य प्रधानता विद्यते। तत्र सन्नपि शब्दालङ्कारः अनुप्रासः शब्दश्लेषो वा गौण एव वर्तते। इत्थं षष्ठे उल्लासे भवान् विशेषतो ज्ञातवान् यत् शब्दार्थचित्रयोः स्थितिः गुणप्रधानभावेन भवति। इदमपि भवता ज्ञातं यत् द्विविधमिदं चित्रकाव्यम् अव्यङ्ग्यं कथं कथ्यते। चित्रकाव्यं व्यङ्ग्येन सर्वथा हीनं न भवति, अपितु तत्र रसादिरूपं व्यङ्ग्यम् अस्फुटं भवति। चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यतायाः रहस्यं तत्र स्फुटस्य व्यङ्ग्यस्य अभावो विद्यते। व्यङ्ग्यस्य अस्फुटतायाः कारणं तत्र कविविवक्षायाः अभावो भवति। वस्तुतः तु काव्येऽन्ततः विभावादिरूपतयैव पर्यवसानं भवति। काव्यम् अन्ते रस एव पर्यवस्यति। एतत् सर्वं भवता अस्मिन् पाठे ज्ञातम्।

३२.८ शब्दावली

१. गुणः	—	गौणः, अप्रधानम्।
२. चित्रम्	—	गुणालङ्कारयुक्तम्, स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् अधमं काव्यम्।
३. अव्यङ्ग्यम्	—	स्फुटेन व्यङ्ग्येन रहितम्।
४. व्युत्पत्तिः	—	विशेषेण अनुप्रासादिरूपेण उत्पत्तिः सन्निवेशः।
५. सौशब्दम्	—	शोभनस्य शब्दस्य भावः, शब्दालङ्काराणां स्वतः चमत्कारित्वम्, शब्दनिर्माणसौश्वर्यम्।

३२.९ सन्दर्भग्रन्थः

१. काव्यप्रकाशः (बालबोधिनीसहितः) - २५८ पृ.।
२. तत्रैव - २६१ पृ.।
३. तत्रैव - ५६२ पृ.।

३२.१० सहायकग्रन्थः

काव्यप्रकाशः (बालबोधिनीसहितः), भण्डारकर इंस्टीट्यूट पूना, १९६५ ई.।

३२.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

३२.३

१. काव्यप्रकाशस्य प्रथमः उल्लासः।

२. अर्थचित्रस्य।
३. गुणप्राधान्यतः।

३२.४

१. विभावतां प्राप्नोति, विभावो भवति।
२. शब्दनिर्माणसौश्रवम्, सुशब्दस्य काव्यस्य शोभनत्वम्, शब्दालङ्काराणां स्वतः चमत्कारित्वं वा।
३. विशेषेण अनुप्रासादिरूपेण सन्निवेशः।
४. रूपकादिः शब्दालङ्कारस्य आस्वादाद् अनन्तरं ज्ञाते अर्थे प्रतीयते। अतः शब्दालङ्कारात् पश्चात् प्रतीतेः रूपकादेः बाह्यत्वं भवति।

३२.५

१. अनुप्रासस्य
२. यतोहि उपमायां कविसंरम्भो नास्ति।
३. यतोहि शब्दश्लेषनिबन्धने कवेः मुख्यं तात्पर्यं नास्ति।

३२.६

१. ईषदर्थे।
२. न।
३. विप्रलम्भशृङ्गारः।
४. विभावादिरूपतया, रसे इति भावः।

३२.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१. 'शदार्थचित्रं यत् काव्यं' इति कारिकायाः व्याख्यां कुरु।
२. शब्दचित्रं सोदाहरणं निरूपय।
३. 'ये दृष्टिमात्रपतिताः' इति श्लोकं व्याख्याय तत्र अर्थचित्रत्वं साधय।
४. रूपकादिरेव अलङ्कारो ग्राह्यः - इति पक्षं साधय।
५. 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्' अस्य कथनस्य अभिप्रायं प्रकाशय।
६. रूपकादेः बाह्यत्वं शब्दालङ्कारस्य अन्तरङ्गत्वं च साधय।
७. 'शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः' अस्य कथनस्य अभिप्रायं प्रकाशय।
८. चित्रकाव्यस्य अव्यङ्ग्यतायाः रहस्यं प्रकटय।
९. अधोलिखितानां भवार्थं प्रकाशय -
(क) सौशब्दम् (ख) व्युत्पत्तिः (ग) न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम्
अर्थचित्रे वा शब्दस्य। (घ) काव्येऽन्ततः विभावादिरूपतयैव पर्यवसानम्।

—♦—

स्वप्नः

संस्कृते पारम्परिक-आधुनिकज्ञानवैदुष्यस्य समन्वयनदृशा
संस्कृतशिक्षायाः तैलिकपरिप्रेक्ष्यस्य उपस्थानम्।

सङ्कल्पः

- ◆ संस्कृतनिष्ठज्ञानसरण्याः उत्तमावबोधस्य सर्जनम्।
- ◆ संस्कृतशिक्षान्तर्गतानाम् अभिनवविषयाणां संवर्धनम्।
- ◆ आधुनिकसमाजोत्कर्षाय सम्भावनानां प्रकाशनदृष्ट्या
संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च प्रासङ्गिकतायाः
आविष्करणम्।

